

Аълохон Афсаҳзод

КАМОЛИ ХУЧАНДИ-
УСТОДИ ФАЗАЛ

Аълохон Афсаҳзод. Камоли Хучандӣ - устоди ғазал.
Рисолаи илмӣ - тадқиқотӣ, Душанбе, "Деваштич", 2005, 220 саҳ.

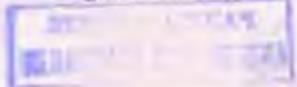
Таҳияи
Аббоси Афсаҳзод

Муҳаррир:
Асрори РАҲМОНФАР

Ховаршиноси маъруфи тоҷик **Аълохон Афсаҳзод** (1935 - 1999),
ки 10 - уми ноябрин соли ҷорӣ 70 - умин солгарди зодрӯзаш бо қарори
Хукумати ҷумҳурӣ дар саросари мамлакатамон таҷлил мейёбад, дар
ин рисолаи сӯфтаеву пухтаи илмӣ-оммавӣ, ки соли 1995 ҳусни
хотима пазируфта, ҳалқае аз сипсиланавиштаҳои бунёдии эшон
оид ба рӯзгору осори Рӯдакӣ, Низомӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон
мебошад, дар боби саргузашти сангину навиштаҳои рангин, ба виже
газалиёти дилнишини суханвари бузурги таомоми тоҷикону
форсизабонони ҷаҳон **Шайх Камолиддин Маъсӯди Хучандӣ**
(тақрибан 1318 - 1401) маълумоти мукаммалу мудаллале ба қалам
оварда, барои ворид овардани ҳаводорони ростин ба ҷаҳони ахлоқи ӯз
маънавӣ, қаламрави маҳорати шоъирӣ ва мақому манзалати адабии
«булбули шайдову ширинадои хучандӣ» дар саробӯстони шеъри
форсӣ равзанаи созгору сазоворе боз намудааст.

Биформоед, муштариёни шеъри нобу ҳонданибоби суханвари
олиҷаноб!

516294

© А. Афсаҳзод, 2005

АВВАЛСУХАН

Таърихи мӯчмали таълифи ин рисола чунин аст: соли 1972
бонда котиби ташкилоти ҳизбии Шӯъбии шарқшиносӣ ва осори
хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиолистии
Тоҷикистон будам. Дидаам, ки китоби бисёрчилдаи «Адабиёти
форсу тоҷик», ки ҷанд сол қабл бо қувваи донишмандони зиёди
Душанбе, Ҷаҳони Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиолистии Тоҷикистон буда буд, беҳаракат
ҳобидааст. Дар ин ҳусус борҳо бо ҳамонвақта мудири шӯъбии
адабиёти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии
Академияи илмҳо профессор Р. Ҳ. Ҳодизода сӯҳбат кардам,
аммо кор ҳамон қашол ёфта, ҳеч натиҷае ба даст намеомад.
Ниҳоят, дар охирҳои моҳи июн ва аввалҳои моҳи июли ҳамон
сол, ҳисоботи Р. Ҳ. Ҳодизода роҷеъ ба ҳамин масъала дар
маҷлиси ҳизбӣ гузошта шуд. Маълум гардид, ки китоби
«Адабиёти форсу тоҷик» мувоғики нақша аз ҷанд ҷилд иборат
шуда, ҳамчун давоми асари Е. Э. Бертелс «Таърихи адабиёти
форсу тоҷик», ки қаблан дар Ҷаҳони Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиолистии
Тоҷикистон соли 1960 ба забони русӣ дар нашриёти «Адабиёти Ҳовар» ба табъ расида буд, таърихи
мураттаби адабиёти форсу тоҷикро аз замонҳои қадим то имрӯз
фаро бояд гирад. Р. Ҳ. Ҳодизода ваъда доданд, ки асари Е. Э.
Бертелс низ ба тоҷикӣ тарҷума ҳоҳад шуд. Инчунин, китоби
аввали «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV», ба истиснои
боби Ӯмари Ҳайём, барои чоп омода аст. Аммо китоби дувуми
он тайёр нест: бобҳои «Ҳофизи Шерозӣ» ва «Камоли Хучандӣ»-ро
касе нанавиштааст. Ҳамчунин, он кас изҳор карданд, ки
аҳиран И. С. Брагинский ваъда доданд, ки боби «Ҳофизи
Шерозӣ»-ро менависанд. Баъд китоб ба чоп супурда мешавад.
Ба саволи он, ки бобҳои «Ӯмари Ҳайём» ва «Камоли Хучандӣ»-ро
кӣ менависад, он кас ҷавоб доданд, ки Ӯмари Ҳайём ва
Камоли Хучандиро ба таърихи адабиёт дохил кардан шарт нест,
зёро Ӯмари Ҳайём шоъир набудаасту нест, Камоли Хучандӣ
дар адабиёт нақше нагузошта, факат чун сояи Ҳофизи Шерозӣ
шинохта шудаасту бас. Ин «ақидаи олимӣ» шинохта маро ба
ҳайрат гузошт. Савол боз ҳам тақрор шуд, ҷавоб низ ҳамон
буд. Ана дар ҳамин маврид гали ману муаллим Р. Ҳ. Ҳодизода

гурехт. Дар қарори мачлис Р. Ҳ. Ҳодизода ўҳдадор карда шуданд, ки бобҳои камбуди китобро омода намуда, онро то моҳи ноябри ҳамон сол ба чоп супоранд. Боби «Камоли Ҳучандӣ»-ро бояд профессор Ш.Хусейнзода менавиштанд, зеро муассисай мо бо он кас қаблан шартнома баста, ҳачми корро муайян намуда, ҳаққи қаламро пешакӣ пардохта буд. Шартномаро ҳудам ба манзили Ш.Ҳусейнзода бурда, имзояшонро гирифта, музди қаламашонро додаву омада будам. Азбаски ман аз муаллим Р. Ҳ. Ҳодизода ҷавонтару камтаҷриба будам ва, бар замми ин, қасбам матншиносӣ буда, ба таълифи таърихи адабиёт сари коре надоштам, он кас назарногирона гуфтандам: «Агар боби «Камол» бароятон бисёр зарур бошад, ҳудатон нависед». Ман ҳам паст наомада гуфтам: «Ҳеч гап не, набошад, боби «Камол»-ро ман менависам, шумо боби «Умари Ҳайём»-ро нависед». Ин матлаб дар қарори мачлиси ҳизб зикр гардид. Баъди чанд рӯзи мачлис ман ба руҳсатии меҳнатӣ баромада, ба зодгоҳам рафтам. Ҳамроҳам «Девон»-и Камоли Ҳучандӣ /бо тасҳех ва эҳтимоми Азизи Давлатободӣ, Техрон, 1346/1958/-ро гирифтам. Моҳи августи соли 1972 дар яке аз гӯшаҳои ҳуҷманзари ноҳияи Панҷекат - дараи Сармад дар сояи дараҳтони кӯҳии бурсу ҳадангу рему фарқ, дар иҳотаи буттаю гиёҳҳои машомнавоз, ки аз қуллаҳои барфин ва яҳҳои доимӣ ҷандон дур набуданд, ва дар лаби рӯди ҳурӯшону сари ҷашмаҳои ҷӯшони сарду нуқрафом ва шоҳобҳои зулоп танҳо дар паҳнои он ҷаҳони беохир нишаста, ба мутолиъа ва баррасии девони Камол машгӯл шудам. Гоҳ-гоҳ нолаи мурғони кӯҳӣ ва ҳониши қабқи дарӣ ба гӯш мерасид. Дар воқеъ, агар як гӯшиҳти ҳудоӣ азза ва ҷалла Ҳучанду гӯшиҳи дигараш Волиёнкӯҳи Табрез бошад, бе ҳеч муболига, Сармад низ аз гӯшаҳои ҷаннати рӯйи замин аст:

*Агар фирдавс дар рӯи замин аст,
Ҳамин асту ҳамин асту ҳамин аст!*

Обҳои сарди ҷонбахш, шамолаки баданнавоз, гиёҳҳои поктарини ҳӯрданий-торон, чукрӣ, чукрибаргак, зирк, қот/қарақот/ ва таъомҳои лазизи кӯҳистонӣ касро маст мекарданд.

Ҳусусан шири бузу ҷурғоти гӯсфанд ва рӯйи ширу қаймоқи гов, обҳои ҷашмасорон, гӯшти навкушт, нонҳои баширу бачаззаё, ки модарам мепухт, гӯшти оҳу ва мӯъҷизоти дигар ба тани кас равон мебахшид. Ҳамсӯҳбати асосӣ, аниսу ҷалис ва мубоҳисам дар он макони ҷаннатосо Камоли Ҳучандӣ буд, ки аз олами малакут ҳамроҳам сӯҳбат меорост. Дар ҳамон муҳити афсонавӣ боби «Камоли Ҳучандӣ»-ро навиштам. Як моҳ ноаён гузашт. Ба Душанбе баргашта, лабу лунҷи он навиштаро дуруст ва барои чоп ҳозир намуда, бидуни музду арҷе, берун аз нақшай кориам, ҳолисанлиллоҳ ба дасти устод Р.Ҳ.Ҳодизода супурдам. Китоб ба чоп рафт ва соли 1976 ба табъ расид. Китоби матбуъро ба даст гирифта бинам, боби «Ҳофизи Шерозӣ»-ро И. С. Брагинский навиштаанд. Аммо аз боби «Умари Ҳайём» дар он ҷо нишоне набуд.

Сипас баъзе дӯстонам маслиҳат доданд, ки агар «Камоли Ҳучандӣ»-ро дар шакли пурратар дар ягон ҷойи дигар ҳам чоп қунам, бад намешавад. Бо ҷамъияти ҷумҳурияти «Дониш» гуфтугӯ ҳарда, нашри онро барои соли 1974, ки тақрибан соли 655-солагии зодрузи Камоли Ҳучандӣ буд, ба нақшаша гирондам ва дастнависро дар ҳачми ду ҷузъи чопӣ ба ҷамъият супурдам. Гуфтам, ки барои он аз ҷамъият пул ҳам намегирам. Аммо он чоп нашуд. Тафаҳҳус намудам. Гуфтанд, ки раиси бахши адабиёту санъат муаллим С.Ш.Табаров ба устод Ш.Ҳусейнзода супурдааст, ки дар бораи Камоли Ҳучандӣ брошюраи банақшагирифтаро нависанд. Вассалом. Як-ду сол гузашт. Аз навиштаи Ш.Ҳусейнзода ҳабаре нашуд. Ниҳоят, соли 1976, ҳамон рисолачаи маро ҷамъияти «Дониш» интишор дод. Боз ҷаҳор бори дигар дар бобати Камоли Ҳучандӣ устоди мӯҳтарам Ш.Ҳусейнзода аз ман гиламанд шуданд, ки чаро ба тадқиқи Камоли Ҳучандӣ даст мезанам. Қиссаи таълифи рисоларо ба он кас баён намудам. Аммо гуфтаҳоямро напазирифтанд.

Баъзеҳо мегуфтанд, ки домулло Ҳусейнзода ҷиҳил сол боз ба тадқиқи ҳаёту эҷодиёти Камоли Ҳучандӣ машгӯл ҳастанд. Ду бор мунтаҳаботи Камоли Ҳучандиро ба ҳуруфоти ҳозираи тоҷикӣ (солҳои 1955 ва 1959) ва як бор (соли 1960) ба алифбои арабӣ чоп ҳам кардаанд. Аммо аз навиштаи он кас ба ҷуз мӯқаддимаи «Мунтаҳабот»-и соли 1955 ва боби «Камоли

Хучандй» дар китоби «Адабиёти тоҷик» барои синфи ҳаштум дигар ҳабаре набуд. Бисёр меҳостам, ки навиштаи муаллимро бинам ва аз он баҳра бардорам. Ҳанӯз ҳам ин орзу аз замирам нарафтааст. Барои «Энциклопедияи советии тоҷик» ва «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» низ дар бораи Камоли Хучандй мақолаҳои маро дарҷ намуданд. Китоби дарсии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 8-ро низ ман навиштам, ки дар он бобе маҳсус оид ба Камоли Хучандй баҳс меқунад. Ҳамчунин, доир ба ин мавзӯи «Абдураҳмони Ҷомӣ ва Камоли Хучандй» ва «Камол ва Ҳофиз» ном мақолаҳоям нашр гардиданд. Вале ҳамаи ин дар омӯхттану тадқиқ ва шиносандани шахсияту ҷеҳраи оғарандагии Камоли Хучандй нокифоя буд, зоро ҳанӯз ҳам дар матни борҳо таҳияву ҷопшудаи девон ва аҳволу осори шоъир торикиҳои зиёде боқӣ монда буд. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, ба яке аз шогирдони ҳуд Алии Муҳаммадӣ супурдам, ки девони Камолро бо ҳатти имрӯза пурра барои чоп ҳозир намояд ва доир ба вижагиҳои он рисолаи номзадӣ нависад. Боз ба устод Ҳусейнзода ин қазияро ҳам «ҳабар доданд». Он кас бонги ҳатар зада, назди М.С.Осимӣ, ки Президенти АФ РСС Тоҷикистон буданд, рафта шикояту арз овардаанд, ки А. Афсаҳзод ба корҳои он кас ҳалал мерасонад. М.С. Осимӣ маро даъват намуда, фармуданд, ки дигар ҳеч ба Камоли Хучандй кордор нашавам. Ман «хуб, ба ҷашм» гуфтам. Ба Алии Муҳаммадӣ супурдам, ки дар мавзӯи дигар – «Асадии Ҷусӣ» ва «Гаршоспнома»-и ў рисолаи номзадӣ нависад, аммо матни ҳудаш омодакардаи девони Камолро ба устод Ҳусейнзода нишон дода, матни ба нашр омодасохтаи он касро ҳатман бинад. Агар чунин матнеро надошта бошанд, ҳамин матни ба чоп ҳозиркардаи ҳудро, ки ман аз назар гузаронда будам ва сифатан ҳам бад набуд, бигиранду аз номи ҳуд ба табъ расонанд. Устод розӣ нашуданд, ки «ҳудашон матни оличаноби Камолро барои нашр ҳозир карда, ба нашриёт супурдаанд». «Чӣ ҳуб» гуфтему ҳурсанд шудем, ки агар Ш. Ҳусейнзода ин корҳоро анҷом дода бошанд, айни савоб аст, фазлу таҷрибаи илмии он кас барои ҳамагон маълум. Ниҳоят, девони шоъири шаҳир солҳои 1983-1985 дар таҳияи Ш. Ҳусейнзода ва С. Асадуллоев ба ҳуруфоти кирилӣ дар ду

чилд аз чоп баромад: «Таҳти назари нависандай ҳалқии Тоҷикистон Раҳим Ҷалил». Раҳим Ҷалил нависандай забардасти ҳалқи тоҷик буд, аммо ҳеч гоҳ ба матншиносӣ сару коре надошт. Пасон маълум шуд, ки на Раҳим Ҷалил ва на Шарифҷон Ҳусейнзода дар омода намудани он матни девони Қамоли Хучандй саҳме надоштаанд. Номҳои онҳо ба ҷуз реклама ва никоб чизи дигаре набудааст. Он китоб ба дараҷае аз қоидаю қонунҳои матншиносӣ ва чопи китоб дур буд, ки ҳатто ба танқид ҳам намеарзид. Бори дувум девони Камол солҳои 1986-1987 (боз дар ду ҷилд!) ба ҳуруфоти арабӣ нашр гардид, вале аз дучилдаи собиқ беҳтар набуд. Афсӯс! Қӯтоҳӣ ва нуқсонҳои ин ду нашри девони Қамолро Б. Мақсудов, ки аз шогирдон ва ҳешовандони муаллим Шарифҷон Ҳусейнзода буда, таҳти роҳбарии он кас доир ба эҷодиёти Қамоли Хучандй рисолаи илми навишта, ба сифати диссертатсияи номзадӣ ҳимоя кард, одилона ва ҳаққонӣ қазоват намуда, ба сифати нашр эроди жарға гирифта буд, ки бо ў ҳамфирӯзӣ ҳастем.¹

Ин падидай номатлуб, ки дар заминай маҳалгарӣ ба миён омада, ҳатто дар омӯхттану пажӯҳиши мероси фикрии гузаштагон муҳаққиқонро ба ҳамشاҳри ғайри ҳамشاҳрии бузургворони пешин ҷудо меқунад, аҳли тадқиқро водор месозад, ки минбаъда қатъян ин навъ қӯшишҳоро маҳкум намуда, корро ба дасти кордонон бисторанд, вагарна оқибаташ ҳуб намешавад. Як ҷиҳати ҳуби рисолаи Б. Мақсудов он аст, ки ба даъвоҳои ботил ва ҳангоматалаби бъазе фазлфурӯшоне, кигалатҳои сад сол ва панҷоҳ сол қаблазин дар илм роҳёфтаро ҷун ҳақиқат пазирифта, дастонаки туркӣ-тотории «Муҳаббатнома»-ро бе ягон бурҷони ақлпазир моли Қамоли Хучандй шумурда, моли дигаронро ҷун қашфиёти ҳуд ба қалам додаанд, доварона эрод гирифта, нуқсонҳои нашрҳои Душанбеи девони Қамоли Хучандиро бо далелҳои қатъӣ ва ҳаққонӣ баршумурдааст.² Ба ёд овардан лозим аст, ки Б. Мақсудов роҷеъ ба сифати нашри девони Қамоли Хучандй дар Душанбе қаблан ҳам тақризи шоистае навишта, бо номи «Нигоҳе ба девони Қамоли Хучандй / «Садои Шарқ», 1988, №

¹ Б. Мақсудов. Рӯзгор ва осори Қамоли Хучандӣ. Душанбе. 1994, саҳ. 69-70.
² Ҳамон ҷон, саҳ. 69.

11, саҳ. 127-132/ нашр қарда буд, ки намунаи хуби мӯқарризии бегаразона ба ҳисоб м ेравад.

Соли 1992 Шўрои вазирони чумхўрӣ қароре баровард, ки соли 1995 ҷашни 675-умин согарди зодрӯзи Камоли Ҳуҷандӣ гузаронда шавад. Кумитаи чумхуриявии тадорукоти ҷашн таъсис гардид. Муъовини онвақтаи раиси Шўрои вазирони чумхўрӣ Зебо Аминзода раису камина дабири масъули кумита таъйин гардидем. Тадбирҳои доманадоре ба нақша гирифта шуданд. Аз ҷумла, нигоронда тасмим гирифтам, ки оид ба зигнӣдатӣ ва осори Камоли Ҳуҷандӣ рисолае таълиф намуда, дар нашириёти «Маориф» барои муаллимону шогирдони мактаб ба табъ расонам. Моҳи сентябр соли 1993 дар Душанбе Анҷумани тоҷикони ҷаҳон баргузор шуд. Аз Эрон ҳамроҳи дигар меҳмонон ҷаноби Эраҷи Гулисурхӣ ба Душанбе ташриф оварда буд. Он ҷаноб ҳабар дод, ки девони Камоли Ҳуҷандиро дар асоси беҳтарин нусхаҳои қаламӣ, ки ҳангоми дар қайди ҳаёт будани шоъир аз тарафи шогирдон ва муридони ў тадвин шудааст, бо муқаддимае беш аз сад саҳифа ба нашр супурдааст., ки анқарии бояд ба зевари табъ ороста гардад. Ҳамчунин, изҳор намуд, ки дар асоси ғазалҳои Камоли Ҳуҷандӣ барои Театри академии опера ва балети тоҷик балете таҳия мекунад, ки либретто ва оҳангӣ мусиқии онро низ худ дуруст ҳоҳад кард. Воҳӯрии ҷаноби Гулисурхӣ ва З. Аминзода ташкил шуд. Онҳо мувофақа ҳосил намуданд. Вале дере нагузашта З. Аминзода ба кори дигар гузашт. Масъулияти Кумитаи чумхуриявии тадорукоти ҷашни Камоли Ҳуҷандӣ ба дӯши муовини нав таъйиншудаи Раиси Шўрои вазирони Чумхурии Тоҷикистон Мойншоҳ Назаршоев voguzor шуд. Ҳанӯз он кас ба кори ҷашни Камол иқдоме набардошта, аз тарафи муҳолифин кушта шуданд. Вазифаи раисии кумитаи чумхуриявии тадорукоти ҷашни Камоли Ҳуҷандӣ ин дафъа ба ўқдан Сарвазири нави Чумхурии Тоҷикистон Чамшед Каримов муҳаввил гардид. Дар вақти баргузории ҷашн ҳам як сол тавқиф афтод, яъне ба моҳи сентябр соли 1996 гузаронида шуд. Дигар таълифи рисолаи «Камоли Ҳуҷандӣ» ҳам аз хотирҳо баромад.

Моҳи сентябрь соли 1994 ҷаҳони Ҳазораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар Душанбе баргузор гардида, боз ҳам ҷаҳони Ӯзбекистон

Эзачи Гулисурхӣ межмони тоҷикон буд. Он қас ин дафъа ҳабар овард, ки девони Камол, ки нашри онро ваъда дода буд, пурра анҷом пазирифтааст, аммо ҳанӯз саҳифабандӣ нашудааст. Омода ҳаст, ки бидуни муқавво ҳам бошад, як нусҳаи онро барои истифода ба ихтиёри ҳайати Кумитаи ҷумҳурии тадорукоти ҷаҳони Камол бифиристад. Аммо моҳи январи соли 1995 фаро расиду аз он девони Камоли Ҳуҷандӣ ҳанӯз дараке набуд. Ниҳоят, мудири шӯъбаи нашриёти «Маориф» - ҷаҳони фозилу дар роҳи тарғиби илму дониш қӯшову ғамхӯр Аъзами Ҳудойдод ба ин ҷониб ҷаҳонин бор хотиррасон намуд ва иқтизо кард, ки фурсат меравад, набояд нашри тозаи девони Камолро ба таъхир андохт. Дар ин миён камина ба бемористони амрози қалб /маркази таҳхиси кордиологӣ/ афтодам. Ба бемористон девони Камоли Ҳуҷандӣ /Техрон, 1958/-ро ҳамроҳ гирифтам. Як нусҳаи мақолаи «Ҳуҷандиям»-ро, ки дар китоби «Дар сафи бузургон» /Душанбе, Ирфон, 1986/ ҷойгузин аст, низ ҳамроҳи ҳуд гирифтам. Ба ҳамин минвол рисолаи «Камоли Ҳуҷандӣ - устоди ғазал» дар асоси ҳамин ду манбаъ ва адабиёте, ки баъдан номбар ҳоҳад шуд, тасҳеху тақмил ва таълифи таҳлил гардид. Иншои ин рисола рузи 21 январи соли 1995 дар бемористони мазкур шурӯъ шуда, таҳрири аввали он дар моҳи апрели соли 1995 поён пазирифт.

Бо вучуди он, ки ҷашни Камоли Ҳуҷандӣ барои як сол мавқуф гузошта шуд, тибқи нақшай кумитаи тадорукоти ҷашн дар саросари Тоҷикистон бисёр корҳои ҳайр ба сомон расиданд. Аз ҷумла, вазоратҳои матбуоту фарҳанги ва маориф, вазорати алоқа, нашриёти марказии «Адиб», «Маориф» ва «Ирфон», ҳамчунин, нашрияҳои шаҳри Ҳуҷанд, Кумитаи иҷроияи вилояти Ленинобод ва дигар ташкилотҳо бахшида ба ҷашни Ҳоҷа Камоли Ҳуҷандӣ корҳои хубро анҷом бахшиданд ва рӯз то рӯз омодагии ин ҷашнро густариш бахшиданд. Аз асарҳое, ки Кумитаи ҷашни Камол нашри онҳоро ба нақшаш гирифта буд, рисолаи Бадриддин Мақсадов «Рӯзгор ва осори Камоли Ҳуҷандӣ» /Душанбе, 1994/ ба табъ расид, ки роҷеъ ба ин шоъири баландпояи ҳуҷандӣ нахустин асари мустақил буда, олими ҷавон дар таълифи он ҳизмати шоистаэро анҷом додааст. Ҳамчунин, матни муҳтасари девони Камоли Ҳуҷандӣ дар нашриёти «Адиб» ба табъ расид.

Камоли Хучандй ҳамзамони шоъирони номдор Салмони Саваҷӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Имоди Фаҳӯҳ, Носири Бухорӣ, Ибни Ямин, Ҷалоли Табиӣ, Мағрибӣ ва амсоли инҳо буд. Аз ин ҷиҳат, маълумоте, ки роҷеъ ба Камоли Хучандй дар манбаъҳои адабӣ ва маъъазоҳои таъриҳӣ мавҷуд аст, ба ҳамон дарачаест, ки дар сарҷашмаҳои ҳаттим асрҳои XV-XX доир ба ин бузургони сухан ёфт мешавад.

Масалан, Ризокулихони Ҳидоят дар «Маҷмӯа-ул-ғуфсаҳо» менависад: «Камоли Хучандй ва ҳува Камолиддин Масъуд, аслаш аз Хучанд будаву аз сафари Макка муроҷиъат карда, ба Табрез сокин буд. Султон Ҳусайн бинни Увайси Ҷалойир ба ҷиҳати ўхонаву бӯстоне дар шаҳри Табрез муайяну муҳайё намуд. Вақте Мироншоҳ бинни Амир Темур ба дидани ўрафта, аз бӯғчай ўмевае тановул фармуда, даҳ ҳазор динор қарзи Шайҳро адо намуда. Алҳосил, бо Ҳоча Ҳофиз муъюсир буда. Бузурге гуфта, ки сӯҳбати Шайҳ аз Ҳофиз ва ғазали Ҳофиз аз шеъри Шайҳ Камол ҳуշтар буда. Дар санаи 793 реҳлат ёфта. Девони мӯҷазои қадимӣ аз вай дида шуд» /саҳ. 56/. Сипас шондҳа, байт аз ғазалҳои гуногуни Камол ба сифати намуна оварда мешавад. Албатта, аз рӯйи ҷунин ҳуҷҷату мадракҳои муҳтасару нокифоя, ки баъзеҳояшон ҷанбаи ривояти ва ҳатто ағсонавӣ доранд, наметавон зиндагиномаи пурра ва муқаммали шоъирро ба таҳрир овард. Аммо бо роҳи муқобалай асноди мавҷудаи манбаъҳои таъриҳӣ, сарҷашмаҳои адабию тазқириҳо ва муқоисаи онҳо бо пораҳои ашъори ҳуди Камолӣ Хучандй метавон ба баъзе воқеъаҳои зиндагӣ ва ҳодисаҳои таъриҳие, ки ба шарҳи ҳоли Камол марбут ҳастанд, равшани андоҳт. Аз ҳамин нигоҳ, бо вучуди каму нокифоя будани санадҳо, аз он маълумоти ҳеле қами саҳеҳ метавон доир ба Камоли Хучандӣ, рӯзгору шахсият, шевай гуфтору нигориш ва мақоми маънавии ў ба ҳулоҳаси муайяне омад.

Фақат аҳбороти гирдоварандай девони шоъир, ки соли 800 ҳичрӣ /1397 мелодӣ/ тадвии шудааст, навиштаҳои Шайҳ Озарӣ дар «Ҷавоҳир-ул-асрор», Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-т-вuuнс» - у «Баҳористон», Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазқириат-уш-шӯъаро», Мирҳонду Ҳондамир дар «Равзат-ус-сафо» ва «Ҳабиб-ус-сияр» ва Ҳофиз Ҳусайнӣ Карбалой дар

«Равзот-ул-ҷинон ва ҷаннот-ул-ҷанон» науву тоза буда, китобҳои дигар бо афзудан ва костани баъзе нуктаҳо аз доираи ҳамин маълумот берун намераванд. Албатта, ин гуна манбаъҳо аҳбороти тозае надошта бошанд ҳам, номгӯйи тамоми сарҷашмаҳои асрҳои XV-XX, ки роҷеъ ба Камоли Хучандй аҳборе доранд ва дар рисолаи ҳозир истифода шудаанд, дар «Китобнома»-е, ки дар охири рисола илҳоқ шудааст, зикр мегарданд.

Барои ба доираҳои илмии асри XX шиносондани шаҳсияти Камол ва баъзе вижагиҳои эҷодиёти ўқайдҳои Э. Г. Браун, А. Е. Кримский, Е. Э. Бертелс, И. С. Брагинский, Ян Рипка, З. Ш. Рачабов, А. М. Мирзоев, Х. Мирзозода, навиштаҳои С. Айнӣ, Ш. Ҳусейнзода, Азизи Давлатободӣ ва Бадриддин Максудов, ки бо таҳқиқи баррасӣ дар осору аҳволи ўтаваҷӯҳи шоистае кардаанд, ба арзиши ҳос моликанд. С. Айнӣ нахустин бор соли 1925 оид ба Камоли Хучандй дар «Намунаи адабиёти тоҷико» /Масқав, 1926, саҳ. 73-80/ маълумот дода, дикқати аҳли илму адабро ба зарурати омӯхттан ва пажӯҳиши мероси фикрии Камоли Хучандй ҷалб намуда буд. Сипас, соли 1939, ў дар рӯзномаи вилоятии Хучанд, ки «Стахановҷӣ» ном дошт, мақолаи муғассалтаре дарҷ намуда, аз рӯзгор ва пиндори Камол нақл мекунад. Ин мақолаи С. Айнӣ баъдан борҳо дар нашрияҳои гуногун ба табъ расид, vale бе сабаби нокифоя будани манбаъу мадракҳо ва дастраси С. Айнӣ, набудани баъзе асарҳои муҳимми таъриҳӣ, адабӣ ва ёддошти дар мақолаи эшон ҷанд иштибоҳу саҳве роҳ ёфтааст, ки аз мақолаи Устод ба Бисёр мақопаҳои дигар гузаштааст. Дар ин ҳусус дар мавқеъи баёни он вақеъ тавакқуф ҳоҳем кард. Ш. Ҳусейнзода солҳо ба омӯхтанду нашри осори Камоли Хучандй ҳиммат варзида, зудбай дастовардҳои худро дар мақолаи «Камоли Хучандӣ» /Камоли Хучандӣ. Мунтаҳабот. Сталинобод, Нашрдавлтоҷ, 1955, муқаддима, саҳ. 3-36/ ҷой додааст. Муқаддимаи ба девони Камол нигоштаи Азизи Давлатободӣ /Камол, Девон, Табрез, 1337, саҳ. се-нуздаҳ/ нуктаҳои тозае дорад. Маълумоти ду феҳристногори эронӣ – Ибни Юсуфи Шерозӣ ва Аҳмад Гулчини Маъюнӣ шоистаи таъқиди маҳсус аст. Ба гуфтаи Ибни Юсуфи Шерозӣ, девони Камол, ки соли 821 /1417/ китобати он анҷом

пазирафта, акнун таҳти рақами 866 дар Китобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолор маҳфуз аст, ашъори то замони ба Сарой бурда шудани Камолро фаро мегирад. Аҳмад Гулчини Маъонӣ хабар медиҳад, ки девони Камол, ки зери шумораи 4739 дар Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ Машҳад нигоҳ дошта мешавад, соли 888 ҳичрӣ /яъне соли 1397 мелодӣ/ аз тарафи яке аз муҳлисони шоъир тадвии гардида, муҳтасари шарҳи ҳоли муаллифро шомил мебошад. Рисолае, ки инак дар даст доред, бо ташвиқи мудири шӯъбаи нашриёти «Маориф» Аъзами Ҳудойдод таълиф гардид, ки ба эшон барои ташвиқашон ба чунин амри хайр самимона ташаккур мегӯям. Аммо рисолаи мазкур ба дасти чоп дода нашуд, зеро хостам, ки девонҳои тавсифкардаи Ибни Юсуфи Шерозӣ ва Гулчини Маъониро шахсан таҳқиқ намоям. Бо ин мақсад 8 июни соли 1995 ба Эрон сафар кардам, нусхай қаламии девони таҳти рақами 4739 дар Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ маҳфузбодаро санҷида, бо кумаки оғоён Толибулҳақ, Ардилон, Вораста, Ирфониён, ҳиммати ҷаноби Бародарон ва Ҳазинай Сафири кабири Ҷумҳурии исломии Эрон акси он нусхаро гирифтам. Оғои Эраҷи Гулисурҳӣ ҳам дар Текрон боз ҷандин бор қавл дод, ки як нусхай девони Камоли Ҳучандиро, ки чоп кардааст, бидуни муқавво бошад ҳам, ба қамина медиҳад. Аммо ҳар дафъа ба қавли худ вафо намекард. Ниҳоят, дар моҳи сентябрь соли 1995 дусти дерини мо ҷаноби оқои Алиасгари Шеърдӯст нусхае аз он чолро ба Душанбе оварда, дар ихтиёри қамина гузошт. Ҳарчанд ин нусхаҳо бароям маълумоти тозае надоштанд, аз оқоёни мазкур барои ёрӣ ва кумаки холисона расондаашон аз таҳти дил ташаккур мегӯям ва сипосгузор ҳастам.

*Оламе рӯй намуданд ба ашъори Камол,
Ки ҳаёлоти латиф аст дар оби суханаш!*

САРГУЗАШТИ КАМОЛИ ҲУЧАНДӢ

Бидуни шакку шубҳа ва гумону тардиде, Шайх Камоли Ҳучандӣ булбули шайдо ва кумрии хушнавои сафобӯстони фарҳанги Ҳучанди бостон, яке аз намояндагони барҷастаи адабиёти форсии тоҷикии асри XІV мелодӣ, шоъири бузург, орифи номдор, суханвари сутурги ҳамаср, ҳамдӯш ва ҳамвазни Ҳоча Ҳофизи Шерозист, ки чун устоди ғазал дар инкишоғ ва такомули ин жанри мақбули ҳалқ ҳидмати сазовореро анҷом дода, онро ба пояҳои боз ҳам баландтар бардоштааст ва суннатҳои ғазалнависии миллери устувортар гардонидааст.

Номи ӯ Муҳаммад, кунияш Абӯаҳмад, лақабаш Камолиддин Масъуд, машҳур ба Шайх Камол ё Ҳоча Камол ва таҳаллуси адабиаш Камол буда, соли тавалудаш аниқ маълум нест. Вале аз рӯйи баъзе қаринаҳо ва маълумоти ғайримустаким дар байни солҳои 1318-1323 таваллуд шудани ўро таҳмин кардан мумкин аст. Зодгоҳи Камолиддин Масъуд шаҳри Ҳучанд аст, ки ҳамеша аз шаҳрҳои ободу дилкушои пурмева ва илму адабиётпарвари Осиёи Миёна будааст. Шамсиддин Сомӣ дар «Қомус – ӯл-аълом» хабар медиҳад, ки «дар он ҷо (Ҳучанд) биноҳову осори таърихии бешуморе вучӯд дорад; таъдоди ҷамъияти он бисту нӯҳ ҳазор нафар асту қисмати аъзами онҳо ба тоҷик маъруф мебошанд».

То ҳанӯз дар Ҳучанд ҷойи ҳавлӣ ва маҳаллаеро, ки Камол дар он ҷо зиндагонӣ кардааст, дар хотир доранд, ки дар ҷойи мөҳмонхонаи имрӯзai «Шарқ» ва атрофи он ҷойигир будааст. Падари Камол аз бузургони Ҳучанд буда, Устод Садриддин Айни дар ин бора мефармояд: «Тазкирачиён Камолро аз бузургони Ҳучанд мешуморанд. «Бузургзода» гуфтан аз табакаи салӣиду ҳочагон гуфтан аст».¹

Айёми кӯдакӣ ва замони таҳсилӣ ибтидоии Камол дар зодгоҳаш – шаҳри Ҳучанд гузаштааст. Зоҳирон Камол дар мактаб ҳату савод, аввали илмҳои зарурӣ ва Қуръонро аз ҳуд карда, баъд ба мадраса ворид мешавад. Барои тақмилӣ дониши ҳуд ба мадрасаҳои шаҳрҳои машҳури дигари Осиёи Миёна –

¹ С. Айни, Қуллиёт, чиҷди 11, китоби якум, Душанбе, 1963, с. 227.

Самарқанду Тошканд ва Хоразм рафта, дар маҳзари устодони вақт илмҳои маъмулии замони худро фаро мегирад. Омӯхтани китобҳои аллома Сироҷиддин Саккокии Хоразмӣ (1166-1228) «Мифтоҳ-ул-улум» (оид ба илмҳои саҳву наҳви забони арабӣ, маъонӣ, арӯз, бадеъ ва луғат, ки чун «Мифтоҳ» машҳур аст), алломаи дигари хоразмӣ Чоруллоҳ Абулқосим Маҳмуд ибни Умари Замаҳшарӣ (1074-1443) «Ал-Кашшофату ҳақроқат-ат-тансили вучӯҳи-т-таъвил» (роҷеъ ба тафсиру балогат, ки ҳамчун «Кашшоф» маълум аст), «Тафсир»-и Қозии Байзавӣ, «Саҳҳи Бухорӣ» ва амсоли инҳо дар он даврон ройич ва ҷузви ҳатмии барномаи таҳсили мадраса буд. Дар як ғазали Камол ҳабар дода мешавад, ки ўз мазмуни «Мифтоҳ» - у «Кашшоф» боҳабар аст, валие дар роҳи сайру сулуку ишқ онҳо роҳбар шуда наметавонанд. Ҳусни дилдорро Камол чун тафсиро оятҳои Қуръон дар тафсири «Кашшоф» ошкор шумурда, ҳусни ҷамоли ёрро қалид, яъне мифтоҳи кашфи асрори маҳзани дарду ғами ошиқ ҳисоб мекунад:

*Руҳи ту ояти «Кашшоф»-и ҳуснро тафсир,
Ғами ту маҳзани асрори ишқро «Мифтоҳ»!*

Устод Айни роҷеъ ба таҳсили Камоли Ҳучандӣ дар Самарқанд менависад: «Ҳарчанд аз навиштаҳои тазкирачиён гайр аз Ҳучанд дар қадом шаҳрҳои Осиёи Миёна зиндагонӣ кардани ў маълум нашавад ҳам, мо аз як байти ў дар Самарқанд ҳам зиндагонӣ карданашро дида метавонем. Ў дар мақтаъи як ғазалаш, ки бо радифи «то ба кай» гуфтааст, мегӯяд:

*Гӯяям ҳар дам, ки берун шаё зи шаҳри мо, Камол,
Ин самарқандигарӣ бо як ҳучандӣ то ба кай?!*

Аз ин байт маълум мешавад, ки Камол баъд аз қасби камол кардан ва ба дараҷаи шоъири расидан дар Самарқанд ҳам будааст ва ба табакаи болоии ин шаҳр он қадар ҳам созиш ҳам надоштааст, ки ўро намефорондаанд ва бо ин туассур ин байтро навиштааст¹.

¹ С.Айни, Куллиёт, ҷадди I, қитоби ғӯзум, Душанбе, 1963, саҳ. 222-223.

Фикри Устод Айниро ин байт низ тақвият медиҳад:

*Аз шакарангурӯи самарқандиён
Себи занахдону ту ширинтар аст!*

Ин байт дар таркиби газалест, ки бо матлаъи зайл оғоз мегардад:

*Зулғи ту аз ҳоли ту мушкинтар аст,
Ашқи ман аз лаъли ту рангингтар аст!*

Номи Самарқанд, саҳҳатараш, себи Самарқанд, дар муқоиса бо меваҳои Ҳучанд, мушаххасан бо анори Ҳучанд, ки дар газали дигари Камол зикр мегардад, низ воқеъияти дар Самарқанд зистани гӯяндаи шеърро илқо менамояд:

*Гуфтам: «Аз себи Самарқандӣ биҳу нори Ҳучанд
Бо занахдону лаби чун қанд!», гуфто: «Биҳ набуд!».*

Албатта, наметавон инкор кард, ки себи Самарқанд то имрӯз ҳам чун намунаи тозагӣ, гуворой, сурхӣ, зебой ва лазизӣ дар тамоми Осиёи Миёна масали ом аст.

Камол замоне дар шаҳри Шош/Тошканди ҳозира/ низ иқомат карда будааст. Дар ин ҳусус Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» аз номи Ҳоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ҷунин ҳикоятиро меорад: «Ҳидмати Ҳоҷа Убайдуллоҳ фармуданд: «Вай, яъне Шайх Камол, ҷанд гоҳдар Шош мебудааст. Волиди ман мегуфт, ки вай дар он муддат, ки дар он ҷо буд, гӯшти ҳайвон намехӯрд. Як бор аз вай илтимос кардем, ки чи шавад, ки таъоме, ки дар он гӯшт бошад, ҳӯрда шавад? Маро ғове буд бағоят хубу фарбеҳ. Ҳидмати Шайх бар вачҳи тайбат фармуд, ки ҳар гоҳ, ки ту ғови худро бикушӣ, мо гӯшт биҳӯрем. Ман бе он ки вайро вуқуф бошад, ғовро бикуштам ва аз он таъоме муҳайё соҳтам. Ба ҷиҳати хотири ман аз он гӯшт биҳӯрд».¹ Ин ҳикоят дар «Ҳабиб-ус-сияр» низ оварда мешавад.

¹ Абдураҳмони Ҷомӣ. Нафаҳот-ул-унс, нашри Маҳмуди Обидӣ, Техрон, 1370, с. 619.

Гумон меравад, ки як қисми таҳсили олии Камол низ дар Самарқанд гузашта бошад. Аз шеърҳои вай маълум мегардад, ки Камол марди фозилу комил будааст. Аксари илмҳои замони худро омӯхта, маҳсусан дар илмҳои адабиёт, забону адабиёти араб, таърих, фикҳ, қалом, ҳикмат, тафсир, ҳадис, тасаввуф, ҳисоб, зироаткорӣ ва боғдорӣ дasti босазое доштааст. Таърихи адабиёти форсӯ тоҷикро некӯ медонистааст, ки ин аз ашъори ўхвайдо мегардад.

Баъди таҳсили илм Камоли Ҳуҷандӣ дар ниҳояти ҷавонӣ ба нияти ҳаҷ ба тарафҳои Арабистон сафар мекунад. Барои ҳаҷ гузарондан ба ҷониби Ҳичӯз сафар қардани Камолро ин байти ҳуди ў низ сабит менамояд:

*Рафт овоза, ки имсол ба ҳаҷ рафт Камол,
Бас муборак сафаре, чун ту ба ў ҳамсафар!*

Байти зайл аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Камоли Ҳуҷандӣ дар воқеъ ҳам ба тарафи хонаи худо ва зиёрати оромгоҳи ҷаноби сарвари койинот, ки бо лафзи «ёр» ишора шудааст, мушарраф гардидааст:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат оғарин, мардана рафтӣ!*

Ин фикрро байти дигари Камол низ тақвият медиҳад, ки ин аст:

*Чу аз даром ба дари Каъба рафтаму бинишастам,
Кабутаре зи ҳарам бонг баркашид, ки кум- кум!*

Вале манбаъҳои ҳадабӣ ва таъриҳӣ соли ба вуқӯй пайвастани ин сафарро дақиқ қайд накардаанд.

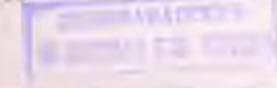
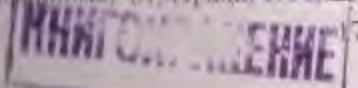
Дар ин давра улуси Чигатой, ки қаламрави писари дувуми Чингиз (соли ваф. 1242) буд, шаҳрҳои Мовароуннаҳр, Ҳафтруӯд ва Кошғарро фаро мегирифт. Қенакхон (1318-1326) пойтахти худро аз қанори рӯдҳонаи Илӣ дар Ҳафтруӯд ба Мовароуннаҳр кӯчонда, дар наздикии Насаф қасре бино кард, ки баъдҳо ҷун шаҳри Қарши шинохта шуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро,

Ҳуҷанд ва туманҳои тобеъи онҳо ба Қепеҳон итоат мекарданд. Дар туманҳо саркардаҳои қабоили муғулнажод қовчинҳо, арлосҳо, ҷалоириён ва барлосҳо ҳукм меронданд. Ҳуҷанд дар дasti ҷалоириҳо буд, вале дар улуси Чигатой, ки вазъи ноороме дошт, ҳонҳои он зуд-зуд иваз шуда, пойтахт ҳар замон аз як ҷо ба ҷойи дигар кӯчонда мешуд, то ки Қазоҳон (1342-1346) боз пойтахташро ба воҳаи Қашқадарё кӯч дода, дар тарафи гарби Қарши барои худ бо номи Занҷирсарой қасре бино кард.

Улуси дигари муғулҳо улуси Ҳулоку (Ҳалоку) буд, ки ба Ҳулоку писари Толуӣӣ наберай Чингизхон таъаллуқ дошт. Ҳулоку солҳои 1217-1256 ҳукмронӣ карда, Эрон, Туркия Шарқӣ, Моварои Қавқоз ва Ироқ ба ин улус ворид мешуд. Дар замони ҳукмронии Гозонҳон (1295-1304) муғулҳои ин улус дини исломро пазишуфтанд. Авлоди Ҳулоку бо бозмондагони Чигатой барои ба даст овардани Ҳурисон дар талош буданд. Баъди вафоти ҳони ин улус Абӯсаъид (1317-1335) тез-тез ҳонҳои улуси мазкур иваз шуда, дар Ироқу Форс ҷалоириҳо ва олии Музаффар, дар Ҳурисон (то соли 1381) сарбадорон, дар Ҳирот (то соли 1384) олии Карт ҳукм меронданд. Дар Эрони Гарбӣ, Озарбайҷон, шарқи Осиёи Сагир, Ироқ ва шарқи Суря қӯчиёни Қарокӯёнлу ҳукм ронда, дар роҳҳо горату дуздири бе авҷ расонда буданд. Ба ҳамин тарик, ба тамоми маънӣ дар мамлакат маликуттавоиф, яъне ҳокимони тойифаҳо ҳукмрон буда, дар ҳар шаҳру вилояти Мовароуннаҳру Ҳурисон муғулзодае ва ё туркибачае сар бардошта, дъаъои истиқлол мекард. Дар Самарқанду Кеш, Ҳуҷанду Ҳисор, Ҳатлону Бадаҳшон, Балху Шибирғон ва монанди инҳо мушахҳас ҳокиме буд, ки худро подшоҳу султон меконд. Ҳирот дар дasti олии Карту Шероз дар зери итоати олии Инҷу Нигаҳдорӣ мешуд. Шарафуддин Алии Яздӣ, Низомуддини Шомӣ, Ҳондамир ва таъриҳнависони дигар дар ин бора маълумоти фаровон додаанд. Низомуддини Шомӣ дар «Зиғарнома»-и худ менависад: «Ҳар киро андак қуввате буд, дар макоми муҳолифат саркашӣ менамуд ва бад - ин сабаб ғитнаву ошӯб мунтазир шудаву парешониву ташвиш ба ҳоли мамоник роҳ ёфт ва раъийят дар ҷанголи зулм афтод».

Дар Эрони Шимолӣ, Озарбайҷон ва Ироқи Араб ҷалоириҳо

Низомуддин, ч. 1. Приход. 1937. саҳ. 15.

салтанат доштанд. Аммо, чунонки зикраш гузашт, дар Сабзавор, ки маркази Хурасон ба шумор мерафт, аз соли 1336 то соли 1381 Сарбадорон ҳукumat меронданд. Ҳамаи онҳоро найрангу макр ва қатлу горати Темури Ланг нобуд карда, мисли аждаҳо ба коми худ мекашид. Эронинажодон ба Сарбадорон зътиқоди бузург варзида, ҳанӯз соли 1342 бо афсӯс аз дasti Амир Муизиддини Карт маглуб гардиданашонро барои зрониён фочиъа шумурдаанд ва дар ин бора шоъирие гуфтааст:

Гар хусрави Карт бо далерон назади
В-аз теги ялї гардани шерон назади,
Аз бими синони Сарбадорон то ҳашр
Як түрк дигар хайма дар Эрон назади!

Устод Айнӣ дар хусуси сафари барҳазари Камоли Ҳуҷандӣ аз ватани худ Ҳуҷанд менависад: «Мо гумон мекунем, ки бояд ин сафари ў дар миёни солҳои 1350-1360 бошад. Зоро Осиёи Миёна, ки дар аввали ҳуҷуми Чингиз тамоман сӯхта хокистар шуда, дар миёнаҳои давраи ҳукмронии авлоди Чингиз як дараҷа рӯ ба осоиш оварда, дар охирҳои ҳукмронии онҳо боз рӯ ба беҳзобитагӣ овард: аз як тараҷӯ ба сабаби суст шудани кувваи идорагии марказии Чингизиён сардорони қабилаҳо ва саркардаҳои аскарҳо сар бардоштанд, ҳар қадоми инҳо як район ва қитъаро ба дасти худ гирифта, бо яқдигар мечангиданд: дар натиҷаи ҷангӣ ин «ҳукмронон - теппагиён» мардум тороч мединанд, шаҳрҳову қишлоқҳо месӯҳтанд, киштзорҳо поймол мегардиданд ва, аз тараҷӯи дигар, Амир Темур – Темурланг / таваллудаш 1336, айёми бо истиқлол ҳукмронӣ карданаш аз соли 1370 то соли 1405 – то вафоташ/ дар ҳавои салтанат афтода, ба муқобили Чингизиён саҳт мечангид. Тоҳтузози Темур ва толону торочи ў дар ҷоҳо, ки Чингизиён ҳукмронӣ мекарданд, боз ҳам ҳунрезонатар ва бераҳмонатар буд. Албатта, монанди Камол як шоъири лирики нармдил ба ин кушоқушӣ ва сӯхту сӯзҳо шоҳид шуда тоқат карда наметавонист. Аҷаб нест, ки Камол бо ин таассурот маҷбур шуда бошад, ки аз ватани худ сафар кунад».¹

Слайд 223 из 224

18

Азизи Давлатободӣ низ гӯшад менамояд, ки Камол «дар авосити қарни ҳаштуми ҳичрӣ Хуҷандро ба қасди зиёрати Макқаи муаззама тарқ гуфт». Авосити қарни ҳаштуми ҳичрӣ ба миёнаҳои асри XІV мелодӣ баробар аст. Яъне сафари Камол дар 33-35 - солагии ў сурат гирифтааст. Аз ашъори худи Камол ҳам хуносae метавон баровард, ки ҳангоми сафари ў мампакат ором набудааст:

Зинҳор аз ин замони бедодгар маро,
К-аз ёру шаҳри хеш ҷудо мекунад дигар

Хурносонро дар он солхо мавчи шүриши халқии Сарбадорон фаро гирифта буд. Соли 1365 дар Самарқанд низ бо сардории шогирдони мадраса Мавлонозода, Мавлоно Хурдаки Бухорой ва ҳунарманди калобарес Абӯбакри Калобӣ чунин шүриш бархост, ки хусусияти зиддимуғулӣ дошт. Шуришчиён шаҳрро аз муғулҳо озод карда, муддате ҳукуматро ба даст гирифтанд. Аҳолии атрофи Самарқанду Кармина низ соли 1373 ба онҳо пайравӣ карданд. Ҳукумати Сарбадорон манфиати заминдорони камбизоат ва дехқононро ҳимоят мекард. Темур ин ҳукуматро бо фиреб аз байн бурд, vale дар давоми солҳои 1370-1388 самарқандиҳо боз нӯҳ бор бар зидди Темур исён бардошта, барои озодии худ талош карданд. Аммо он шүришҳо ба сабаби номуташаккий ва стихиявӣ буданашон натиҷа дилҳоҳе надоданд.

Вазъияти пурошуб аз ҳама бештар дар улуси Җүй эхсос карда мешуд, ки онро Үрдү Заррин (Үрдү Тиллойй ё Олтинг-Үрда) мегуфтанд. Дар давоми солҳои 1357 – 1380 дар ин улус 25 тахтнишин иваз шуд, то ки соли 1378 бо ёрии Темури Ланг дар Түктамиш (ваф. 1406) ба салтанат расид. Вале ў ба мулкюри валинеъмати худ сари чанд гоҳ ҳучум оварда, мамлакатро горат мекард. Темур ҳам солҳои 1388, 1391 ва 1395 ба муқобили Түктамиш лашкар кашида, билохира ўро битамон чунон шикаст дод, ки дигар натавонист сар боло кунад!

Аслан, Темур на шоҳзода буду на валиаҳд. Соли 1355 ҳокими Мовароуннаҳр амир Қозогон (1346-1358) набераи худ Үлҷой Турконоқоро ба Темур, ки то ин вақт ба духтари яке аз бекҳои

муқтадири води Қашқадарё - Чаку Барлос хонадор буд, ба занй дод. Соли 1358 Қозогон күшта шуд. Ҳарчу марҷ кишварро фаро гирифт. Ҳар вилоятеро ҳокиме горат мекард. Вилояти Хучанд дар дасти Боязиди Чалойир буд.

Талошҳои кишваркушой, таҳтутоҷоҳӣ ва даъвои саркарда шудан иddaъиои тамоми ҳонҳои Мовароуннаҳр буданд. Темур душмани асосии худ Амир Ҳусайнро соли 1370 ба қатл расонда, аз ҷумлаи занони ў Сарой Мулхонумро ба занй гирифт, ки дуҳтари Қочон Султонхон буд ва бо ҳамин ба номи ў минбаъд калимаи «Кӯрагон» ҳамроҳ шуд, ки маънояш «домоди ҳон» мебошад.

12 рамазони соли 771 (9 апрели соли 1370) бекҳои улуси Чигатой дар Балх қурултой барпо карда, Темурро расман ҳоким интихоб намуданд. Темур Самарқандро пойтаҳт баргузид. Дар Самарқанд қалъаҳо, қасрҳо ва кӯшиҳо қомат афроҳтанд. Соли 1377 Темур дуҳтари Мӯсобек Тўмонақоро ба никоҳи худ дароварда, ба ин муносибат дар атрофи Самарқанд 12 боф бунёд кард, ки баробари 12 бурҷи фалак буданд. Соли 1397 Боги Шамол ва дар ҳавзай Кони Гил Боги Дилкушо соҳта шуд, ки кӯшиҳо доштанд. Богҳои дигар низ номҳои зебои шоъирона доштанд, мисли Боги Нақши Ҷаҳон, Боги Биҳишт, Боги Чинор, Боги Ҷаҳоннамо, Боги Зогон ва амсоли инҳо.

Темур соли 1371 атрофи Самарқандро девор гирифта, дар давоми он 6 дарвоза гузошт, баъдтар дар он ҷой қасри «Кӯксарой»-ро соҳт.

Камол, ки шаҳси табиатан мuloим ва оромидӯст буд, дар ин шӯришҳо ширкат наварзид. Рӯй ба сафари ҳаҷ ниҳод.

Дар ҳусуси аз Хучанд баромада рафтани шоъир Ҳашрӣ дар «Сомӣ-ал-асомӣ» нақли афсонамонанде меорад, ки мувоғиҳи он Камол фарзанди ягонаи падари худ буда, падар ўро маҷбуран зан медиҳад: шаби никоҳ арӯс ҳангоми ба наздаш омадани Камол аз рӯйи ноз ба ў «он тараф рав» мегӯяд. Камол, ки ҷавони нозуқтабиати зудранҷе будааст, ҳамон лаҳза ҳамроҳи ходимаш, ки Шайх Муҳаммад ном доштааст, аз Хучанд баромада меравад ва муддате дар Ҳирот қарор мегирад. Ҷанде дар Ҳоразм низ зистааст, ки шояд пеш аз истиқомати ў дар Ҳирот бошад.

Ҳамин ривоятро дар шакли муболигаомезтару афсонавитаре муаллифи «Равзот-ул-чинон» Дарвеш Ҳусайн Ҳофизи Карбалойӣ низ меорад. Вай менависад: «Ҳазрати Шайх Камол дар авойили ҳол, ки дар Хучанд ташириф дошта, ба риёзату муроҷоҳати тамом ба сар мебурдаанд, меҳостаанд, ки вайро қадҳудо созанд. Мушорунилайҳро ҷандон рағбате ба он набуд, то ин ки ба исрори падар розӣ гаштаанд ва дуҳтаре ба никоҳи эшон даровардаанд. то дар шаби зифоғ пеши завҷаи худ рафтаанд ва дуҳтар аз рӯйи ноз гуфта: «Он тараф рав». Ҳазрати Шайх ҳамон лаҳза кафш пӯшидаву берун омадаву аз издивоҷ зътироz намуда, рӯй ба Ҷашти Қипчоқ ниҳода. Ҳодиме дошта Шайх Муҳаммад ном, ў бо ҳамроҳии вай ба тариқи таваккул рӯй дар он бодия ниҳода. Ҳарчанд мардум манъ кардаанд, ки ин бодиаест ҳунхору аз ободонӣ барқанор, фармудаанд: «Меравем, таваккулту илаллоҳ, ҳар чи пеши солик ояд, ҳайри ўст».

То ин ҷой аҳбороти Дарвеш Ҳусайнни Карбалойӣ ривоятест, ки мумкин асоси воқеъӣ дошта бошад. Аммо давоми ривоят, ки нақл карда мешавад, бофтаи бардуруғи ҳурофотист, ки рӯҳ доданаш аслан ҳеч мумкин нест. Давоми он ривоят чунин аст: «Чун қадам дар он бодия ниҳоданд, ҳар вақт вақти шом шутуре пайдо мешудаву пеши эшон меомада ва зону мезадаву сурғай таъомеву машки обе дар ў баста. Эшон таъом мекӯрдану об меошомиданду вузу месоҳтанд. Ва он чи низ аз таъому об буд, бармedoштанд ва шутур нолайдо мешуд. То ҷанд рӯз, ки дар он дашт буданд, ҳол бар ин минвол буд, то ин ки ба шаҳри Ҳирот мерасанд. Ҷанде вақт дар он шаҳр мебошанд. Акобиru аҳолии он ҷоро зътиқоди тамом ба Шайх пайдо мешавад ва дар мақоми бандагию ниёзмандиву хидмат мебошанд, то рӯзи ид ҷаҳорсад ҳилъати лоиҳи ҳар кас ба вазеъу шариф ато мифармоянд. Подшоҳи он вақтро доъияти хизмати Шайх мешавад. Чун ба ҳайма мерасад, Шайх баъд аз тариқи зиёфат ба ходим мегӯяд: «Биравед, дар сандуқ пӯстини самурии абразарбафти қирмизӣ ҳаст. Ҷиҳати тӯхфа ба ҳазрати ҳон биёваред». Ҳодим дониста буд, ки ҳазрати Шайх ирода менамояд, аз олами ғайб ошкор гардад. Дари сандуқро мекушоянд, пӯстини мазкур ба тариқи ҷомаҳои мазкур мӯҳайё

аз чомахонаи ғайб зоҳир гашта. Меовараду пеши подшоҳ мегузорад».

Боз як бори дигар он ривоятро бо мулоҳизаи ҷиддӣ бихонед ва худ ҳақиқати онро доварӣ намоед. Аммо дар ашъори Камоли Хуҷандӣ ба ишораҳо дучор шудан мумкин, ки аз ватани аслӣ рафтани ў ба нобасомониҳо давр, муҳити носолими иҷтимоӣ ва фитнаи замон вобаста будааст:

*Ман ба ҷонон зи ҷон ғурехтаам
В-аз ҷафои ҷаҳон ғурехтаам...
Ҳалқ дар ҳонаам кучо ёбанд,
Қи ман аз ҳонумон ғурехтаам!
Бар дараш дидам рақибонро,
Чун гадо аз сагон ғурехтаам!*

Камол баъд аз сафари ҳаҷ бо роҳи Табрез ба ватани худ баргаштани мешавад ва нахуст ба Бағдод меояду баъдан ба Табрез, vale кай ба ҳаҷ рафтани Камол ва чи қадар тӯл қашидани ин сафари ў маълум нест. Аз қитобҳое, ки нахустин маълумоти нисбатан муфассалро роҷеъ ба Камоли Хуҷандӣ медиҳанд, якум «Тазкират-уш-шуъаро»-и Давлатшоҳи Самарқандист. Ин муаллиф дар тазкираи худ таҳти унвони «Зикри Шайх - ал ориф Ҳоча Камоли Хуҷандӣ қуддусаллоҳу таъоло руҳаҳу» менависад. «Бузурги рӯзгору мақбули аброр будаву мураҷҷиъи ҳавосу авому сарҳайли ақобири айём аст ва ҷун табъи шарифи ў бар тариқи шоъири мубодарат намуд. аз он ҷиҳат зикри шарифи ў дар ҳалқаи шуъаро сабт мешавад ва илло Шайхро дарачаи вилояту иршод аст ва шоъири «дұна маротиб»-и ўст, бо он ки пояи шоъири низ баланд аст, чунонки Шайхи буаургвор мефармояд, шеър:

*Маро аз шоъири худ ор н-ояд,
Ки дар сад қарн ҷун Аттор н-ояд!*

Мавлиди маншаъи Шайх Хуҷанд будаву аз бузургони он диёр асту Хуҷандро дар сувари ақолим арӯси олам гуфтаанду вилояте нузаҳу васеъу дилқушоӣ аст ва фавоқиҳе, ки дар он

вилоят ҳосил мешавад, ба тӯхфа ба ақолим мебаранд. Шайх ба азимати Байтуллоҳ аз Хуҷанд ба саёҳат берун омадаву аз зиёрати Каъбаи Муаззама ба диёри Озарбойҷон афтод ва обу ҳавову фазои хиттаи Табрез мулойими табъи Шайх афтод ва дар он шаҳри ҷаннатмисол мутаваттин гашт ва дар замони салотини Ҷалойир Шайхро дар шаҳри Табрез ҷамъияту шӯҳрате азим даст дод ва аксари бузургони он диёр муриди шайх шуданд ва маҷлиси шарифи ў маҷмаъи фузало буда».

Эрачи Гулисурҳӣ ҳадс мезанад, ки Камол бо корвони Хуҷанд ё Самарқанд ба тавофи ҳонаи Каъба рафта, нахуст ба Мадинаи Мушаррафа ворид шуда, аз он ҷо ба Макқаи Муаззама рафтааст». Далели ин даъво суханони зерини Камоланд, ки тавзеҳашонро дар боло овардем:

*Чу аз даром ба дари Каъба рафтаму бинишастам,
Кабӯтаре зи ҳарам бонг баркашид, ки қум-қум!*

Ба ҳамин тариқ, Камоли Хуҷандӣ дар Табрез, ки аз шаҳрҳои ободу мӯътабари Эронзамин аст, ҳаҷти иқомати доимӣ мегустарад. Пешай аҳолии Табрез аслан деҳқониву боғдорӣ буд. Богистонҳои токзорҳои он дар олам машҳури оламиён гардонда буд. Аммо дар замони вуруди Камоли Хуҷандӣ ба ин шаҳр, ки ба маркази ҳунару тиҷорат табдил гардида буд, қосибону пешаварон ва аҳли ҳирфа аз гӯшаю қанори олам ҷамъомада, санъатҳои марбут ба меъморӣ, наддоғӣ, боғандагӣ, чакмандӯзӣ, рангрезӣ, боғандагӣ, дӯзандагӣ, оҳангарӣ, ҷармгарӣ, аслиҳасозӣ, кулолгарӣ, мисгарӣ, заргарӣ ва амсоли онҳоро равнақ мебахшиданд. Ҳусусан, атласу кимхоб, дебои чинӣ ва дигар матоъҳои абрешимин, маҳсулҳои шоҳибофону қолибофони табрезӣ дар бозорҳои ҷаҳон нағз ба савдо мерафтанд. Точирони Чину Ҳинд, Мисру Ироқ, Шому Яман, Ҳурросону Ҳоразм, Гурҷистону Рус, Даҳти Қипчоқу Аврупо дар ин шаҳр, ки дар сари роҳи корвонгузари савдои байналхалғи воқеъ гардида, ҷун пули Шарқу Ғарб ҳизмат мекард, ба ҳариду фурӯш машгул буданд. Табрез аз шаҳрҳои баланд, ба Шарқро бо Ғарб наздик мекард.

Ҳамчунин, Табрезу атрофи он дорои багистонҳо, ғаллазорҳо ва майдонҳои фароҳи ҷорводорӣ буда, қишзорони он аз обҳои зуоли Ҷарандобу Сурхоб ва Сафедрӯд Миронрӯд ва беш аз нӯҳсад корез обёри шуда, ангуру мева ва сабзавоти он ба коми муқимиу мусоғирон лаззат мебахшид. Қасру саройҳо ва току қӯшқҳои мӯҳташам, масҷиду мадрасаҳо, шифоҳонаву қитобхонаҳо, ҳонақоҳу лангарҳои дарвешон шаҳрро зеб медоданд. Сайёҳону таъриҳнигорон бо шавқу завқ роҷеъ ба шуқӯҳу азамати Табрези ҳамонвақта сухан рондаанд. Камоли Ҳуҷандӣ Табрезро ҷунин ёфта буд, ки Ш. Ҳусейнзода менависад: « Камол баъд аз расидан ба Табрез дарёфт, ки дар он ҷо доимо ҷамъу баҳси илмию адабӣ ва шоъирона барпо мегардад ва дар он шоъирон ва олимони барҷаста ширкат мекарданд. Вай, ки дорои табъи латиф ва афкори олий буд, муддате нагузашта дар Табрез шӯҳрати бемонанд насибаш гардид. Ҳонааш маҳфили шоъирон, донишмандон, ҳушнависон ва созандагони номии Табрез шуда, ҳар кас сӯҳбаташро табаррӯк ва ғанимат медонист... Шеърҳояш вирди забони муштоқони шеъри вай мегашт ва ҳатто девони шеърҳояш дар замони ҳаёташ, пеш аз рафтани вай ба шаҳри Сарой тартиб ва танзим шуда буд. Ҷамъқунандай девони Камол бар он як дебоҷаи муфассале низ навиштааст».

Тазиранигорон бар он муттағиқанд, ки аз сабаби ҳубии обу ҳавои Табрез Камол дар он ҷой манзили иқомат мегузинад. Вале гуфтаҳои ҳуди Камол гумонеро илқо менамояд, ки дар Табрез мондани Камол танҳо ҳубии обу ҳавои он шаҳр набудааст. Дар Табрез мондани ӯ сабаби дигаре ҳам доштааст. Аз як ғазали ӯ ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар Табрез иқомат гузидани Камол ҳадафи ишқи нозанине гардидани ўст, зеро мегӯяд:

*Аӯ боди баҳор, к-аз ту ҳушбӯст,
Мачлис ба равоҷҳои абирам,
Бигзар ба Ҳуҷанду гӯ ба ёрон
Аз ман, ки ба ёри Ҷин асирам!
З-он бурӯд Камол ҷаври он шӯҳ,
К-ӯ муҳташам асту ман ғақирам!*

24

Гумон меравад, ки байти зерини Камол, ки дар он аз ҷиҳил гузаштани ӯ ва ба висоли ёр нарасиданаш ишора мешавад, маҳсули давраи аввали зиндагонии ӯ дар Табрез бошад. Ин байт қаринаи устод Садриддин Айниро доир ба замони ҳичрати Камол дар 30-35 - солагияш аз Ҳуҷанд хеле наздиктар мегардонад:

*Гуфт: «Камол, оқибат бар сари зулфи мо расӯ?!»,
Ҳам бирасам ба шаст, чун умр гузашт аз чилам!*

Зану фарзанди Камоли Ҳуҷандӣ дар Табрез мезистанд. Аз авлоди ӯ адабони номдори Эрон Ризоқулиҳони Ҳидоят / асри 19 мелодӣ/ ва набераи ӯ Содики Ҳидоят /асри 20 мелодӣ/ ба камол расидаанд. Дар ин бора шаҳодати ҳуди Ризоқулиҳони Ҳидоят, ки аз адабони бузург ва таъриҳнигорони сутурт аст, равшантарин далел аст, ки дар «Маҷмӯа-ул-ғусаҳо» /ҷ.6, Текрон, 1340, саҳ. 1209/ таҳти сарлавҳаи «Ҳидояти Табаристонӣ» менависад: «Ризоқулиҳони Ҳидоят - валодати муаллифи ғақири Ризоқулий ал- муҳаққалис ба Ҳидоят бинни Муҳаммад Ҳодӣ дар понздаҳуми муҳаррам-ул-ҳароми санаи 1215 дар шаҳри Текрон ҳудус ёфта. Волидам масқоурраъси Чордаҳқалота ва мулуки Ҳазорҷариб буда, ки Симону Домғон аз билоди машҳури он ҳудуд аст. Ва ҷунини ҳудуди ӯ ба Шайх Камоли Ҳуҷандӣ мепайваста, дар асомии он тойифа Камолӣ илҳоқ мешуда, ҷунонки ҷадди ғақириро И smoили Камол меномиданд». Ба назарам, дар ҳусуси шаҳараи авлодии Камоли Ҳуҷандӣ болотару боварибахштар аз сухани мазкури Ризоқулиҳони Ҳидоят далелу бурҳоне буда наметавонад.

Камол зода ва парвардаи «Тирози Ҷаҳон» – Ҳуҷанди бостонист. Вале буруз, ташаккул ва авҷи ниҳоии ӯ ҷун шаҳсияти маънавӣ дар Табрез сурат пазирифтааст. Дар Табрез ҷун шоъиру донишманд, сӯфию ориф ва шайху муршиди комил ном мебарорад ва нуру зиёни аз он хиттаи ҷаннатмакон ба атрофи ақноғ паҳн гардида, ба аҳли олам сафову ҳузур бахшидааст. Ба қавли муаллифи «Табақоти Шоҳиҷаҳонӣ», Камол «аладдавом ба риёзату ибодат авқот гузаронда, гоҳе ашъори обдор бар лавҳи эътибор нақш менамуд». Вале аз қадом вакъ

25

ва дар чи синну сол ба шеъргүй оғоз намудани Камол маълум нест. Ҳамин қадараш аён аст, ки соҳиби истеъоди фитрии шоъири буда, шеърро бо амри дил, дар мавридиҳои түгёни ботинии хеш мегуфтааст. Аз ин чиҳат, ў ба мадеҳасарой майле надорад, аз хоксорӣ ҳатто девони ашъори хешро бо майли худ тартиб надода будааст. Дар ин бора ў қитъае дорад, ки баъдан ҳоҳем овард.

Аслан, гуфтан мумкин аст, ки дар он замон барои пешрафти илму адаб дар Мовароуннаҳр василае мавчуд набудааст. Адибону доноёни зиёди мовароуннаҳрӣ тарки ватан намуда, рӯ ба ҳичрат ниҳода, дар Эрону Ҳиндустон, Осиёи Сагир ва кишварҳои арабӣ паноҳ мечустаанд. Бадри Чочӣ /ваф. 1344/, Бурундуки Ҳучандӣ /ваф. 1356/, Зиёи Нахшабӣ /ваф. 1370/ ба Ҳиндустон паноҳ бурда, Носири Бухорӣ /ваф. 1372/ дар Багдод мезист. Албатта, ин сафару ҳичратҳо натиҷаи ҳавою ҳавасе набудаанд. Эҳтиёҷ, тангии зиндагӣ ва умеди осоиш аҳли фазлро ба сафар ва ҷилои ватан таҳрик медод. Вале Камолро касе ба тарзи иҷборӣ ба Табрез набурдааст, ҳатто касе ўро ба он ҷо наҳондааст, дар он ҷо касе ба ў қатъян зулме ҳам раво надидааст. Ў худ бо камоли майли хотир иқомати ин шаҳри биҳиштойинро иҳтиёր намуда, дар оғӯши гарму нарми мардуми он толибони илм, аҳли завқ ва сарсупурдагони иршодро ба сӯйи маърифату муҳаббати илоҳӣ ҳидоят мекардааст. Ҳалқи ташнаи дониш даъвати ўро бо ҷону дил лазирифта, бо ҷашми ҳақиқатбин ба кунҷи андешаҳо ва аъъомоҳи афкори ин солики масолики худовандӣ нигариста, даъватҳои ўро лаббайк гуфтааст.

Аммо дар Табрез чанд гоҳ мондани Камол маълум нест. Ба ҳар ҳол, Табрез, ки дар он замон дорои дусад ҳазор хонавода аҳолӣ буд, дар миёни кӯҳҳо воеъ гардида, бо нахру чӯйҳои сероб, майдонҳои хиёбонҳои сабзу ҳуррам, бозорҳоу корвонсароҳо ва иморатҳои мӯҳташам машҳур буд, минбаъд иқоматгоҳи Камол қарор гирифт. Ў бори аввал солҳои зиёд, на камтар аз 20 сол /мувофиқи аҳбори Тақии Кошӣ, ҳамагӣ 4 сол /, дар ин шаҳр зиндагии осоишта мегузаронад: аввал дар маҳаллаи Абдуллоҳи Чуббачӣ зиста, баъдан ба Волиёнкӯҳ, ки онро Волиёнкӯҳ низ мегӯянд, кӯчидааст. Он ҷо Султон Ҳусайнӣ

Ҷалойир (776-784/ 1375-1389) барои Камол хонақоҳе пӯшонда, атрофи онро худи Камол боғу бӯстон кардааст. Мувофиқи аҳбороти аҳли таъриҳ ва навиштаи муқаддимаи «Девони Камол», зимистони соли 787 ҳичрӣ (моҳи декабри соли 1386) сардори эли Олтин-Ӯрда Тӯқтамишхон, ки аз соли 1380 ҳукм меронд, бо лашкари зиёд аз роҳи Дарбанд ба Табрез ҳамла оварда, шаҳрро наҳбу горат карда, аз Марғаву Нахҷувону Дарбанду Табрез дусад ҳазор одамиро чун асир ба поёноби Волга, ки онро тоторҳо Итил мегуфтанд, ба шаҳри Сарой бурдааст, ки дар он замон Сарой пойтаҳти Олтин-Ӯрда ба ҳисоб мерафт.

Муҳофизати шаҳри Табрезро Мирвалӣ – ҳокими сабиқи Гургон, ки ба василаи Темури Ланг ронда шуда буд ва хони Ҳалҳол - Маҳмуд ба ўҳда доштанд. Табрезиҳо аввал силоҳ ба даст гирифта, хӯду ҷавшан пӯшида, кӯчаву хонақоҳи худро муҳофизат мекарданд. Шаҳр ҳукми қальъаи дастнорасро дошт. Тӯқтамиш бо табрезиён бардурӯғ сулҳ баст. Табрезиён хушбоварона ва ноғоҳ аз макри душман, гӯё аз шарри қотилон змин шуда бошанд, аслиҳаи худро як сӯ гузоштанд. Лашкариёни садҳазорнафараи Тӯқтамиш фурсатро ғанимат шумурда, дубора аҳдшиканона ба шаҳр ҳучум оварда, ҳазорон зану мардро куштанд ва шаҳрро тоҳтанд. Шаҳри Табрез ҷунон истилову тороч шуд, ки ҳатто маблаги аз ҳалқ барои тармим ва ободонии иморату Боги Рашидия ҷамъовардаи Фарҳодоқо ном амалдор ҳам ба дasti Тӯқтамиш афтод. Силсилai иморатҳои Рубъи Рашидӣ ва ё Рашидия олитарин иморатҳо ва боготу гулгаштҳои хушманзари Табрези он замон буданд, ки дар вақташ вазири Султон Муҳаммади Ҳудобонда – Рашидуддини Ҳамадонӣ (вазораташ солҳои 703-719 ҳичрӣ – 1303-1319 мелодӣ) он мавзъро дар Волиёнкӯҳ соҳта буд. Бинобар навиштаҳои худи Рашидуддин ва писарааш Саъдуддин, дар кӯйи Рашидия сӣ ҳазор хона, ду китобхонаи бузург, ки яке дорои беш аз шаст ҳазор ҷилд китоби илмиву адабӣ буд, бисту ҷорӣ корвонсароӣ, як ҳазору панҷсад дӯкон мавчуд буд. Оҳиста – оҳиста ободиҳои Рашидия, ки мақоми ҷамъомади аҳли илму адаб, табибону ҳакимон, ҳаттотону наққошон, мутрибону орифон буд, рӯ ба вайронӣ овард. Табрезиён намехостанд, ки

он иморатҳои олий, боғҳои мусаффо ва гулгащҳои хушманзар, ки аз обидаҳои мӯҳташами меъморӣ буданд, тамоман аз байн раванд. Ба ҳамин мақсад пул ҳам ҷамъ карданд, vale ба нияти ватандӯстонаи худ нарасиданд. Ҳамлаи Тӯқтамиш нагузошт, ки табрезиҳо беҳтарин ёдгории меъмории шаҳри худро барқарор нигоҳ доранд. Камол дар бораи ин ҳамлай ғосибона қитъаи зеринро гуфтааст:

*Гуфт Фарҳод-оқо Мирвалӣ,
Ки Рашидияро кунем обод.
Зари табрезиён ба очуру санг
Бидиҳем аз барои ин бунёд.
Буд мискин ба кори кӯҳканӣ,
Ки зи мӯрони кӯҳу дашт зиёд
Лашқари подшоҳ Тӯқтамиш
Омаду ҳотиф ин ниҳо дардод:
«Лаъли Ширин ба коми Ҳусрав шуд,
Кӯҳ бехуда меканад Фарҳод!».*

Тӯқтамиш ба тақлид аз истилогарони дигар, хусусан Темури Ланг, дар қатори ғаниматҳои худ бо ҳоҳиши завҷааш Камолро низ ба пойтахти давлати Олтин-Ӯрда – шаҳри Саройи Нав, ки дар поёноби Волга – дар масофаи 224 мил наздикиҳои Астрахани ҳозира воқеъ гардида буд, бурд. Астрахан аз қалимаи Ҳочитархон ба вучуд омада, оҳиста-оҳиста русону туркони булғорӣ (вулғорӣ – соҳилнишини Волга (Итил) ба Ажтархан – Аштархан – Астархан – Астрахан табдил додаанду дар сарчашмаҳои тоҷикий шакли «Аштархон» -и он маъмул аст. Аммо бо номи Сарой ду шаҳр маълум буд, ки ҳар ду ҳам чун пойтахти давлати Олтин-Ӯрда ба шумор мерафтанд. Аз ин ду Сарой яке Сарой-Боту ё Саройи Кӯҳна буд, ки соли 1254 Боту бунёдаш гузоштааст. Дар натиҷаи тоҳту този Темур /1395/ он ҳароб гардида, соли 1480 аз байн рафт. Дувумӣ Сарой - Берке ё Саройи Нав аст, ки хони дигари Олтин-Ӯрда - Берке/тақрибан соли 1260/ онро асосаш гузошта буда, онро низ Темур соли 1395 вайрон кард. / А.Фёдоров-Давыдов. Новый Сарой по раскопкам 1963-1964 гг. «Советская археология», 1966, №2/.

Дар ин маврид Давлатшоҳи Самарқандӣ менависад: «Дар аснои он ҳол Тӯқтамишҳон аз Дарбанд қасди Табрез карду байд аз фатҳи он диёр Шайҳро бо фармони манкуҳаи хон ба диёри Даҳти Қипчоқ ба шаҳри Сарай бурданд». Дар ин шаҳр Тӯқтамиш Камолро дар силки муқаррабони худ ҷой дод.

Санадҳои таъриҳӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки Сарой дар он замон шаҳре мутамаддин, серҷамъият, обод ва тамизу тоза буд. Дар он ҷо қасру кӯшӯҳо, корвонсаю дӯконҳо ва боғу гулгащҳои зебо соҳта шуда буданд. Тоторҳо, мугулҳо, хоразмиён, русҳо, арабҳо, румиҳо, туркҳо, эронинажодон ва ғайраҳо дар ин шаҳр ҳаёт ба сар бурда, қасби тиҷорат, ҳунарҳои зебо, ҳаттотӣ, лавҳанигорӣ, қатибанависӣ, нақошӣ, рассомӣ, меъморӣ, кулолгарӣ, мусиқӣ, оҳангарӣ, мисгарӣ, боғандагӣ ва ғайраро равнақ мебоданд. Дар ин шаҳр пайравони ойину каш ва адёну мазҳабҳои гуногун мезистанд. Масҷидҳои мусулмонӣ, қалисою монастирҳои насронӣ ва маъбадҳои буддойиҷу шаманий бидуни низоъ арзи вучуд мекарданд. Мувоғики навиштаи сайёҳи араб Ибни Батута, ки дар ҳамон солҳо ба Сарой сафар доштааст, танҳо миқдори масҷидҳои ҷомеъи ҳанафиён дувоздаҳто буда, шофеъимазҳабҳо соҳиби як масҷиди маъсими ҷомеъ будаанд. Ғайр аз ин, ҷандин масҷиди маҳалӣ амал мекардааст. Ибни Батута дар ин бораи менависад: «Шаҳри Сарой пойтахти Султон аст. Аз зеботарин ва бузургтарин шаҳрҳои дунёст, ки дар замини ҳамворе воқеъ шуда, ҷамъияти он қадре зиёд аст, ки шаҳр бо ҳама вусъат ба назар танг меояд. Бозорҳои хубу кӯчаҳои паҳнавар дорад. Рӯзе бо яке аз бузургони шаҳр ба қасди таҳқиқи вусъати он савор шуда, даври шаҳр ҳаракат кардем. Манзили мо дар як сӯйи шаҳр буд. Бомдод роҳ афтодем ва ҳангоми завол ба интиҳои тарафи дигар расидем. Пас аз намози зӯҳру ҳӯрдани наҳор аз он сӯ роҳ афтодем. Ҳангоми гуруб ба манзил расидем. Дар масири мо бигар вучуд надошту ҳароба ҳам набуд. Шаҳри Сарой сездаҳ масҷиди ҷомеъ барои намози ҷумъа дорад, ки яке аз он ҳоси шофеъиён аст. Шумораи масҷиди дигар низ бисёр зиёд аст. Мардуми ин шаҳр аз тойифаҳои мухталиф ҳастанд, vale саканаи аслӣ мугулон мебошанд, ки ҳукумат низ дар дасти онҳост, бархе ҳам ба дини ислом даромадаанд. Тавойифи дигари сокини он шаҳр иборатанд аз устҳо, ки

мусулмон шудаанд. Қипчоқдо, черкасҳо, русҳо ва румихо, ки ҳама масеҳӣ ҳастанд, ҳар тойифа дар маҳаллае чудогона менишинад ва бозору дӯкони чудо дорад. Бозаргонону гарибон, ки аҳли Ироқи Аҷаму Ироқи Араб ва Мисру Шом ва дигар ҷоҳо ҳастанд, ҳуллаи маҳсусе, ки деворе гирди он қашида шуда, манзил мекунанд.⁷ Дар ин шаҳри канори Волга (Итил) бозаргонҳои Русияву Рум, Чину Мисру Шом, Хоразму Эрону Осиёи Миёнаву Ҳиндустон ва гайраро дидан мумкин буд, ки колоҳои ҳудро ба ин ҷо оварда, борҳояшонро аз Шарқ ба Гарб ва аз Гарб ба Шарқ мебурданд.

Дар қаламрави Тӯқтамиш чорводорӣ ва асппарварӣ ҳеле ривоҷ пазируфта буд. Аз Ҷашти Қипчоқ асосан мӯйина, пӯсти самуру санҷоб, аслу аслиҳа мебурданд: «Фақат дар як сафар барои фурӯҳт ҷаҳор ҳазор асл аз Ҷашти Қипчоқ ба Эрон бурда шудааст. Дар атроғи шаҳр деҳқонӣ маъмул будааст. Аз ҳама муҳиммаш он ки дар Сарой әдибону донишмандон, табибону мунаҷҷимон ва шайхони зиёде зиндагӣ карда, бисёри вақтҳо доир ба муъаммоҳои илму фарҳанг, масъалаҳои фалсафа, қавонини шариъат ва нуктаҳои шеър мачлису баҳсҳо меоростаанд. Дар доираҳои фарҳангӣ ашъори Фирдавсӣ, Низомӣ, Аттор, Ҷалолиддини Румӣ, Саъдӣ ва шоъирони дигари форсу тоҷик нуғузи азиме дошта, асарҳои зиёде аз ин адабиёт ба забони туркии тоторӣ баргардонида шудаанд, ки «Хусраву Ширин»-и Кутб, «Калилаву Димна», «Муҳаббатнома»-и Хоразмӣ, «Наҳҷ-ул-фародис»-и Маҳмуди Саройӣ, «Гулистон-бит-туркӣ», «Панднома»-и Аттор, достони «Ҷамчамаи сulton»-и Ҳисоми Котиб намунаҳои барҷастаи онанд.

Дар маҳфилҳои адабии Сарой ба арабӣ, форсӣ ва туркӣ асар навишта, ба се забон муламмаҳо мегуфтаанд. Дар зиёфате, ки ба шарафи Ибни Арабшоҳ ороста будааст, аҳли адаб ва ҳозирин ба арабӣ, форсӣ ва туркӣ шеърҳо ҳондаанд. Қутбиддин Ар-Розӣ, Саъдуддини Тафтозонӣ, Ҳофиз ибни Баззозӣ, Сайфи Саройӣ, Маҳмуди Булғорӣ барин як зўмра олимону адабон дар он шаҳр мезистаанд. Мо намедонем Камоли Ҳучандӣ бо ин адабону донишмандон дар чӣ робитае

⁷ Аз муқаддимаи Э.Гулнурӣ ба «Девони Камол», Техрон, «Суруш», 1374, саҳ. 26-27.

будааст. Аммо ҳаминаш маълум аст, ки дар Сарой бад зиндагонӣ намекард. Вай чун шаҳси намакшинос поси хотири мардуми мулқоеро, ки дар канорашон зистааст, ба ҷой оварда, онҳоро васф менамояд.

Камол, ҷунон ки ишора шуд, муддате дар Хоразм низ зистааст. Ба гумони мо, ин давра пеш аз бурда шудани ў ба Сарой ва иқомати вай дар Ҳироту Табрез бояд бошад, зоро ҳуди ў ғоҳе аз машҳур шудани ашъораш дар Хоразм фаҳр намуда, аксар аз дурӣ аз он диёр нола мекунад:

*Ман, ки Хоразм гирифтам ба суханҳои гариб,
Набувад майли Ироқу ҳаваси Табрезам!*

Таҳмин кардан мумкин аст, ки байтҳои зеринро Камол дар Сарой ба ёди Хоразм гуфта бошад:

*Ман ба сад манзил зи Хоразмам чудо в-аз оби чашм
Ҳамчунон наззораи мардум ба Ҷайҳун мекунам.*

Ё:

*Зи селоби мижгон дуруди Камол
Ба Ҷайҳуну Хоразму ёрон расон!*

Тӯқтамишҳон шоъирро ҳамроҳи ҳуд ба сафарҳо ва поҳоду юришҳояш низ мебурдааст. Ба ин чунин ишорати ҳуди шоъир низ шаҳодат медиҳад:

*Камол, имсол ҷанде шуд газал бар асл гуфт аксар,
Ғазалҳои сариаспӣ набошад голибан биҳ з-ин!*

Дар Сарой зиндагониву маъишати Камол осудаву бофароғат мегузаштааст. Аз ин ҷиҳат, ў дар шаъни Сарой, дар тавсифи дилбарони моҳтальъати он ва осоиштагии ҳуд байтҳои зиёде дорад, мисли:

*Бӯстонест сарой аз гули он рӯй, Камол,
Ба Сарой омадӣ, ай булбули хушгӯ, бисарой!*

Аслан моҳлиқоёни тотор, ки баръакси бонувону дӯшизаҳои тоҷику эронӣ бо рӯйи бараҳна мегаштанд, дар адабиёти форсӯ тоҷик чун рамзи зебоӣ аз замони Ӯстод Рӯдакӣ шӯрӯ шуда, чун символ арзи вучӯд мекардаанд. Вале дар ашъору гуфтори Камол он ҳақиқати воқеъӣ қасб намуда, ҷиҳати реалистии ин образро афзун мегардонад. Шоъир аз ин ҳолат ба ваҷд омада мефармояд:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой!*

Вале Камол дар Сарой, бо вучуди фароғати ҷисмонӣ, аз сӯзи ҳичрону дурии ёру диёр азобу танҳои манавӣ мекашид. Вай аз Сарой ғазалҳои худро ба Табрез фиристода, ба ситоши Табрез, ки манбаъи илқому ишқ ва андешаву тафаккури ў буд, мепардозад. Бештар Табрез ва Сурхобу Ҷарандоб, Гаҷилу Волиёнкӯҳ барин маҳаллаҳои зебоӣ онро як-як ва наси ҳам бо камоли дилбастагӣ ёд мекунад, зеро маҳз дар Табрез ва аз Табрез «олам сухани Камол бигрифт». Ва гумон меравад, ки аҳли ҳонаводаи шоъир он ҷо монда будаанд:

*Табрез маро ба ҷои ҷон ҳоҳад буд,
Пайваста маро вирди забон ҳоҳад буд.
То дарнакашам оби Ҷарандобу Гаҷил,
Сурхоб зи ҷашми ман равон ҳоҳад буд!*

Камол на факат Табрезу мавозеъи онро ҳамеша меситояду ба ёд меорад, балки, чунонки гуфта шуд, ғазалҳои тозаи худро пайваста ба дӯстони табрезиаш мефиристад, ки худ дар ғазале ин матлабро чунин изҳор доштааст:

*Бифрист, Камол, ин газали тар суви Табрез,
Чун сели сиришкат раҳи Сурхоб гирифтас!*

Ағлаби тақиригорои таърихнависон ҳабар медиҳанд, ки Камол дар Сарой 4 сол ҳаёт ба сар бурдааст. Аз ҷумла, давлатшоҳи Самарқандӣ ҳабар медиҳад, ки «муддати ҷаҳон

сол Шайх дар Сарой буд». Доноёни мусоир низ ин гуфтаро тақрор ба тақрор зикр мекунанд. Аслан ин маълумот нодуруст буда, ба шарҳу тавзех ниёз дорад. Воеъа ва ҳодисаҳои таърих ҳаҳодат медиҳанд, ки баъди 10-11 соли иқомати Камол дар Сарой (аз соли 1385) - соли 1395 Темури Ланг бо дусад ҳазор аскар ба муқобили Тӯқтамиш лашкар қашида, ин шаҳрро истило кард. Камол низ фурсатро мутганам шумурда, ба Табрез баргашт. Дар сафари бозгашт аз Сарой ба Табрез Камол, ки синнаш ба ҷо расида буд, азобу машҳури зиёд дид, тангӣ ва ғуруснагӣ мекашад. Дар ин бора ҳуди ў ишораҳо дорад:

*Матбахи бебаргӣ маро дар сафар
Нест, ба ҳақиқи намак, ўмоҷи хушк!
Ҳамҷу сутуне, ки бувад хаймаро,
Мегузаронем ба қӯмоҷи хушк!*

Такии Кошӣ дар «Хулоат-ул-аҳбор ва зудат-ул-афкор» / руқни солис, дастнависи Китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург ба номи Салтыков-Щедрин, Дорн-323, в. 38 а/ хабар медиҳад: «Шайх /яъне Камол - А.А./ баъд аз ҷаҳор сол бо ҳамроҳии яке аз муридион аз шаҳри Сарой ғурҳту ба шаҳри Табрез омад ва ба сӯҳбати Султон Ҳусайн бинни Султон Увайс, ки аз салотини Ҷалоиря аст ва дар он муддат Табрез дар тасарруфи вай буд, расиду султон вайро бинавоҳт». Вале ин қавл низ саҳҳ нест, зеро Султон Ҳусайнини Ҷалоир дар солҳои 776-784 /1374-1382/ дар Табрез ҳукумат дошт ва шиносии Камол бо ўқабл аз ҳуҷум ва тоҳтани Тӯқтамишон ба Табрез ба вуқӯъ пайваста буд.

Муҳити фарҳангӣ, ки Камолро парварда буд, бо суннатҳои қадимӣ ва анъанаҳои мадании устувор дар тамоми олами ислом машҳур буд. Улуми динӣ, донишҳои дақиқ, тиб ва риштаҳои дигари илму маърифат дар тараққӣ ва ривоҷ буданд. Осори фикрии донишмандони соҳаи тиб Ҷагминӣ, риёзату мусиқӣ Абдулқодири Мароӣ, сипеҳршинос Қозизодаи Румӣ (1360-1430), орифи номдор Мирсаид Алии Ҳамадонӣ, олимони риштаи донишҳои инсоншиносӣ, файласуфон, ҳайатдонон - Саъдуддини Тафтозонӣ (1339-1413), Мирсаид Шарифи Чурҷонӣ

(1322-1392), олимони фиқху ҳадис Наҷмиддин ва Аҳмади Насафӣ, алломаи ориф Ҳоҷа Муҳаммади Порсо (1345-1420) - дувумин ҳалифаи Ҳоҷа Баҳоуддини Нақшбанди муассиси Фирқаи тасаввуфии Нақшбандия ва амсоли инҳо дар тамоми мамлакатҳои мусулмонӣ шӯҳратманд буданд.

Дар ин давра беш аз ҳама илми таърихнигорӣ рӯ ба равнақ ниҳод. Аслан дар Қовалоуннаҳр то ҷоряки оҳири асри XIV дар натиҷаи сиёсати ҳуқмронони ҷоҳили мугулӣ барои равнақи илму адаб дигар шароите боқӣ намонда буд. Вале дар замони Темур илми таърихнигорӣ рӯ ба инқишиф ниҳод. Дар вилоятҳои дигари Эрон пайдоиши китобҳои таърихӣ гоҳ – гоҳ ба назар мерасиданд. Асарҳои Ҳамдуллоҳи Муставғӣ «Зафарнома» дар 75 ҳазор байт ва «Таърихи гузид» (1329-1335). Муъиниддини Яздӣ (ваф. 1387) «Мавқиби илоҳӣ», таърихи Оли Музаффар, муаллифи номаълуме «Таърихи Сарбадорон» аз он ҷумла мебошанд. Низомиддини Шомӣ доир ба футӯҳоти Темур «Зафарнома»-ро навишт. Сайёҳон ва таърихнигорони араб, ки ба дидори Темур расидаанд – Ибни Батута (1304-1377) ва Ибни Ҳалдун (1332-1406) низ роҷеъ ба бисёр вақеъи таърихии замони Темур равшанӣ меандозанд. Шарафуддин Алии Яздӣ «Зафарнома»-и ҳудро соли 1425 ба итном расонда бошад ҳам, мисли Ибни Арабшоҳ (1389-1450) – муаллифи «Аҷойиб-ул-мақдур фӣ таърихи Темур» ва Ғасеҳи Ҳавоғӣ (1375-1442), ки «Мұчмали Ғасеҳӣ»-ро навиштааст, аз таълифоти муаррихини замони Темур истифода бурдааст. Шамсiddин ибни Ғаҳриддин Ҳиндушоҳи Нахчивонӣ соли 1361 таҳти үнвони «Дастур-ул-котиб фӣ таъйин – ил – маротиб»-ро тартиб дод, ки ҳуҷҷатҳои расмиро фаро мегирад. Асари табиби дарбори Темур Мансур ибни Муҳаммад «Ташрӯҳ бит-тасвир», ки соли 1396 таълиф шудааст ва рисолаи «Бознома»-и Алии ибни Мансури Ҳулловонӣ дар илми санъати шикор аз он дарак медиҳанд, ки доираи тадқиқоти илмии замони Камол хёле фаро будааст.

Замони Камол замоне буд, ки аз ҳутути насху таълиқ ҳатти настаълиқ иҳтироъ гардида, минбаъда дар Эрон, Осиёи Миёна, Афғонистон, Осиёи Ҳурд, Ҳинд, Қафқоз, Соҳилҳои Волға, Балкан ва гайра чун ҳатти асосии нусҳабардории осори адабӣ ва таърихӣ қарор тирифт. Албатта, дар аввал он содда буд.

Балъд Миралӣ ибни Илёси Табрезӣ (1330-1404) хеле сӯфта ва зебо гардонд. Дар Табрези он вақт ҳаттотони номӣ ва ҳуҷнависони моҳир зиёд буданд, ки то имрӯз осори қалами Саййид Ҳайдари Қунданавис, Муборакшоҳи Зарринқалам, Юсуфи Машҳадӣ, Абдуллоҳи Сайрафии катибанавис боқист. Дар васфи Сайрафӣ чунин қитъаи шеър то ба замони мо омада расидааст:

*Сайрафӣ - ноқиди ҷавоҳирҳат,
К-аз пайи килк гашт гаҳҷаррез.
Ҳаст бар ҳусни ҳатти ў шоҳид
Дару девори ҳиттаи Табрез!*

Рассоми чирадаст Абдулҳайи Багдодӣ (1360-1420), ки бо амри Темур ба Самарқанд оварда шуда буд, дар инқишифи санъати ҳаттотӣ ва ҳунари миниатюрсозӣ саҳми арзанда гузоштааст.

Таърихи ба Табрез ҳуҷум кардани Тӯқтамишҳон аниқ буда, манбаъҳои таърихӣ ва аксари муҳаққиқон онро соли 787 ҳичрӣ, шиғне 1385 мелодӣ сабт кардаанд. Аз ин рӯ, он ба баргаштани Қамол аз Сарой дар замони Султон Ҳусайнӣ Ҷалоири рост намояд, Вале С. Айнӣ бо қаринае таърихи ба Табрез ҳуҷум бурдани Тӯқтамишҳон ва Қамолро ба Сарой бурдани ўро соли 1372 ангушта, онро ба ҳақиқат наздик карданӣ шуда, қайд менамояд, ки тамоми таъзири ҳадис ҳабар медиҳанд, ки Қамол дар шаҳри Сарой ҷаҳор сол монда, боз ба Табрез баргаштааст. С. Айнӣ ба Табрез баргаштани Қамолро ба ғоҳуҷаи соли 1376 аз Сарой гурехтани Тӯқтамишҳон вобаста мидонад ва менависад: «Дар соли 1376 Үруҷҳон ном аз ҳонҳои қумиднӣ бо Тӯқтамиш ҷанг карда ба ўғолиб омад. Тӯқтамиш мачбур шуд, ки аз мамлакати ҳуд зуд гурехта ба ӯроҳи Темур ти Самарқанд равад. Ана ин фурсат барои Қамол, ки дар Сарой манҷуран мажбусвор меистод, барои баргашта рафтан ба Табрези дӯстдоштаи ҳудаш фурсати муносиб буд ва аҷаб нест, ки аз ҳамин фурсат фоида бурда бошад. Қамолро бо зўри бурда буд, ба иҳтиёри ҳуд барои баргаштани ўрҳасат намедод ва Қамол ҳам намётавонист, ки аз дасти Тӯқтамиши ба сари давлат шаҳр ҳуқмронӣ осуда нишастагӣ гурезад».¹¹¹

¹¹¹ Алии. Қулднёт, ч. 11, китоби аввал, саҳ. 225-226.

Дар ҳақиқат, худи Камол ҳам ба Табрез баргаштани шудани худро бо нооромие дар шаҳри Сарой вобаста медонад:

*Шаҳри Сарой чун дилат ошуфта шуд, Камол,
Вақт аст, агар азимати Табрез мекунӣ!*

Лекин солҳои 1372-1376 Камол ҳанӯз ба Сарой ворид нашуда буд ва ҳатто ҳанӯз соли 780 ҳичрӣ /1381/ Тӯқтамишхони туреза худ дар паноҳи Темур буд. Дар қитъаи дигаре ҳам Камол, ки Саройро ситуда, шефтаи дилбарони он гардида буд, акнун Саройро шаҳри вайрони андуҳфазой меномад, ки низ дар натиҷаи итишоше ба Табрез бозгаштани ўро таъкид менамояд:

*Иморат чаро мекунад Чим-оқо
Дар ин шаҳри вайрони андуҳфазой?
Яке хона ўро магар бас набуд,
Ки ду хона месозад андар Сарой?*

Бояд қайд кард, ки воқеъаи нақлкардаи С.Айнӣ ягона нооромии ҷиддие набуд, ки дар замони ҳукмронии Тӯқтамишхон ба вуқӯй пайваста бошад. Нооромии дигаре, ки рӯй додааст, дар соли 797 /1395 ҳангоми Саройро ба тасарруфи худ даровардан ва аз тарафи Темур кушта шудани Тӯқтамишхон ба вучуд омада буд, ки дар ин вақт ҳанӯз Камол он ҷо буд, зоро ҳарчанд аксари сарчашмаҳои таъриҳӣ ва адабии асрҳои XV-XIX танҳо ҷаҳор сол дар Сарой мондани Камолро таъкид намоянд ҳам, наздикони Камол дар Сарой ёздаҳ сол мондани ўро ҳабар медиҳанд. Аз вақте ки асари Ҳофиз Ҳусайнӣ Карбалойии Табрезӣ чоп шуд (1344/1965), ин иштибоҳ рафъ гардид. Ҳофиз Ҳусайнӣ мазкур, ки яқинан аз маълумоти китобҳои пешин истифода кардааст, дар асари худ «Равзот-ул-чинон ва ҷанот-ул-ҷанон» /соли итмомаш 975/1567/ менависад: «Дар сари ҳиёбони Табрез мавзеъест машҳуру маъруф ба Абдуллоҳи Чуббачӣ, (Шайх – А.А.) муддати мадид он ҷо мебошанд, то он ки Тӯқтамишхон мутаваҷҷеҳи Табрез мешавад ва Табрезро гирифта, наҳбу форат мекунад. Дар шуҳури санаи сабъа ва самонина ва сабъамоя /яъне 787/1385-

– А.А./ ва ҷунон ки дар мутуни таворих мазкур аст, ҳазрати Шайхро /яъне Камолро – А.А./ ҳамроҳ мебаранд, то муддати санаи самона ва тисъина ва сабъамоя /яъне 798/1396 – А.А./ он ҷо (дар Сарой – А.А.) мебошанд, ҷунончи ёздаҳ сол он ҷо буда бошанд. Дар ин муддат ёди Табрез мекардаву орзуи он багъдаи тайиба менамудаванд, то охир Амир Темур ба сари Тӯқтамишхон мераҷад ва Саройро форат мекунад ва ҳазрати Шайхро ба Табрез меоваранд. Ин навбат, ки ташриф меоваранд, дар Волиёнкӯй қарор мегиранд» /чопи Текрон, 1965, саҳ, 501-502/. Шояд манбаъи истифодакардаи Ҳофизи Ҳусайнӣ мансуф гуфтаҳои ҷомеъи девони Камоли Ҳучандӣ бошад, ки он ҷо гуфта мешавад: «Пеш аз ин таъриҳ /санаси 787/ 1385-ро дар назар дорад, ки Камолро аз Табрез ба Сарой бурда буданд – А.А./, саҷҷодай иршоди ин ягонаи даврон ва хулоат-ул-вивори ва-л-аквон бар ҳошияи балдаи Табрез мабсут буд ва умуми ҳалоиқ ало ӣҳтилоғи табақотуҳум ва табоинана ҳолотуҳум ба залоли авотифи он ҳазрат мултаҷо шуда, бо ҷомолу амонаи дучаҳонӣ фоиз мегаштанд ва аз манзумоти қаломи ин афсаҳи аном иқтибоси рамузи сирри илоҳӣ мекарданд ва ӯюни дафотир ва вуҷӯҳи сафойин бадон мушавишаш мегардониданд, то авоили зилқаъдай санаи сабъа салномона ва сабъамоя /яъне 798 – А.А./ бар муқтазои ройи ишъами ҷо муқаддарат – ӯд – даҳр биҳори фитнаву ошӯб дар ташаввӯҷ омад ва риёҳи мухолифати зулму адвон вазидан гирифт ва ливои иршоди исломпаноҳӣ /яъне Камоли Ҳучандӣ – А.А./ ба ҷониби Сарой наҳзат фармуд ва зилли залила бар майфорики суккону қатони он диёр бигустаронид... Мустаъидони Ӯларбайҷон гароқи дарёи фироқи ҳароқи оташи иштиёқ гаштанд ва дар интизори мақдами шариф онро лайли ва атрофуннаҳор Саъдивор мегуфтанд:

*Боз о, ки дар фироқи ту ҷашми умевдор
Чун гӯши рӯзандор бар Аллоҳу акбар аст!*

То дар шуҳури санаи самона ва тисъина ва сабъамоя /яъне 798/ 1396 – А.А./... субҳи давлат ва уғуқи саъодат бидамид... вай ливои иршоду рояти вилояти ҳазрати исломпаноҳӣ /яъне

Камоли Хучандӣ – А.А./... ба фазои мамлакати Озарбайҷон нузул фармуданд... ва бар қоъидаи қадим саччодаи иршод бигустаронид ва фузалову мустаъидони Табрез дар муқобили ин ниъмати узмо ва мувозоти ин мавҳабати кубро ҷабҳаи хузӯй бар хок ниҳода/ аз дебочаи мураттибони девони Камоли Хучандӣ, ки таҳти рақами 4739 дар Китобхонаи Остони Қудси Ризавии Машҳад маҳфуз аст, в.4а, 12 аб, З а-З б, ки ҳангоми саҳифабандӣ пешу охир шудааст/. Ба ҳамин тарик, замоне, ки Тӯқтамишҳон кушта шуд ва Камол аз бандагиву асорат наҷот ёфта, озод гардид, аз Сарой ва Аштархон на ба Хучандӣ, ки нисбат ба Табрез хеле ҳам наздик буд, балки роҳҳои маҳуфу душворгузари дурударози дашту биёбонҳоро тай намуда, маҳз ба Табрез баргашт ва баробари ба Табрез расидан боз аз сари нав мафраши иршодро густарда, дар он ҷо конуни ирфонро қавитар афрӯҳта, пиру барно, омию олим ва ҳамагонро ба сӯйи ҳақиқат ҳонд.

Забехулило Сафо низ қайд мекунад, ки «таърихи бозгашти Камолро аз Сарой ба Табрез ҷомеъи девони ў (, ки аз шогирданаш буд, - А.А.) муқорини соли 798 зикр мекунад». Ин санад саҳҳ буда, ба гуфтаҳои худи Камол пурра мутобиқат менамояд. Инчунин, дар девони Камол байти ҳаст, ки дар он кушта шудани Тӯқтамишҳон ва сабаби роҳати ҳалқ гардидаин ин ҳодиса зикр мешавад:

*Чангат ба лашкари Тӯқтамиш мемонад,
К-аш куштани ў шуд сабаби роҳати ҳалқ!*

Ба назар чунин мерасад, ки Камол аз Сарой аввал ба Шероз рафтани будааст, валие қашиши дидори дӯстони табрезиаш ва, яқинан, аҳли хонаводааш ўро аз сафари Шероз нигоҳ дошта, ба Табрез меорад. Ин байт гумони моро қавӣ мегардонад:

*Аз баҳри поси хотири табрезиён, Камол,
Бо сорбон магӯй, ки Шерозам орзуст!*

Газали зеринро шояд Камол баъди аз Сарой баргаштан ва

¹ З.Сафо. Таърихи ҷаҳонӣ дар Эрон, ч. III, бахши дувум, Текрон, 1977, саҳ. 1133.

ба Табрез омаданаш суруда бошад. Дар ғазал қайфияти нисоли баъд аз фироқи ҷонгузоз бадастомада хуб ифода гардидааст:

*Биҳамдуллаҳ, ки дигарбора рӯйи дӯстон дидам,
Чу булбул мекунам масти, ки боғу бӯстон дидам!
Ман он мурғи хушалҳонам, ки берун аз қафас ҳудро
Ба иқболи баҳор эмин зи ташвиши ҳазон дидам!
Фалак гар тофт рӯйи меҳру баргардид аз ёрӣ,
Фаромӯшам шуд он боре, чу рӯйи меҳрубон дидам!
Шаби қадре, ки мечустам ба ҳобу рӯзи некӯйӣ,
Чу он мӯ дидаму он рӯ, ҳам ин дидам, ҳам он дидам!
Муроди ман миёни ёр буд, он дар канор омад,
Миёни роҳат афтодам, чу ранҷи бекарон дидам!
Замони васл, к-аз дигар замонҳо биҳ ниҳад ошиқ,
Ба рӯйи дӯстон ман ин замонро он замон дидам!
Камол, он дам, ки ҳоҳӯ дид бо ёрон қарин ҳудро,
Бигӯ: «Ин давлат аз юмни шаҳи соҳибқирон дидам!»*

Ин шаҳи соҳибқирон кист? Будуни шакку шубҳа, Темури Лангаст!

Чаро Камол аз Сарой ба Шероз рафтани буд? Сабаб он аст, ки баъди як соли ба Сарой бурда шудани Камол, яъне соли 1386, Темур Табрезро истило намуда, ба писари девонаавзоъи ҳуд Мироншоҳ дода буд ва темуриҳо Камолро, ки мачбуран ба дарбори Тӯқтамиш хизмат карда буд, мумкин аст озор медоданд. Бар замми ин, ҳоҳими пешинаи Табрез Султон Ҳусайнӣ Ҷалойирӣ, ки дар солҳои 1375-1382 Ироқу Ӯзарбайҷонро дар тобеъияти ҳуд нигоҳ медошт, барои Камол дар Волиёнкӯҳ бое ҳадаи карда, дар он ҷо барои ў хонақоҳеву салмиъае ҳам соҳта дода буд, ки он мавзеъ аз Табрез ним фарсах дуртар дар беруни шаҳр воқеъ гардида буд. Тӯқтамиш ва Султон Ҳусайн душманони Темур буданду валинеъматони Камол. Шерозро Темур баъди тороҷ /соли 1387 мелодӣ/ вогузошта буд. Бинобар ин Камол Султон Ҳусайнро ба некӣ ба ёд меорад:

*Гар гўшае бисозад Султон Ҳусайн моро,
Дар қалби шаҳр набвад касро ба мо низоъе!
Бо мутрибони хушгў шому сабоҳ бошад
Дар гўши «Ҳусайнй» ушшоқро самоъе!*

Ин гуфтугузор, албатта, ба замони пеш аз Сарой бурда шудани Камол даҳл дорад. Султон Ҳусайн шояд баъди ин талаб он мавзеъро ба Камол дода бошад. Камол ин мавзеъро ба боги пурдаҳате табдил додаву биҳишташ номида буд («Аз биҳишти худои азза ва ҷалла – То ба Табрез ним фарсанг аст»), даромадашро барои мусоғирони бебизоату дармонда ва ҳоҷатмандон сарф намуда. аксар аз ин бечорапарвариҳо қарздор мешуд ва қарзҳои худро низ аз ҳисоби даромади маҳсули ҳамин боғ баробар мекард. Ба тарзи дигар гӯем, Камол бо вучуди эҳтиром ва шӯҳрати зиёд, дар Табрез зиндагии дарвешонаи фақиронае мегузаронд. Вале аҳли Табрез ва ҳокими он Мироншоҳи писари Темури Ланг ба ў эҳтироми зиёде меваризанд. Ин ҷо дар бораи Мироншоҳ ва муносибати ў бо Камоли Ҳучандӣ шарҳро густариш додан зарур аст.

Соли 782/1380-81 Темур писари худ Мироншоҳро бо лашкари сершуморе ба Ҳурисон фиристод, ки онро фатҳ намуда, дар он ҷо ҳукмрон бошад. Баъди ҳафт сол Мироншоҳ дар Моварои Қафқоз алайҳи Тӯқтамиш ҷангид, ўро шикаст дода, ҳамзамон – то соли 793/1392 ҳокими Ҳурисон ҳам буд. Ниҳоят, Темур соли 797/1394-1396 ба Даҳти Қипчоқ ҳӯҷум оварда, Тӯқтамишро пурра шикаст дода, ҳукумати Озарбайҷонро ба иҳтиёри Мироншоҳ гузошт. Соли 798/1396 Мироншоҳ аз Ҳирот ба Табрез рафта, то соли 802/1400 волии Озарбайҷону Табрез буд. Камоли Ҳучандӣ солҳои оҳири ҳаёти худро дар Табрез гузаронд. Давлатшоҳи Самарқандӣ менависад: «Аммо султонзодаи мӯҳтарам Амироншоҳ дар айёми давлати соҳибқирон Темури Курагон ҳафт сол подшоҳи Ҳурисон буд, баъд аз он ҳазрати соҳибқирон Ҳурисонро ба Шоҳруҳ Султон дод ва мамлакати Табрезу Озарбайҷон ва музофоти онро ба Амироншоҳ Мирзо баҳшид ва ҷанд сол ба истиқтол дар Озарбайҷон салтанату ҳукумат намуд. Подшоҳзодаи ҳуҷманзар аз аҳли табъу мулойим будаву шуъаро дар ҳусну ҷоҳи ў ашъор гуфтаанд. Аз он чумла ин аст, шеър:

40

*Гуфтанд ҳалойиқ, ки туйӣ Ҷусуфи Сонӣ,
Чун нек бидидам, ба ҳақиқат биҳ аз онӣ!*

Аммо Мироншоҳ рӯзе аз асп дарафтоду димоги ў кусур ефт ва атиббо чандон, ки муъолиҷа карданд, муғид набуд ва заъфи димоги ў торӣ шуд, то ҳадде юни ба моҳулиё қашид ва ба дараҷаи ҷунун расид, ҳамвора бо лавандон сӯҳбат доштий ва умарову наввобро изо намудӣ ва бор надодӣ ва арбобу ақобирро бехурматӣ қардӣ, ҷунонки ҷаҳони Ҳоҷа Рашидро аз мақбараи ў, ки дар Рашидияни Табрез аст, берун қард ва фармуд, то ба гӯристони ҷуҳудон устуҳони ўро дағн созанд; ва ҳонзодае, ки ҳарами мӯҳтарами ў буда ва Амир Темури Курагонро бо ў инояти қулий буд, фармудӣ, то бастандӣ ва изову укубат қардӣ ва ҳонзода аз ў бигрехту ба Самарқанд пеши Соҳибқирон рафт ва пироҳани ҳунонудаи худро арз қард ва аҳволи писар пеши падар бозгуфт. Амири Кабир гирён шуд ва ҳафтае бо қас сухан нағуфт ва лашкар қашид ва азимати Озарбайҷон намуд ва сабаби ирсоли лашкар ин қазия аст. Ва қона золика фӣ ҷимодиолаввали санати ҳамса ва тисъина ва сабъамоата», яъне соли 795/1395.

Темур ба Озарбайҷон расида, писари худро дар ҳоли табоҷе дарёftа, ҳамнишинону надимон ва наздикини ўро аз дами тег гузаронд ва ҳатто баъзеҳоро ба дор қашид. Давлатшоҳи Самарқандӣ нақли худро давом медиҳад: « Се фозили ҳунармандро, ки надими амирзода Амироншоҳ буданд. ҳамчӯ Мавлоно Муҳаммади Коҳакии Кӯҳистонӣ, ки зӯғунун будаву дар илми ҳайъату ӯлуми гарiba вуқуфи тамом дошта ва Мавлоно Кутбиддини Нойӣ ва Абдулмӯъмини Гӯянда, ки ҳар се фозил буданд, ҳукми қуштан қард ба иллати он ки аз ҳамсӯҳбатии эшон димоги шоҳзода Мироншоҳ аз ҳол гардида ва бинобар ин он се нодираи рӯзгорро фармуд дар ҳудуди Қазвин аз ҳалқ даровехтанд. Ва Мавлоно Муҳаммади Кӯҳистонӣ устод Кутби Мойиро дар вақти қатл гуфт: «Ту дар маҷлиси подшоҳ мӯқаддам будӣ, ин ҷо низ тақдим қун!». Мавлоно Кутб дар ҷавоб гуфт: «Ай мулҳиди бадбахт, корро бад-ин ҷо расонидиву ҳанӯз тарки латифа намекунӣ?!» Ва Мавлоно Муҳаммад дар вақти қатл ин қитъа фармуда, гафораллаҳу, қитъа:

41

*Поёни кору охир давр аст, мулҳидо,
Гар меравию гар на, ба даст ихтиёр нест!
Мансурвор гар бибарандат ба пойи дор,
Мардона пой дор, ҷаҳон пойдор нест!*

Ва ҳазрати Соҳибқирон баъд аз он ки нудамои ҷалиси амирзода Мироншоҳро сиёсат фармуд, ду моҳ ўро надид ва мулки Озарбайҷонро бар валади амирзода (Мироншоҳ – А.А.) - Абӯбакр тафвиз фармуд ва падарашро бад-ӯ супурд ва салтанат мавсум будӣ, аммо умури мамлакат мутлақо ба яди тасарруфи Абӯбакр афтод ва Мироншоҳи Курагон рӯзгоре бадин сифат бигзаронид ва дар шуҳури санаи тисъа ва самонамиата /809/ 1407 – А.А./ бар дasti Қароюсуфи Туркман ба қатл расид ва амирзода Абӯбакр Баҳодур подшоҳзодаи хуштабу хушманзар ва шуҷоъу соҳибхиммат буд ва гӯянд шамшери ў ҳафт ман буда. Баъд аз қатли Мироншоҳи Курагон аз тарокима (туркманҳо – А.А.) мунҳадим шуда, ба ҷониби Кирмон афтод ва дар ҳудуди санаи ашара ва самонамиата / 810/ 1408 - А.А./ ба қатл расид ва умри ў бисту ду сол буд. Ва ҳукумати Мироншоҳ Мирзо дар Ҳурросон нӯҳ сол ва дар Озарбайҷон ёздаҳ сол буд».

Оре, зиндагии Камоли Ҳуҷандӣ дар Табрез ағлаб ғақирона мегузашт, ки шояд ихтиёри ҷунин риёзатро барои ҳуд муносиб дидо бошад. Ба ҳар ҳол, ҳуд мефармояд:

*Нестию тангдастӣ бошадат дойим, Камол,
Чун надорӣ дил, ки дорӣ даст аз он шириндаҳан!*

Қашшоқӣ, бенавоӣ ва зиндагии дарвешона гузаронидани Камолро аз воситаҳои тасвири бадеъии ў низ пай бурдан мумкин аст:

*Зи шодӣ барҷаҳам ҳар дам чу гандум бар сари тоба,
Гар он ҳат донаи умрам чу шӯр андӯҳтан гирад.*

Дар байти боло шоъир ҳолати ҳаяҷонбори ҳудро ба гандуми бирёншудаистода ташбех медиҳад, ки агар ҳуд онро намедид,

ин навъ суханро гуфта наметавонист. Ба касе пинҳон нест, ки гандумбиёну ҷавбиёён ва писту талқон ғизои дарвешон ва одамони камбизоату муфлис аст.

Либоси Камол ҳам аз муфлисии ў дарак медиҳад. Вай мисли дигар дарвешони замонаш ҳирқаи қабуде мепӯшидааст, ки гардолуду садпора будааст. Шоъир ба маҳбубааш муроҷиат намуда мегӯяд:

*Чоно, зи гарди кӯят пурбод домани мо
В-ин далқи гардҳӯрда садпора бар тани мо!*

Чунонки зикраш гузашт, Камол баъди ёздаҳ сол аз Сарой ба Табрез баргашта, Амир Темур соли 1386 Табрезро фатҳ карда, писари ҳуд Мироншоҳро ҳокими он мамлакат таъйин карда буд. Соли 1392 тамоми Озарбайҷон, Рай, Гелон, Шервон, Дарбанд ва сарзамиҳои Осиёи Сагир низ ба Мироншоҳ баҳшида шуд. Нишемангоҳи ҳукумати Мироншоҳ Табрез буд. Мироншоҳ, яке аз муҳлисони Камол гардид. Давлатшоҳи Самарқандӣ ҷунин нақлеро меорад: «Рӯзэ Мирзо Мироншоҳ ба дидани Шайх /яъне Камол - А.А./ омад. Чун нишастанд, ҷеҳрагони /посбонони/ подшоҳ бар боғчай Шайх давиданду ба горати дарахти олучаву зардолу машғул шуданд. Шайх табассуме карду ҷеҳрагонро гуфт:

«Ай муғулон! Ғоратгарӣ дар боғ мекунед, ки Камоли бечора қарздор асту баҳои меваи ин боғчаро танҳоҳи қарзҳоҳон намудааст! Мабодо, ки шумо бӯстонро горат кунеду Камоли бечора ба дasti ғарифони мушаннеъ гирифтор шавад!»

Султон Мироншоҳ гуфт:

«Магар Шайх қарздор аст?»

Шайх фармуд:

«Оре, даҳ ҳазор динор.

Мироншоҳ дарзамон фармуд даҳ ҳазор динор зари нақд биёварданд ва таслими шайх намуданд. Шайх қарзҳоро адо кард» /Тазқират-уш-шуаро, Текрон, 1337, саҳ. 367/.

Муносибати наздики Мироншоҳу Камолро Ҳондамир низ ҷандин бор дар асари хеш «Ҳабиб-ус-сияр» сабт карда, аз ҷумла менависад: «Мирзо Мироншоҳ нисбат ба Шайх Камол

иродате тамом ва ақидате локалом доштаву рӯзе ба мулозимати он ҷаноб рафта, камари мурассаъ ба расми назр ба назди Шайх ниҳод ва ба ҳилофи маъхуд Шайх он камарро бардошта ба ҳона бурд ва баъд аз լաҳзае, ки ба сӯҳбати асҳоб мульовадат кард, ҳамаро мақбуз ёфта, пурсид, ки ёрон ҷаро бехӯзуранд? Яке аз ҳозирон гуфт, ки дарди камар доранд. Шайх табассум карда гуфт: – Камарро биёваранду тақсим кунанд! / Ҳабиб –ус-сияр, ҷ.3, Техрон, саҳ. 549/.

Шоъирони ҳамнишини Камол ҳам гувоҳӣ медиҳанд, ки дар байнини Мироншоҳу Камоли Ҳучандӣ робитаи хубе барқарор будааст. Аз ҷумла, Ардашер ибни Ҳасан Маъзизи Табрезӣ, ки аз суханварони ҳамнишини Камол буда, Камол дар ҳаққи ўқитъае дорад, шаҳодат медиҳад:

*Шайхи муршид Камоли миллату дин
Дӯш мегуфт рамзе аз сари ҳол,
Ки шаҳаншоҳи мир Мироншоҳ
Подшоҳест бас фариштаҳисол!
Дар ҷавобаш Ҷамоли дин Сӯфӣ
Гуфт: «Ӯ ҳусравест фарруҳфол!»
Баъд аз он дар миён Маъзиз гуфт:
«Подшоҳест бо Ҷамолу Камол!»*

Муаллифони таърихи «Равзат-ус-сафо», тазкираи «Оташкада» ва «Қомус-ул-аълом» ва бисёр муҳаққиқони имрӯза муддате дар Қалъаи Санҷ маҳбус шудани Камолро ҳабар медиҳанд. Аммо сабабу замони рӯҳ додани он воқеъа ва дар кучо будани он қалъаро касе нанавиштааст. Ба ҳар ҳол, аз ҳақиқати он бурҳони ақлпазире моро дар даст нест. Фақат баъзеҳо ҳадс задаанд, ки Камол ин рубоъиро, гӯё, дар он мавқеъ дар ҳамон зиндан гуфта будааст:

*Кай бошад аз ин танг бурун омаданам?
Ном аст аз ин нанг бурун омаданам!
Гӯйӣ магар аз санг бурун меояд
Парвонай аз Санг бурун омаданам!*

Устод Айнӣ ин воқеъаи бетаъриху маҷхупро дар ҳаётӣ

Камоли Ҳучандӣ як нуктаи саргӯшида шумурда, қайд менамояд, ки ҳарчанд ин ду манбаъ /яъне «Оташкада» ва «Қомус-ул-аълом» - А.А./ он фоҷиаро аз таърихи «Равзат-ус-сафо» нақл карда бошанд ҳам, он ҳодиса дар он китоб дидар нашуд/ ва дар поварақ илова мекунад, ки «ин рубоъиро ба Масъуди Саъди Салмон нисбат медиҳанд». Бинобар ин ба ҳулоасе омадан мумкин аст, ки шояд ин воқеъа асплан рӯй надода бошад. Ин эҳтимолро байти зерин низ ба ҳақиқат наздик мегардонад:

*Чунин мурғи ҳушалҳоне, ки ман бошам, раво бошад,
Ки ҳористони Боришканд бошад гулситони ман?!*

Бо ин ҳама Камол умри дароз дидан ва пирии худро дар ҷанд байташ гӯшзад менамояд:

*Ман ба ҳавои қоматат умри дароз ёфтам,
Зон ки ҳамеша кардаам қасби ҳавои мӯътадил!*

*Ғам маҳӯр чун зоҳидони ҳушк аз пири, Камол,
То газалҳои тари чун об гуфтан метавон!*

*Гарчи зи ғам пир шуд Камол дар ин диёр,
Пир набошад, ки дар биҳишти барин аст!*

На фақат аз номи худ, балки аз номи маъшуқа низ пирии Камол таъкид мегардад:

*Гуфтӣ, ки ба пири тарафи ишқ раҳо кун,
Чун ишқ даромад, чӣ ҷавонию чӣ пири!*

Дар як байти дигар Камоли Ҳучандӣ ҳатто худро садсола мешуморад («Чу дидам қиблай рӯйи ту, садсола намози худ—Ба мөхроби ду абрӯят қазо кардам, қазо кардам!»), ки «аз ин ишорат метавон вайро ба соли 803 (таърихи вафоташ – А.А.) пирмарде умри дарозёфта дар назар мӯчассам соҳт, ки агар сад сол низ надошта бошад, беш аз 80 солумрар кардааст» (Азизи Давлатободӣ). Вале ин умри дарозу тӯлонии ўаксар дур аз хешу табор ва

ёру диёр гузаштааст. Ба қавли профессор Ш.Хусейнзода, дар мулоҳои гарӣӣ «ҳаёт ва зиндагии шоъир дар зери азоби бекасӣ ва маҳрумӣ аз ёру диёр гузашта буд. Вай ғоҳе аз он бекасӣ, гарӣӣ ва оворагардиҳои худ ба тант омада, фарёдҳои ғамгинона қашидааст», валие «дар ин гуна ҳангоми дурӣ аз ёру диёр, бекасӣ ва тангдастиҳо дар қишивари бегона, ки қадру қимати ватан ва шавқи дидори ёронашро боз ҳам афзунтар мекард, ба мақсад расида наметавонист». Ғазали машҳури гарӣии Камол, ки аз маҳсулӣ қалами солҳои аҳири ҳаёти вай аст, азоби рӯҳонӣ ва қулфатҳои ҷисмонии ўро ба тарзи дилхарош ифода менамояд:

*Дил муқими кӯйи ҷонон асту ман ин ҷо гарӣ,
Чун кунад бечораи мискинтан, танҳо гарӣ?!
Орзуманди диёри ҳешаму ёрони ҳеш,
Дар ҷаҳон то ҷанд гардам бесару бе по гарӣ?!
Чун ту дар гурбат наяфтодӣ, чӯ донӣ ҳоли мо?!
Меҳнати гурбат надонад ҳеч қас, илло гарӣ!
Ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо гарӣ!
Дар гарӣӣ ҷон ба саҳти медиҳад мискин Камол,
Во гарӣӣ, во гарӣӣ, во гарӣӣ!*

Бобоҷон Гафуров пеш аз сабти ғазали боло фикри худро ҷунин иброз медорад: «Камоли Ҳуҷандӣ ... аз барҷастатарин ӯстодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле равон ва ҳуҷоҳонг буда, баъзе аз онҳо ба мавзӯъ ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Камол бо вай робитай дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин (яъне ғазали боло - А.А.) ғаму ҳасрати шоъирро дар ёди ватан ҳеле хуб ифода намуда, бо як сипсила ғазалҳои тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «гарӣӣ» маъруфанд, пайваст мешавад» /Тоҷикон, китоби якум, Душанбе, «Ирфон», 1988, саҳ, 687/. Садои нолаҳои ҷонқоҳи Камоли гарӣӣ аз абёти дигари ӯ низ ба гӯш мерасад:

*Дилам ба зулфи ту ҷун аст, аз ин гарӣ мапурс,
Ки шом ҷун гузарад бар гарӣ, ман донам!*

Дил буд баҷономада дар тан зи гарӣӣ,
Дар зулфи ту бозаш қашиши ҳубби ватан бурд!

На манам аз ватан афтода гарӣ туву бас,
Ай муқимону гарибон ҳама овораи ту!

Чӯ пурсӣ аз Камол, оҳир, ки дур аз рӯи ҷон ҷунӣ?!
Чӯ бошад ҳоли он булбул, ки аз гулшан ҷудо афтад?!

Камол дур аз зодгоҳи худ Ҳуҷанд дар Табрез, ки ҳукми ватани дувуми ўро дошт, мезист. Гуфтан душвор аст, ки барои Камол қадоме аз ин ду шаҳр азистар ва маҳбубтар аст. Аслан, ҳар дуи ин шаҳр барои Камол мисли ду ҷашм зарур аст. Аз ин лиҳоз, дар тавсифи ҳам Ҳуҷанд, ки зодгоҳи ҷисмонии адаб аст, ва ҳам Табрез, ки будгоҳи оҳирини ўст, суханро дареф намедорад.

Вазъи шаҳри Табрезро, ки дар роҳи корвонгузари Шарқу Ғарб воқеъ гардида буд, сафирни Испания - Гонзалес Клавихо, ки байди се соли вафоти Камол /соли 1404/ аз он гузашта, ба Самарқанд омада буд, дар «Сафарнома»-и худ /тарҷумаи М.Раҷабниё, Техрон, 1344/ ҷунин ба қалам медиҳад: «Чаҳоршанбеи понздаҳуми жуин /июн - А.А./ ба ҳангоми фурӯ рафтани ҳуршед ба шаҳри бузурги Табрез расидем, ки дар даште миёни ду ришта кӯҳи луҳт қарор дорад. Ин шаҳр маҳсур /яъне деворбанд - А.А./ нест ва риштаи кӯҳҳои ҷониби чап ба қанори шаҳр мерасад. Ҳавои ин доманакӯҳ, ки дар самти ҷанубии шаҳр аст, гарм асту наҳрҳо, ки аз он ҷорист, барои ошомидан носолиму музӣ ҳастанд. Риштаи кӯҳҳо, ки дар муқобили он, яъне дар самти рост /шимол/ қарор дорад, ҳавои сарде дорад ва қуллаи он дар тамоми сол аз барф пӯшида аст. Дар ҷӯйборҳо, ки аз он ҷониб фурӯ мерезанд, оби ошомидани хубе ҷористу аз онҳо ба наҳрҳо, ки ба Табрез қашидаанд, ба нуқоти шаҳру ба ҳамаи ҳонаҳо об мерасонанд /саҳ, 161/. Аз ин кӯҳ, ки дар самти рост аст, рӯдҳонае ба сӯйи ҷануб ҷорист, ки ҳамаи оби он дар шаҳр ба масрафи обёри мерасад. Бисёре аз наҳрҳо, ки аз он рӯдҳона муншаъиб /ба шоҳаҳо ҷудо - А.А./ шудаанд, аз майдонҳову хиёбонҳои паҳну майдонҳои васеъ

чорист, ки дар пиromуни онҳо соҳтмонҳои бузург дида мешаваду дари онҳо ба майдонҳо боз мешавад. Корвонсароҳо низ чунин аст ва дар онҳо дастгоҳҳои мучаззо ва дӯконҳою дафтарҳо соҳтаанд, ки аз онҳо истифодаҳои гуногун мекунанд. Чун аз ин корвонсароҳо ҳориҷ шавем, ба ҳиёбонҳо ва бозорҳое мерасем, ки дар онҳо ҳама гуна коло фурӯҳта мешавад. Дар бозор порчаҳои абрешиму пунба ва тафтаю абрешими ҳом ва ақиқу ҷавоҳироту ҳама гуна зуруф метавон ёфт. Дар воқеъ, ғурӯҳи қасире бозарғону мақодири бисёре коло дар ин шаҳр вучуд дорад... Дар саросари Табрез соҳтмонҳои зебову масоҷиди бисёре дида мешавад, маҳсусан масоҷид бо қошиҳои обиву тиллой ороста шудаанд. Дар ин масоҷид қосаҳои булӯрин барои ҷароғ ҳаст, ки назири онҳоро дар сарзамини Туркия дидем /саҳ. 162/. Аммо, мутаассифона, бисёре аз он иморатҳоро ахирان ба фармони Мироншоҳ, ҳамон шаҳзодае, ки писари аршади Темур аст, вайрон соҳтаанд... Ҷамъияти он шаҳр бояд дар ҳудуди дувист ҳазор ҳонавор ё бештар бошад. Диdem, ки дар бисёре аз ҳиёбонҳои майдонҳои шаҳр сақҳохонаҳо ҳасту дар сақҳохонаҳо ба ҳангоми тобистон яҳ меандозанд ва низ левонҳои /ҷомҳои/ мисиву биринҷӣ дар он ҷо гузаштаанд, то бо он об биошоманд... Чунон ки мегуфтанд, масоҷиди зебою нағиси бисёре дар ин шаҳр аст ва низ гармобаҳои бисёре олий дорад, ки дар ҷаҳон камназир ҳастанд» /саҳ. 164/. Тоиҷою қӯшиҷо бо почуварду оби тилло оройиш дода шуда буданд. Дар ҳақиқат, шаҳри Табрез бо ин қадар ободӣ то замони зери дasti Темур гузаштанаш маркази савдои байналхалқӣ буда, аксар дар он ҷо савдогароне, ки аз Шарқу Ғарб, яъне аз қанорҳои Баҳри Сиёҳу Осиёи Сагир ва гӯшаҳои Осиёи Марказӣ меомаданд, ба ҳам воҳӯрда, сандал, мӯйина, пӯст, абрешим, ақиқу тилло, пӯсти ҳазу санҷоб барин колои ҳудро радду бадал мекарданд. Маҳсулу багистону токзорҳо ва сабзвоту ғаллаи атрофи шаҳр на фақат аҳолии шаҳри Табрезро таъмин мекард, балки ба ҷойҳои дигар низ бурдаву фурӯҳта мешуд.

Бо вучуди дар чунин шаҳре зиндагӣ ба сар бурдан ва аз нېъматҳои он бархурдор будан, шоъири ватандӯст Камоли Ҳуҷандӣ ҳеч гоҳ зодгоҳи азизи ҳуд – «тирози ҷаҳон» ва «арӯси олам» - ро аз ёд набароварда, ҳамеша аз меваҳои шаккаринаш,

кӯҳи пурсахову босафои рӯбарӯйи он – Мевагул /кӯҳи «Мугул» - и имрӯза, ки аслан аз ду қалимаи сирф тоҷикӣ – «мева» ва «гул» (анбӯҳ, фаровон) ном гирифтаву Камол онро маҳз бо ҳамин ном – «Мевагул» ва «Кӯҳи Ҳуҷанд» ёд мекунад, аммо шояд онро мардуми маҳаллӣ баъди күштору горату асорати ваҳшиёни мугулу туркони кӯчманҷии носеру нодида ва поймолу валангору ҳористон кардани буғу бустонҳои шодобаш, чунон ки дар Табрез дар пеши ҷашми ҳуди Камол боғашро горат кардаанд (аз нақли Давлатшоҳи Самарқандӣ), чун нишонаву мучассамаи зиндаи баттоливу бадкориҳояшон аз сари қаҳру нафрат «Кӯҳи Мугул» номида бошанд!, рӯди қанори он Сайхун ва Мовароунаҳру Самарқанд ёд қарда, тамоми умр аз ҳуҷандӣ будани ҳуд фаҳр мекардааст ва ҳудро низ ифтиҳори Ҳуҷанд мешумурдааст!

*Бо лутғи табъ мардуми Шероз аз Камол
Бовар намекунанд, ки гӯям: «Ҳуҷандиям!».*

Е:

*Ҳоки Ҳуҷандро, ки зи Шероз кам нуҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обе ба рӯи кор!*

Е ин ки:

*Гар бичӯянд ба сад қарн, наёбанд, Камол,
Булбуле чун тӯ газалҳон ба ҷаманҳои Ҳуҷанд!*

Дар қасидай ягонаи мадҳиявиаш, ки се матлаъ дорад, Камол шеъри ҳудро дар баландӣ, ҳашамат, маҳкамӣ, устуворӣ ва шодобӣ ба кӯҳҳои атрофи Ҳуҷанд ташбех медиҳад:

*Чун Кӯҳи Ҳуҷанд омад ин шеър:
Бообу баландному маҳкам!*

Воқеъан, шеъри Камол ба дарёву кӯҳи бузурги зодгоҳи ў Сиру Мевагул шабоҳат дорад, яъне монанди рӯди Сир (рӯдхонаи

Сайхун) гуворо, пуроб, зоҳирон орому ботинан пуртуғёну рӯҳнавоз, шабеҳи кӯҳи Мевагул сабзбаҳори хуррами нотакрор, амсоли фавокиҳи шаҳдбори Ҳучанд лазизу беназир аст. Тасвириҳои Камол он зебоиҳоро пеши чашми хонандаву шунавандай шеъри нобаш эҳёву ҷилвагар менамояд ва аз лаззати бебаҳои ниъматҳои биҳиштосор маҳзуз мегардонад.

Тазкиранависон башавқаз обрӯю манзалати баланди Камол ҳабар медиҳанд. Ҳатто ривоятҳо дойир ба фаъолияту зисти Камол нақлкарда мешаванд, ки чуз афсона чизи дигаре нестанд ва онҳоро мардум аз камоли муҳаббату эътиқод нисбат ба шоъири сутург ва орифи бузурги худ бофтаанд. Дар «Нафаҳот-ул-унс» мазкур аст: «Гӯянд, дар он вақт, ки (Шайх – А.А.) дар Сарой мебудааст, мавзеъе будааст, ки дар он вақт, ки об түгён мекарда, дар мавзеъ ҳаробии бисёр мекарда. Чун вақти түғёни об наздик расида, қиссано ба вай гуфтаанд. Фармудааст, ки ҳаймаи маро дар он мавзеъ бизанед. Ҳаймаи вайро дар он ҷо задаанд, дар он ҷо мебудааст, ҷандон ки вақти түғёни об гузаштааст ва дар он мавзеъ ҳеч ҳаробӣ вожеъ нашуда». Ҷи Мулло Ҳашрӣ дар «Сомӣ-ал-асомӣ» чунин менависад: «Гӯянд, ки мардуми Табрез ҳафтае як бор фарзандони худро ба назари Шайх мушарраф мекардаанд ва агар аҳаде дар ин боб эҳмол мекард, фарзандаш дарди ҷашм мегирифт». Аз ин навъ ривояту ҳикоятҳо боз метавон овард, ки шояд ҳукми тасодуф дошта, баъдан обуранги афсонавӣ пазирифта бошанд. Ҳуди Камол, баръакс, пайваста аз он ки дар он замони пурнакбат пояи қадре надораду дар муҳити гадотабъону ноаҳлон ҳамеша гирифтори үқубату ҷафост, нола мекунад. Ҳамеша орзуманди он будааст, ки ғаму ҳасрат ва фироқу ҳичрони ў поён пазирад:

*Менагардад ҷилам аз ҷаери фалак рӯзе шод,
Бо ман ин гуссаи талху ғами даврон то кай?!
Охир, ай баҳт, маро роҳ ба манзил бирасон,
Ки ба ҷон омадам, ин ранҷи биёбон то кай?!*

Дар ҷойи дигар ў боз ҳамин орзуи худро саволомез тақрор мекунад:

*Моҳнати гурбату танҳоии шаб күшт маро,
Охир, ай шоми гарибӣ, ба сар ойӣ, чӯ шавад?!*

Ҷони ғаму ҳасрати Камол ҳеч кам намешуд. Ӯ мисли коҳалав бинҳир дарунакӣ месӯҳт. Ба саволи худ, ки кай қулфату қириғаташ ба охир мерасида бошад, ҷавобе пайдо намекард:

*Чунин мурғи ҳушалҳоне, ки ман бошам, рово бошад,
Ки ҳористони Боришканд бошад гулситони ман?!*

Ҷаън ҳар ҳол, Камол дар орзуи рӯзи неку рӯзгори осоишта ҳангӣ ба сар бурда, боварӣ дошт, ки чунин рӯз ҳоҳад расид:

*Булбул аст аз гули бохор ба озор, Камол,
Ки гули дигару гулзори дигар металабад!*

Камоли Ҳучандӣ шахси ниҳоят ҳассосе буда, аз шеъру мусиқӣ лаззати маҳсус мегирифтааст. Ривоят кардаанд, ки рӯзе Камол, ки маҷлиси шарифи ў маҷмаъаи фузалои вақт буд, бо бузургони Табрез дар Волиёнкӯҳ, дар бое, дар канори ҳавзе, нишишта будааст. Яке ин байти Ҷалолиддини Румиро меҳонад:

*Он ҷӣ дил металабад, дар дӯ ҷаҳон нопайдост,
Ҷони мо гарчи ҳама ўст, вале ҷон ба қуҷост?!*

Он паҳза Камолро ваҷди азиме даст медиҳад, худро ба об мозфканад. Ҷону азизони дигар ба ў пайравӣ мекунанд. Шӯри ҷиби барпо мегардад.

Камол шахси покдоман, назарбаланд, вақтҳуш, ҳушсӯҳбат, лянгаоро ва бетамаъе буд. Аз ин рӯ, аладдавом ба риёзат машгул гардида, ба дари давлатманде нарафта /ба истиснои хидматҳои маҷбурии ў дар рикоби Тӯқтамишҳон/, мадеҳагӯйи қаке нашудааст. Ин маъниро дар ашъори ў гаштаву баргашта мушоҳида кардан мумкин аст:

*Камол аз подшоҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ў ҳам подшоҳ аст!*

Чаро Камол худро подшоҳ мегӯяд? Ҷавоби ин савол хеле осон аст: шоъир, ки дар зиндагӣ ба касе мутеъӯ дастнигар набуд, худро подшоҳ тасаввур мекард. Дар байти зерин низ Камол худро ба подшоҳ ва подшоҳро ба дарвеш ташбех дода, хуносай мантиқӣ мебарорад: чунон ки подшоҳро ба дарвеш эҳтиёҷ нест, Камолро низ ба подшоҳон, ки дар назари ӯ дарвеше беш нестанд, эҳтиёҷе нест. Аз ин ҷиҳат, ӯ дасти подшоҳону султононро намебӯсад:

*Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ!*

Ин ҳислати ҳамидаи Камолро сарчашмаҳои таъриҳӣ низ қайд кардаанд. Муаллифи «Равзот-ул-чинон» менависад: «Хоҷа Шайх Муҳаммади Сонии Қаҷаҷӣ ҷиҳати Шайх ҳонақоҳеву мадрасае дар ҳавлии иморати Хоҷа Алишоҳ соҳтаанд, чунон ки гумбад ва баъзе иморат ҳанӯз боқист ва тақлифи бисёр намудаанд ба истиқроғӣ эшон дар он ҷо, қабул нанамудаанду фармудаанд: «Камол сар ба гунбади фалак фурӯҳ намеорад, меҳоҳед, ки фиреб ҳураду ба ин гунбад сар фуруд орад?» /саҳ.502/.

Дар қарнҳои ҳафтуму ҳаштуми ҳичрӣ (асрҳои 13-14 мелоди) дар олами ислому фирқаҳои туногун ва равияҳои мухталифи тасаввуф басе дар ривоҷу густариш буданд. Ин фирқаҳо то дараҷае аз ҳам тафовут доштанд, ки баъзеи онҳо аз суннати маъмӯлий ҷандон фарқе ҳам намекарданд ва тибқи шариъат амал мекарданд. Баръакс, фирқаҳои низ буданд, ки тариқати онҳо ба назар фарсахҳо аз шариъат дур менамуд. Ба ҳар ҳол, дар замони ҳамлаи мӯғул ва қатлу горати Темур фирқаҳои тасаввуфӣ дар саросари Эрону Ҳурисон ва Мовароуннаҳр чунон ривоҷе пайдо карда буданд, ки дар ҳар шаҳру қасаба аз як то ҷандин ҳонақоҳу лангари сӯфиён, ки макони зисту ҷойи таҷаммӯи онҳо буд, арзи вучуд доштанд. Доктор Забехулло Сафо менависад: «Сӯфия дар қарни ҳафтуму ҳаштум куввате бисёр доштанд ва тасаввуф тавсияваву ривоҷе рӯзафзун мепазирифт. Таҳаввулоти иҷтимоии саҳте, ки маҳсусан аз оғози қарни шашум ба бавъд ҳосил гардида буд ва пайдо шудани эътиқодоти мазҳабӣ таваҷҷӯҳ ба машоҳи сӯфия ва росиҳ

ғӯрӯдидани зътиқоди мардумро нисбат ба мақомоти ирфонӣ ва би ҳонақоҳу ҳонақоҳиён сабаб шуд. Ҳангоме ки мӯғул ба Эрон қўимил кард, камтар шаҳру диёре дар Эрон аз дастаҳои сӯфиён ҳоли буд ва шумораи ҳонақоҳҳо ва бошидангоҳҳо соликону ҳӯли риёзату мӯҷоҳадату риёзат ҳисобу шуморе надошт. Лекин лу мактаби бузург дар ирфон вучуд дошт, ки ба ҳар як аз онҳо иддае аз шуюҳи бузург нисбат доштанд: нахуст - силсилаи Кубравия дар Машриқ ва дувум - силсилаи Сӯҳравардия дар Минғириб. Руасову мансубону пайравони ин ду силсилаи бузург дар авоҳири қарни шашуму авоили қарни ҳафтум ва баъзе дар қисмати зиёде аз қарни ҳаштум дар Эрон шӯҳрат доштаву дар тасаввуфи эронӣ башиддат муассир буданд, чунон ки угулан номи иддае аз ононро бояд дар шумори бузургони тасаввуф дар ду қарн - ҳафтуму ҳаштум овард».

Би ҳамин тарик, дар охирҳои қарни шашум ва аввалҳои қарни ҳафтуми ҳичрӣ силсилаҳои аз ҳама машҳури сӯфия, ки дар Эрон араи вучуд доштанд, силсилаҳои Сӯҳравардия ва Кубравия буданд. Муассиси силсилаи ирфонии Сӯҳравардия Шайх Шаҳобиддин Абӯҳафс Умар бинни Муҳаммади Сӯҳравардӣ (ваф. 632 ҳичрӣ= 1235 мелодӣ) буд. Тъъсисидҳандай силсилаи Кубравия Шайх Наҷмиддини Кубро буд, ки соли 618 ҳичрӣ (1221 мелодӣ) барои ҳамроҳи мардум бар зидди мӯгулон ҳурӯҷ қарданаш ба қатл расонда шуд. Пайравони ин силсила дар Мовароуннаҳр, Қазвин, Ҳурисон, Туркистон, Осиёи Сагир ва имсоли инҳо паҳн гардида буданд. Оҳиста - оҳиста пайравони ин силсилаҳо дар навоҳии Рум, Шом, Ҳинд ва амсоли онҳо ҷамъ омада, мардумро ба роҳи ҳақ, риёзат ва иршод даъват менамуданд. Дар Ҳинд силсилаи Чиштия ва силсилаи Сӯҳравардия бештар равнақ дошт. Дар қисмати зиёди Ҳурисону Мовароуннаҳр ва Ҳинд ва Қанори Итил силсилаи Нақшбандия, ки муассиси он Баҳоуддини Нақшбанд (ваф. 791-1389) буд, ривоҷ дошт. Қаландарон низ пуркор буданд. Вале Айнулқузвот, Наҷмиддини Кубро, Муҳиддин Ибн-ал-Арабӣ тасаввуфу ирфонро бо фалсафа пайваста, ба он шакли илмӣ баҳшида, онро басе ба пояи баланд бардошта, мағҳумҳои ишқу ваҳдати

Т. Сафо, Таърихи ҷаҳонӣ дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ, ҷ.Ш, вадши ҷавонӣ, ҷони нӯҳум, Текрон, 1371 шамсӣ, саҳ.195

вучудро ба шеваи тоза ҷилва дода, аз «ҳол» то ба «қол» наздик гардонданд. Аз дидгоҳи эшон, тавба, парҳез, зуҳд, факру сабр, шукр, ҳавфу рично, таваккал ва ризо аз дарбоистҳои ҳатмии аҳли ирфон буда, ҳадафи ниҳонии сӯғӣ маърифати ҳақ мебошад. Вазифаи мурид он аст, ки нафсу рӯҳи худро таслими шайх кунад ва ҳаргиз бо ў муҳолифат наварзад.

Дар аксари хонақоҳу лангарҳо бо фармуиди шайх барои сӯғиён маҷлиси рақсу суруд барпо карда мешуд, ки онро самоъ ё маҷлиси самоъ мегуфтанд. Дар ин гуна маҳфилҳо қавлу ғазал, таронаву рақс, пойқубиу синазани, ҷомадарронию ҷарҳ задан ва наъра қашидан ривоҷ дошт. Ағлаб ғазалҳову рубоъиҳои ошиқонаю орифонаву фалсафӣ ва ғоҳе аҳлоқӣ суруда мешуд. Начмиддини Кубро мефармояд:

*Зинҳор мазан ту таъна бо дарвешон,
Ҳастанд эшон, чунон ки ҳастанд эшон!
Ҳоҳӣ, ки бидонӣ, ки киёнанд эшон,
Як олам мис биёру як ҷав з- эшон!*

Е:

*Дар роҳи талаб расидае мебояд,
Доман зи ҷаҳон қашидае мебояд!
Биноёни хешро даво кун, зеро – к
Олам ҳама ўст, диде мебояд!*

То замони Камол дар тасаввуф силсилаи Мавлавия, ки поягузори он Мавлоно Ҷалолиддини Балхии Румӣ буда, пайравони онро «дарвешони ҷарҳон» мегуфтанд, ривоҷи тамом дошт. Дар байни ақвоми туркинажод тариқати Ҳоча Аҳмади Ясавия паҳн гардида буд, аммо Камоли Ҳуҷандӣ мӯътакиду пайрави ягonto аз ин тариқатҳои тасаввуфӣ набуд. Мувоғиқи гуфти худаш, Камол каси сӯғиваш, вале ринду порсо будааст:

*Гар шеваи Камол бипурсад касе, бигӯй,
К-ӯ сӯғӣату ринд, вале порсонамост!*

Аммо касе муршиди тариқати Камолро нишон намедиҳад. Мигуянд, ки дар тариқату ирфон увайсиё будааст. Увайсиён түрӯҳи орифону сӯғиёне будаанд, ки расман ба пире даст наҷода, аз муршиди тарзи зикро таълим нагирифта, аз дасти шайхе ҳирқа наҷӯшида, ба силсилае ворид нашуда, машраби тасаввуф меварзидаанд. Бинобар қавли Шайх Аттори Вали, ҷуниме бошанд, ки эшонро увайсиён гӯянд. Эшонро ба пир ҳоҷат наҷувад, ки эшон нубувват дар ҳаҷари худ парвариш диҳанд, бе воситай гайре, чунон ки Увайсро дод, агар чи ба зоҳир Ҳоча Анибиёро нағид, аммо парвариш аз ў мейғфт, нубувват мепарварид ва ҳакиқат ҳамнафас мебуд ва ин азим олий мақомест, то киро ин ҷо расонанду ин давлат рӯй ба ки нағояд?! («Тазкират-ул-авлиё»-и Фаридаддин Аттори Нишобурӣ, мутобиқ бо нусҳаи Никулсун, бо муқаддимаи М. Қазоинӣ, интишороти «Паймон», Тиҳрон, 1381, саҳ. 49). Чун ҷафоти Увайси Қарани соли 439 ҳинҷӣ (1060 мелодӣ) иттифоқ лӯфтодааст, вай ба Камоли Ҳуҷандӣ факат пири рӯҳонӣ шуда мегавонад.

Курби худованд, ҳузури дил ва роҳати рӯҳонӣ мақсади аҳли ирфон аст. Онҳо худ ба худ савол медиҳанд ва изҳор менамоянд:

*Ҳайрони ҷамоли ту мо – сӯҳтагон як-як,
Парвонави он шамъем, мустағрақи он нурен!
Ай ҷони гаронмоя, ту нуриву мо соя,
Бо мо чу ту нағояд, мо аз ту ҷаро дурен?!*

Ба сабаби бенавоӣ ва оқибатҳои истилои мугул ин фирқаҳо пайравони зиёд доштанд ва аксарияти аҳли фазл, чун орифу сӯғӣ ба силсилае мансуб будаанд. Камолу Ҳофизи Шерозӣ аз он түрӯҳе будаанд, ки тариқати Увайсиёро пайравӣ мекарданд. Ҳофизи Карбалой гувоҳӣ медиҳад, ки ба гуфти Аттор, «қавме инвиёуллоҳ бошанд, ки машойҳи тариқату кубарои ҳақиқат эшонро «Увайсиён» номанд ва эшонро дар зоҳир ба пире ҳакиҷӯҷ набувад, зеро ки эшонро ҳазрати рисолат саллаллоҳи на олиҳи васаллам дар ҷавори инояти худ парвариш медиҳанд бе воситай гайре, чунон ки Увайсро дод, разияллоҳу анҳу ва

ин азим мақоме бувад ва бас олӣ ҳоле, то киро ин ҷо расонанд ва ин давлат ба кӣ рӯй намояд... Бисёре аз машойихи тариқатро дар аввали сулук таваҷҷӯҳ ба ин сулук будааст... Махфӣ набошад, ки Султонулорифин /яъне Ҷунайди Бағдодӣ – А.А./ аз рӯҳонияти ҳазрати Имом Ҷаъфари Содиқ алайҳиссалом тарбият ёфтаанд ва зоҳирان ба хидмати эшон мушарraf нашудаанд ва Шайх Абулҳасани Ҳарақонӣ низ аз рӯҳонияти Султонулорифин, валлоҳу аълам /Равзот-ут-чинон ва ҷаннот-ул-ҷанон, саҳ. 510-511/. Ҳуди Камол низ ба ӯвайсӣ будани хеш дар байтае ишора мекунад:

*Ҳабаре ёфтам аз давлати Ҷонӣ
Ту кучо меравӣ аз баҳри Ӯвайсе ба Қаран?!*

Барои Ӯвайсро ёфттан ба истиқоматгоҳи Ӯ Қаран рафтан шарт нест, - мегӯяд шоъир, - зеро аз ҳар кучо ҳоҳӣ, метавонӣ, ки пайрави Ӯвайси Қаранӣ боши! Азизи Давлатободӣ гӯшзад менамояд, ки Камол ғоҳе ба шайх Зайниддини Ҳавоғӣ, Шайх Исмоили Сисӣ ва баъзеи дигарон эътиқод варзидани ҳудро изҳор мекунад. Аз байти зерин низ ба пире ихтисос надоштани Камол маълум мегардад:

*Ҳалқ гӯянд, ки бе пир мабар Ҷонҷ, Камол,
Солхӯрда майи имрӯз биҳ аз сад пирам!*

Замони Темур, аз ибтидои хизматаш дар рикоби беҳӯ, бо ҷангу горат иртибот дошт. Ҳусусан, байди ҳокими Самарқанд гардидани ў як рӯзаш ҳам бе қатлу горат нағузашта, зиндагии сиёсии минбаъдаи ў бо вайронкунӣ, ҳаробиоварӣ, қуштори саросарии аҳолии бисёр вилояту туманҳо ва шаҳру дехаҳо вобаста аст. Ҳаробкориҳои Темур ҳусусан дар нуқоти гуногуни Эрон (Ҳурросон, Ҳирот, Сабзавор, Исфаҳон, Бағдод, Сурия, Систон, Шероз), Ҳоразм, Қандаҳор, Гурҷистон, Арманистон, Туркия, Муғулистон ва амсоли инҳо ба дараҷае ваҳшиёна ва даҳшатовар буд, ки ҳатто Чингиз ба он дараҷаи қабоҳату даррандагӣ нарасидааст!

Масалан, Темур соли 1388 пойтаҳти Ҳоразм шаҳри Ӯрган-

ҷро ба ҳоки сиёҳ яксон карда, одамони зиндамондаи онро асир намуда, ба Самарқанд фиристод ва дар ҷои шаҳри Ҳаробгардида ҷав коронд. Дар ҳуди ҳамон сол дар Ҳутталон (Ҳатлон) домоди Темур, шавҳари дуҳтари қалонии Темур Султонбаҳтбегим - Муҳаммад Мирак шӯриш бардошт, ки онро Темур бо тамоми ваҳшоният фурӯ нишонд.

Аммо, хушбахтона, Темурланги бадкору баттолу ғаддор дар муқобили лашқари Азроъил истодагарӣ карда натавонист. Оҳируламр, 18 февраля соли 1405 (17 шаъбони санаи 807) мағри дерраси Темур дар роҳи ҳуҷум ба Ҳитой фаро расид.

Аҳди Темурро замони равнақи меъморӣ меноманд, ки дуруст аст, аммо Темур дар давоми 36 соли ҳокимияти ҳуд ягон майдраса насозондааст, ҳаёти илмӣ ва адабӣ низ дар замони ў қарип ҳомӯш шуда буд, танҳо бо шайҳони ҳонақоҳ зоҳиран робитай мустаҳкаме дошта; ба ҳар шаҳру вилояте, ки мерасид, лиёёна ба зиёрати шайҳони он ҷо мешитофт. Барои онҳо бисёр ҳонақоҳҳо созонд, аммо беш аз ҳама барои авлоду аслофи ҳуд миқбараҳои пурҳашамат месозонд. Яке аз мазорҳои муҳташам миқбараи Сайфиддини Баҳорӣ дар Бухоро буд. Бо фармоши Темур дар Ҳурросон, дар болои гӯри Зайниддини Тойбодӣ, дар Қеш ба Шайх Шамсуддини Қулол оромгоҳ соҳта, ишратхонаҳоро дар Бағдоду Табрез, Султония, Шероз, Қирмон, Ҳоразм ва шаҳрҳои дигар маънӣ кард. Соли 1397 (800 ҳичрӣ) фармон дод, ки дар Ясса, ки шаҳре буд дар шимолтари дарёи Сир (Сайхун) ва инак бо номи Туркистон маълум аст, болои қабри сӯфии номдор Ҳоҷа Аҳмади Яссавӣ (ваф. 1166) оромгоҳе бисозанд, ки масҷиду ҳонақоҳу меҳмонхона дошта бошад. Бинокорону устоҳо онро дар муддати ду сол ба итмом расонданд, ки бо гунбазу муқарнасҳо, анвосъи деворнавиштаҳо, ҳашамату шуқӯҳи ҳуд ҷашмро мебарад. Дар бунёди он Ҳоҷа Ҳасани Шерозӣ ва Шамс Абдулваҳҳоби Шерозӣ ном меъморону ҳаттотон низ иштирок доштаанд. Абдулазиз ибни Шарағиддини Табрезӣ хос барои ин мазор соли 1399 аз ду тонна ҳӯлаи ҳафтҷӯш деге рехтааст, ки ҳарип дувуним метр баландӣ дорад. Он дег, ки барои нигоҳ доштани об муйян шудааст, дорои ҳашт ҳалқаи нуқракӯби зарандуд буда, атрофи он бо ҳатҳои сулсу кӯфи ва риқӯ, тасвири сари шеру мурғу моҳӣ зинат дода шудааст, ки

намунаи олии санъати рехтагарӣ ва ҳунари наққошию мисгарӣ буда, акнун дар Эрмитажи Санкт – Петербург нигаҳдорӣ мешавад. Худи ҳамин бурҷони он аст, ки Темур барои бузурдошти сӯфиёни машҳур ва гӯрларастӣ чӣ қадар аҳамият медодааст. Бо изни Темур, ҳамчунин, масоҷиди зиёд, аз ҷумла масҷидҳои ҷомеъ бино карда шуданд.

Дар аҳди Темур дар назди бисёр масҷиду мазорҳо қитобхонаҳо ташкил шуда, дар он маҳзанҳо асарҳои зиёди илмию адабӣ вақф гардида, нигоҳ дошта мешуданд. Дар он ҷоҳо аз қитобҳои зиёд нусҳабардорӣ ҳам карда мешуд. Аз мадрасаҳо, ки дар замони Темур бино карда шудаанд, ҳоло миқдори хеле каме боқӣ мондаанд. Калонтарину муҳташамтарини онҳо Мадрасаи Бибихоним аст, ки онро завҷаи Темур Сарой Мулкхонум солҳои 1399-1404, вақти дар Самарқанд набудани Темур, бо нақди ҳазина ва пули падараш Қозонхон созондааст.

Тазкиранависон дар таърихи вафоти Камол ба иҳтилоғи зиёде роҳ дода, онро аз соли 792/1389 то соли 837/1433 навиштаанд. Үстод Айнӣ низ онро соли 1390 /яъне 792 ҳичрӣ/ зикр мекунад. Вале санай дурусти фавти Камол ҳамон 803 ҳичрӣ /1401 мелодӣ/ аст, ки ағлаби муҳаққиқон онро пазирофтаанд. Ин санаро, бар иловайи Абдураҳмони Ҷомӣ, ки донандай бузурги адабиёти тоҷик буд, ҳамасрони шоъир низ тасдиқ мекунанд. Аз ҷумла, Шарафиддини Ромӣ, ки аз мусириони Камол мебошад, дар таърихи вафоти ўқитъаи зеринро навишта, «Камоли Ҳучандӣ бикӯҷид»-ро моддаи таъриҳи нишон медиҳад, ки аз он низ 803 мебарояд:

*Кучо монд дар шеъру иншо камоле,
Камоли суханвар намонда ба дунё!
Чу ҷустам зи Ромӣ сини риҳлаташро,
«Камоли Ҳучандӣ бикӯҷид» гуфто!*

Бисёр тазкиранависон қитъаи зерини Ҳоҷа Абдураҳими Ҳилватӣ /ваф. 359/1454/-ро, ки дар таърихи марғи Камол сурудааст, меоваранд, ки аз он низ 803 мебарояд, ки ба 1401 мелодӣ баробар аст:

*Орифи ҳақшинос Шайх Камол,
Ки ҷаҳонро ба шеъри нав бигрифт,
То сухан аз даҳан бурун афтод,
Кас сухан мисли он бузург нагуфт!
Ҳаштсаду се гузашт, к-он Ҳуршед
Ҳамчу Ҳаҷ, дар саҳоби гайб нуҳуфт!*

Ҳилватӣ фарзанди яке аз дӯстони Камол буда, дар ҷавонӣ ҷандин бор сӯҳбати ўро дарёфтааст. Бинобар ин, қавли ўмуътабар аст.

Шаби пеш аз марғ Камол дуру дароз бо муридону дӯстон ва мухлисону ёрони худ сӯҳбат доштааст. Баъди анҷоми сӯҳбат ҳама рафтаанд. Ғақат ҳодиме бо ў бимонда, садои шоъир мвомада, ки ин ду байтро замзама мекардааст:

*Бо субҳ бигӯед, ки бевеът мазан дам,
К-имшаб шаби васл аст, нигаҳ дор нағасро!
Чун дид Камол он сари кӯ, тарки ватан кард,
Булбул чу ҷаман дид, раҳо кард қағасро!*

Субҳи рӯзи дигар Камол аз ҳучрааш берун намеояд. Ба суроги ў рафтагон мебинанд, ки санге ё хиште зери сар дар болои бӯрӯ, ки ягона бисоти он ҳучра буд, вафот кардааст. Ба шаҳодати Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс», дар зовияе, ки ў дар Табрез доштааст, ҳилвате будааст, ки шаб дар он ҷо ба сар мебурда ва қасе дигар кам он ҷо мерасида. Чун баъд аз вафоти вай онро диданд, ғайр аз бӯрӯ, ки бар он менишаста ё меҳуфта, ва санге, ки зери сар мениҳода, ҷизи дигар наёфтаанд. Ҷасади шоъирро дар ҳамон боғи худаш, ки дар Волиёнкӯй ё Волиёнкӯҳ /ба сабаби дар поян он кӯҳ дағн шудани шайхон ва донишмандони зиёде онро ҷунун меномиданд/ воеъ буд, ба хок месупоранд. Дар лавҳи мазори Шайх Камолиддин Масъуди Ҳучандӣ ин байти ҳуди ўро сабт намудаанд:

*Камол, аз Каъба рафтӣ бар дари ёр,
Ҳазорат оғарин, мардона рафтӣ!*

Мадфани Камоли Хучандӣ дар ҳамон Волиёнкӯй аст. Барои аҳли Хучанд, ки зодгоҳи ҷисмонӣ шоъири бузург ва орифи сутург Камоли Хучандист, мӯчиби ифтиҳори бузургест, ки табрезиён имрӯз ҳам Камолро бо ҷону дил дӯст медоранд. Табрез ҳонаи абадии Камоли Хучандист. Марқади ўғури одӣ нест. Садафест, ки дар синаи ҳуд ҷисми шоъирро ҷун дурданае нигоҳ медорад. Ҳарчанд бар он иморати туршукӯҳ мӯҷаллое вучуд надорад, дар бараш таҷассуми ҳирад ва рӯҳонияти мардуми Хучанд дағн аст, ки ҷисму ҷони тамоми тоҷикону эрониёнро ба ҳам мепайвандад.

Акунун он ғӯристон ба «Қабристони Шайх Камол» маъруф буда, дар ҷануби он бое низ мавҷуд аст, ки то ҳанӯз онро «Боғи Шайх Камол» мегӯянд. Ин маҳал ҷун оромгоҳи Камоли Хучандӣ қаъбай орифону қиблай ошиқон, саҷдагоҳи муштариҷу муштоқон ва зиёратгоҳи арбоби ҳираду аҳли дил пазирифта шуда, иртифоъ бар осмонҳо дорад. Камол намурдааст. ўғарзиз наҳоҳад мурд. ўзиндаи ҷовидон аст!

ОСОРИ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

Мероси адабии боқигузоттаи Камоли Хучандӣ ҷандон зиёд нест. Аз ҳуд ҷевоне боқигузоттааст, ки дар қитобхонаҳои олам нусхаҳои қаламии он ҳеле зиёданд. Ин ҷевон ҷандин бор тартиб дода шудааст. Бинобар гуфтаи Фурсати Шерозӣ, ўғарзиз дастааст, ки соли 771 ҳичрӣ - 1369 мелодӣ қитобат шуда будааст. Нусхай дигари ҷевон, ки соли 901/1495 истинсаҳо шудааст, дар қитобхонаи донишманди маъруфи эронӣ шодравон Алиасгари Ҳикмат мавҷуд будааст. Мувоғиқи навиштаи феҳристнигори эронӣ Ибни Юсуфи Шерозӣ, дастнависи рақами 266 қитобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолори Текрон, ки соли 821 ҳичрӣ /1417 мелодӣ, пас аз 17 соли марғи Камол, аз тарафи Алии Домғонӣ рӯйбэрдор шудааст, шомили дебочаест, ки дар он таъқид мегардад, ки нусхай мазкур ғазалҳои Камолро, ки пеш аз баргаштани ўғарзиз Сарой ба Табрез, яъне ҳангоми дурӣ аз Табрез суруда шудаанд, фаро мегирад. Ибни Юсуфи Шерозӣ менависад: «Дар муқаддимаи ин ҷевон мақоми ирфону иршоди Камоли Хучандӣ ва алоқамандии муридон ба асари вай тазаккур дода Ѣӯдаву ҷомеъ (ҷамъоварандагону нусхабардорон) гӯянд, ки ин ҷевони вай шомили тамоми ашъору ғазалиётест, ки пеш аз рафтани аз Табрез ва дар ҳангоми ҳиҷрон аз он шаҳр сурудаанд ва инак, ки муроҷиъат кардаанд, барои истифодаи алоқамондон мураттаб гардид» (Ибни Юсуфи Шерозӣ. Феҳристи қитобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолор, мӯҷаллади 2, Текрон, 1314-1318, саҳ, 663-664).

Баъдтар ношири матни интиқодии тозаи ҷевони Камоли Хучандӣ /Текрон, 1374/ оқои Эрачи Гулисурхӣ менависад, ки нигориши ин нусха: «дар замони зинда будани Камоли Хучандӣ, пас аз бозгашт аз Сарой ва иқомат дар ҳонақоҳи ҳуд, яъне соли 798 /1397 – А.А./ ҳичрӣ, ҳудуди оғози қарни нӯҳум, ҷамъоварӣ шуда буд. Ин нусха ба ҳатти Алии Домғонист ва дар соли 821 ҳичрӣ /1417 мелодӣ – А..А./ нигориши он поён ёфтааст. Мазийати бузурги нусха вучуди як муқаддима аст ва ин нахустин ҷевони Камоли Хучандист, ки дорои муқаддима мебошад ва

муқаддимаи он низ дорои фавоиди фаровонест, монанди таърихи рафтани Камол ба сўйи Сарой ва таърихи бозгаштанаш ва чигунагии оғози китобати девон бо ин тавзех, ки ашъори чамъоваришуда бештар ҳамонҳост, ки Шайх дар даврони иқомат дар Сарой сурудааст» (Девони Шайх Камоли Ҳучандӣ, ҳамроҳ бо шарҳи ҳол ва зиндагонӣ, Техрон, 1374, саҳ. 15-16).

Азбаски асли ин девон аз ҳамон шеърҳои тарқиб ёфтааст, ки бъяди аз Сарой ба Табрез баргаштани Камол ва ё ҳангоми ҳанӯз дар Сарой будани шоъир суруда шудаанд, албатта, дар он бисёр шеърҳои Камол, ки баъд иншо шудаанд, мавҷуд нестанд. Бинобар ҳамин, он нусхаи танҳо як қасида, 817 ғазал, 71 қитъа, 11 рубоъӣ ва 14 мӯъамморо шомил аст. Оқрои Эрачи Гулисурхӣ ба ашъори фавқ, ки дар нусхай истиносҳи соли 859/1455 низ мавҷуданд, аз рӯйи нашри К.Шедфар (Маскав, 1975) 3 қасида, 163 ғазал, 30 қитъа, як рубоъии мустазод, 2 тарона, як мӯъаммо, як маснавии кӯтоҳ ва шаш фард (такбайт)-ро илова карда, ба табъ расонд. Тадвини асли нусхай қаламии ин девон соли 798 ва ё дар ҳудуди соли 800 ҳичрӣ (яъне солҳои 1397-1400 мелодӣ) бо кӯшиши муридону муҳлисони Камоли Ҳучандӣ сурат гирифтааст. Албатта, дар давоми беш аз 20 сол мураттаб гардиҳани девони ҳаҷман на ҷандон бузург (дар ҳаҷми тақрибан 7000 байт) ақлпазир нест. Бар замми ин, Шайх аз муҳлисони ҳуд тақозо мекунад, ки ҳангоми китобати ҳар нусха ашъори ўро бе каму кост ва бе ҳеч гуна испоҳу тағиیر сабт намоянд:

*Макун, хоча, ислоҳи шеъри Камол,
Қабул аз ту, аз банда фармудан аст!
Ки пеши ман ислоҳи шеъре чунин
Ба гил байти маъмур андудан аст!*

Аз ин рӯ, ба андешаи ман, солҳои 798-800 ҳичрӣ - 1397-1400 мелодӣ санаи тадвини асли девон ҳангоми зиндагии шоъир дар Волиёнкӯҳ, дар ҳонақоҳи Камоли Ҳучандӣ буда, соли 821 ҳичрӣ (1418 мелодӣ) таърихи китобат ва нусхабардории он аст. Ин нусхай мӯтабар акунун таҳти рақами 266 дар ганчини кутуби ҳаттии Китобхонаи Шаҳид Мутаҳҳарӣ нигаҳдорӣ мешавад. Чунон ки ишорат рафт, асли девон дар Волиёнкӯҳи Табрез дар

ҳонақоҳи Камоли Ҳучандӣ, тадвин шудааст, аммо нусхай мавсуфро Алии Домғонӣ дар моҳи зилҳиччаи санаи 821 ҳичрӣ - 1418 мелодӣ дар Язд рӯйбардор намудааст, ки дар ҳеч сурат ин таърихро наметавон чун давоми таърихи тадвини девоне донист, ки соли 798 ҳичрӣ дар Табрез барои сурат гирифтани он иқдом шудааст. Дар воқеъ ҳам, аз он нусхай анҷомпазирифта нусхайи дигаре низ бардошта шудааст, ки нусхай ҳаттии девони Камоли Ҳучандӣ, ки соли 859 ҳичрӣ (1455 мелодӣ) ба ҳатти Муҳаммади Ҷомӣ, ки шояд бародари Абдураҳмони Ҷомӣ бошад, истиносҳ гардидааст, аз қабили он аст. Дар пушти сафҳаи аввали он чунин навишта шудааст: «Би расми хизонат-ал-кутуби ис-султон-ул-аъзам Абулқосим Бобур Баҳодурхон ҳаладуллоҳу ва султонаҳу би саъии –ильъабд-уз-затъиф Шайх Ҳочӣ Ҳасани Ҳондор». Дар оҳири китоб сабт гардидааст: «Нигориши Муҳаммад ал - Ҷомӣ дар авосити моҳи ҷимодиюлаввали санаи 859 ба моҳи июли соли 1455 баробар аст. Ба қавли Б.Мақсадов, ҳаҷми нусхай қаламии мавсуф 143 вақағ буда, тақрибан дорои 8400 байт аст. Ҳамчунин, чи навъе ки зикраш гузашт, дар Китобхонаи Остони Қудси Розавии Машҳад нусхай қаламии таҳти шумораи 4739 маҳфӯз аст, ки онро дар ҳудуди соли 800 ҳичрӣ (1397 мелодӣ) яке аз муҳлисони Камоли Ҳучандӣ ҷамъ овардааст. Роҷеъ ба нусхай мавсуф Аҳмад Гулчини Маъонӣ чунин қайде дорад: «Девони Камоли Ҳучандӣ. Нусхай нағису мумтоз, ки дар ҳаёти шоъир танзим гардидау ҷомеъи девон дебоҷаи муфассале бар он нитоштааст, ки дар нусхайи дигар дидо нашуда. Мутаассифона, оғозу анҷоми дебоҷа ва аз аввали ғазалиёту оҳири нусхай афтодааст». Аслан гап дар сари он аст, ки эҳтимол ҳуди Камол девонашро тартиб надода бошад, зоро ў дар як қитъаи хеш аз кам ва барои тадвини девон нокифоя будани ашъори ҳуд изҳори ақида мекунад:

*Гуфт соҳибдиле ба ман, ки ҷарост,
Ки туро шеър ҳасту девон нест?*

¹ Аҳмад Гулчини Маъонӣ. Фехристи кутуби ҳаттии Китобхонаи Остони Қудси Розавӣ, ч. 7, рақами 4739, саҳ. 497

*Гуфтам: «Аз баҳри он ки чун дигарон
Сухани ман пурӯ фаровон нест!».
Гуфт: «Ҳарчанд гуфтаи ту кам аст,
Камтар аз гуфтаҳои эшон нест!».*

Ба ҳар ҳол, нусхаҳои муқаммали девони Камоли Ҳучандӣ маълуму машҳур будааст. Ҳачми онро тазкиранависи аспи XV1 Абдуллоҳи Кобули 14000 байт гуфтааст.¹ Вале тазкиранависи дигари аспи XV1 Такими Кошӣ менависад: «Девони шеъри вай, он чи ба назари ин муаллиф расид, қариб ба даҳ ҳазор байт бувад, муштамил ба ғазал ва муқтапъот ва рубоъӣ ва, гӯё. Шайҳро ба ғайр аз девони ғазал шеъри дигар нест ва ба мадҳи мулук ва қасоид ва маснавиёт илтифот нанамуда». Зоҳирӣ, аз ҳуди ҳамин девон ҳам баъзе ашъори Камол аз байн рафтааст, зоро девони чопи Табрезӣ шоъир шомили 6974 байт буда, дар он бисер ғазалҳои машҳури Камол, ҳатто ғазалҳои «Чонро ба ҷуз лабони ту оби ҳаёт нест», «Ё раб, ин дарди дилу фурӯҳи чонон то қай?», «Дил муқими кӯйи чонон асту ман ин ҷо ғарӣ» ва амсоли инҳо доҳил нашудаанд. Аз ин ҷиҳат, ин девонро наметавон комил шумурд. Профессор Ш.Ҳусейнзода, ки доир ба эҷодиёти Камол дар давоми қариб ним аср тадқиқоти маҳсус бурдааст, ҳачми ашъори нусхаҳои хаттии девони Камолро, ки дар қитобхонаҳои Тоҷикистону Ўзбекистон махфузанд, 7989 байт муайян мекунад. Бадриддин Мақсудов, ки низ ҷанд солро ба таҳқиқу пажӯҳиши осори Камоли Ҳучандӣ гузарондааст, миқдори ашъори дастраси ўро 8156 байт шумурдааст.

Наҳустин бор қай, аз тарафи қӣ ва дар кучо мураттаб гардидани девони Камоли Ҳучандӣ маълум нест. Натиҷаи кӯшиши наҳустин шоъяд ҳамон девоне бошад, ки соли 771 ҳичрӣ /1369 мелодӣ тадвин гардида будааст. Ба ҳар ҳол, ҳуди Камол, ки дар мавриде барои тадвини девон нокифоя будани ашъори хешро таъқид карда буд, дар мавриди дигар аз мавҷудияти девони худ сухан ба миён меорад:

*Табъи ту, Камол, кимиёест,
К-аз вай сухани ту ҳамчу зар шуд!*

¹ Тазкираи ғут-тавориҳ, дастпависи раками 2098 АФ Ўзбекистон, вар. 128 а.

*Девони ту дӣ яке ҳамехонд,
Дидам, ки даҳон-ш пуршакар шуд!
Аз гояти лутғу обдорӣ
Ҳосид суханат шуниду тар шуд!*

Ҷунги ашъоре, ки хеле қадимӣ буда, дар қатори ашъори ҷанд нафар шоъирони аспи XIV мелодӣ 18 газали Камолро низ шомил будааст, дар нашри девони Камол, ки онро Азизи Ҷавлатободӣ истифода бурдааст, ба ҷойи вожаи «Ҳосид» номи «Ҳофиз»-ро сабт кардааст, ки яқин мурод Ҳофизи Шерозист. Аз ин нуқта метавон ба ҳулосае омад, ки девони Камоли Ҳучандӣ дар замони зиндагии Ҳофиз (ваф. 1389 мелодӣ) дар маҳфилҳои адабӣ дар гардиш будааст. Ин матлаб низ мусаллам аст, ки девони Камоли Ҳучандӣ ҳанӯз дар замони зиндагии ҳуди шоъир шуҳрати азиме касб намуда, даст ба даст мегаштааст. Ба ин ҷандин бор дар он вақт тадвин шудани он бурҷони гӯёст. Аз ин гузашта, ҳуди Камол гаштаву баргашта дар фахрияҳои кеш таъқид менамояд, ки ягона доройии ў ҳамин дараҳти маъюнист, ки талабгорони он аҳли фазл буда, зарталабону ҷоҳларастон ба он майле надоранд:

*Зарталабон ҳамчу дар ҳалқабагӯш омаданд,
Шукр, к-аз озодагӣ банда дар он силк нест!
Боғ агарам нест, ҳаст нахли маъюни басе,
Нахли маро баргу шоҳ ҷуз вароқу килк нест!
Хомаи милкии ман нест ба ҷуз байти шеър,
Милки дигар қофия-ст, қофия худ милк нест!*

Баръакси «зарталабон», санъатталабони замони шоъир ҳамеша ҳоҳони сухани Камоли Ҳучандӣ буда, дарёфти онро барои худ неъмати осмонӣ мешумурдаанд. Камол худ дар мавриде бо камоли ифтиҳор изҳор менамояд, ки суханҳои ў сеҳр буда, ҳудаш барои санъатталабон беҳтарин устоди фан аст:

*Сеҳр аст, Камол, ин суханон, бод ҳалолат,
Санъатталабон биҳ зи ту устод наёбанд.*

Вале, бо ин ҳама, аз қадом вақт ба шеърнависӣ оғоз намудани

Камол ва чун устод эътироф шудани ўро муайян кардан душвор аст. Ба ҳар ҳол, ўз ибтидо соҳиби табъи худодод, заковати фитрӣ ва салиқаи табиъӣ будааст. Вай дар як газали хеш, ки аз ҷавонӣ, ошиқӣ ва мастии худ ҳабар медиҳад /«Камол, аз дунӣни дунам чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯй? - Ҷавонам, ошиқам, мастам, ғам аз дунёи дун дорам!», байтҳои ниҳоят олий дорад, ки далели даъвои болост:

*Ту ҳамчун субҳ механдию ман чун шамъ мегирям,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам!*

Ба ин маънӣ, шоъир дуруст мефармояд, ки ҳамзамонҳояш малоҳати сухану латофати гуфтори ўро чун асрори илоҳӣ ва лутфи ҳудовандӣ мепазируфтаанд:

*Инҳо на мақолати Камол аст,
Асрори ҳудост, ин газал нест!*

Ва ё:

*Дар сухан лутфи илоҳӣ ба ту ёр аст, Камол,
Варна сад бола фикр ин суханон натвон соҳт!*

Ба тарзи қуллӣ, Камоли Ҳучандӣ девони ҳудро боғи пургули маъонӣ шумурда, ашъори дигаронро чун хори сари девор ҳисоб меқунад, ки барои муҳофизати боғ ва самароти он ҳизмат менамоянд:

*Богест пур аз гули маъонӣ
Девони Камол, тозааш дор!
Шеъри дигарон чу ҳорбасте
Пиромуни ў ба ҷойи девор!
То сунбулу наргисаш начинанд
Дуздони гули риёзи ашъор!*

Дар воқеъ, ғазалҳои равону соғ ва мастибахшу шодиовари Камолро ҳонда ва ё шунуфта, кас бидуни ихтиёр байти ҳуди ўро ба забон меорад, ки фармудааст:

*Аҳсант, Камол, ин на газал, оби ҳаёт аст,
Имрӯз бад-ин лутфу равонӣ сухани кист?*

Барҳақ, Камол шоъири латифгуфтор, суханпардози гарниҳаёл ва адиби ниҳоят бориксанҷ аст. Ҳар як байти ў як мазмуни баланд, ҳаёлоти латиф ва маъонии бикре дорад. Абдураҳмонӣ Ҷомӣ ин матлабро дақиқона пай бурда, дар «Баҳористон» қайд кардааст: «Вай дар латофати сухан ва дикқати маъонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест» /чопи Душанбе, 1966, саҳ. 107/. Ҳуди Камол ҳам дар мавридҳои зиёд ҳештанро тӯтиву булбул ва андалеб ҳонда, девони ҳудро боғи пур аз гули маъонӣ мешуморад ва таъқид меқунад, ки ашъори ў душворфаҳм аст, аз болои онҳо сатҳӣ набояд гузашт. Аз ин рӯ, ғазалҳои ўро бо камоли сабру таъаммул мутолиъа намуда, он гоҳ ба дарки маъниҳои нозуки он расидан мумкин аст. Шоъир мефармояд:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ў, ҷандон ки ҳоҳӣ!
Ҳаёлоти гарнибу лутфи ҳарфаш
Агар ҳоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ,
Зи ҳар лафзаш равон магзар чу хома,
Ба ҳар ҳарфе фурӯ рав чун сиёҳӣ!*

Девони Камол, бар замми газал, дорои як силсила қитъаву rubbleй низ мебошад.

Қитъаҳои Камол бештар оҳанги ҳаҷвӣ ва шӯҳӣ дошта, баъзеашон ба мавзӯъҳои ахлоқ низ баҳшида шудаанд. Махсусан, қитъаҳои ҳаҷвӣ ва шӯҳиомези ў пурмaloҳат ва завқбахш мебошанд. Ба шевай баёни ин қитъа таваҷҷӯҳ фармоед:

*Хостам аз ҳодими матбах ҳисоб
Баррае, к-он кушту бар сепоя бурд.
Гуфт бар расми фидо, к-он суди туст,
Ҳашви он ҳамсояи бемоя бурд!*

Пиҳу гурда ҳочи қаққо гирифт,
Ширданро гандапири доя бурд.
Гуфтамаш: «Дилро қўчо бурдай, ки нест?»
Гуфт: «Дилро дуҳтари ҳамсоя бурд!»

Баробари лутфи сухан, дар қитъаҳои Камол фахрия, лаҳзахои зиндагӣ, ақриди ҷаҳонбинӣ ва афкори панду насиҳатии ў байён гардида, аз онҳо муносабати шоъир нисбат ба ҳодисаҳои замони худ ва баъзе мусиронаш ифода ёфтаанд:

Киса макун пурзару сим, ай писар,
Кисабуронанд дар ин раҳгузар!
Кисатиҳӣ бошу биёсо, Камол,
Ҳар ки тиҳқисатар – осудатар!

Чаро қитъаҳои Камол ин қадар гуворо ва дилпазиранд? Чунки ўз имкониятҳои лафз, оҳанғу тобишҳои калима, лутфи сухан ва аломатҳои ашё моҳирона истифода мебарад, мисли ҷашмаҳои най ва гӯшаҳои уд дар қитъаи зайл:

Най ба овози уд гуфт нуҳуфт:
«Ҳама ҷашем, то бурун ойӣ!».
Уд гуфташ, ки, ростӣ, мо низ
Ҳама гӯшем, то чӣ фармойӣ!

Қитъаи дигар, ки бо як юмори латиф иншо гардидааст, низ устодона ба қалам омадааст:

Мо зи ташрифи Мир Абдуллоҳ
Нек осудаву қавӣ шодем!
Нест моро зи сӯҳбаташ гилае,
Лекин аз гӯши ў ба фарёдем!

Матлаб дар қитъаҳои Камол ба танз, вале расо баён мешавад. Ба қитъаи зайл дикқат гуморед:

Ба самъи Шайх Муҳаммад, аё сабо, бирасон,
Ки бод пираҳани сабри мо зи дасти ту чоқ!

Дар ин ҷаҳон, ки бувад ранҷу роҳаташ гузарон,
На дӯстист, ки бошӣ ту шоду мо гамнок!
Касе, ки ў пайи дунё зи даст дод диле,
Фурӯҳт домани дунё ба камтарин ҳошок!
Гузашт муддати шаш моҳу қурби соле шуд,
Ки тухфае фиристодам аз ақидаи пок!
Бад-он умед, ки ташрифи банди бифристи
Зи бандагони ҳуду аз касе надорӣ бок!
Шунидам, ки ҳанӯзат наёмадаст ба даст
Гуломаке, ки сабуқрӯҳ бошаду ҷолок!
Маро гулом ба айёми зиндагӣ бояд,
На он ки баъд аз вафотам бувад мӯҷовири хок!

Ба назарам, ҳамин ҷанд қитъа ва қитъаҳои дигаре, ки дар рағфи матолиби рисолаи ҳозир истифода шудаанд, басанда аст, ки аз муҳтавиёт ва шевай баёни қитъаҳои Камоли Ҳуҷандӣ тағавури кофӣ ҳосил карда бошанд.

Рубоъиҳои Камол ҳама ошиқона буда, дар онҳо масоъили дигаре, аз қабили ҳикмат ва ирфону фалсафа, дида намешавад. Ин рубоъиҳо латиф ва ҳуҳоҳанг бошанд ҳам, дар эҷодиёти Камол мағъзеи хосе надоранд ва аз рубоъиҳои устодони ин фан ҳам фарқ мекунанд. Барои мисол ду намуна меорем:

Гуфтам: «Ба чӣ монад мижгаат?!». Гуфт: «Синон!».
Гуфтам, ки «Чу қаддам чӣ бувад?!». Гуфт: «Камон!».
Гуфтам: «Чу биёй, чӣ барӣ?!». Гуфт, ки «Дил!».
Гуфтам: «Чӣ дижам, то наравӣ?!». Гуфт, ки «Ҷон!».

Ва ё:

Дӣ, ҷилвагарӣ бибин, ки орост маро,
Хони қарами худо муҳайёст маро!
Ҳалео чу загора буд дар сӯфраи мо,
Имрӯз ҳамон загора ҳалвост маро!

Маълум мешавад, ки Камол қасида ва осори мансур низ доштааст. Аммо то ҳол се-ҷаҳор қасидаи ў дастрас асту бас. Ҷоне аз осори мансури ў касе ҳабар намедиҳад. Ҳуди шоъир мефармояд:

*Бурданд, Камол, гүйи даъвӣ
Назми тууу наср ҳар ду олам!
Ин аз шуъароо мотааҳхар
В-он аз фузалоо мотақаддам!*

Агар девони Камоли Ҳучандӣ бо дикҳат санҷида шавад, маълум мегардад, ки шахсияти ҳешро ба муридону мухлисон ва хонандагону шунавандагони гуфтори шакарбори ҳуд гаштаву баргашта муаррифӣ менамояд. Ҳудро дар олами рӯҳоният ба сифати порсо, ориф, дарвеш, сӯфии некэтиқод мешиносонад. Аммо, дар баробари шайху орифи сӯфимашраб будан, дар мулки сухан чу шоъири нозуктабъ маъруф аст. Аз ин рӯ, ҳудро дар гулзори сухан тӯтӣ, андалеб, кумрӣ ва булбул шумурда, дар зиндагии ҳаррӯзай воеъӣ ҳамчун фақиру ҳакир ва бечораву мискин ва аз ҷиҳати рафтор гӯшанишин эътироф мекунад. Чун ошиқ ҳештанро ба сифатҳои саҳтҷон, мискинтан, танҳо, ғарӣ, бекас ва амсоли инҳо ба ихлосмандонаш мешиносонад. Аз табъи мавзун, сухани мәләҳ, ади нозук ва ҷазабаи қаломи ҳуд ҳеле менозад ва аз он мәфҳард, ки шеъри тари мухайяли ўро ҳамзамонҳояш бо сифатҳои сеҳр, ноб, зулол, оби зулол, дур, лӯълӯ, шакар, диловез, борик ва монанди инҳо эътироф кардаанд. Ҳуди Камол низ гуфтори ҳеш, ҳосса ғазалҳояшро васф намуда, ҳештанро чун ҷодугуфтори нозуксухан ситоиш мекунад ва иброз медорад, ки қаломи латифи ў зодай табъи нозук буда, падидаҳои рӯзгорро бо ҷашми гавҳаршиносе санҷида, дар кӯраи ақпүр шуъур обу тоб дода, дар қолабҳои дилрабо таҷассум кардааст. Аз ҳамин рӯ, табъи Камол ҷоме дар камоли латофат буда, девони Камол авроқи гулро мемонад. Шоъир мефармояд:

*Ҳатм шуд бар Камол лутфи сухан,
Ҳар чи баъд аз камол, нуқсон аст!*

Ҳанӯз дар овони ҷавонӣ Камол ҳудро чун шахси аз қуюди зиндагӣ озод, бебок, ринд, маст ва ошиқ шиносонда, бо камоли ифтихор гуфта буд:

70

*Камол, аз дунйии дунам чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯй?!
Ҷавонам, ошиқам, мастам, гам аз дунёи дун дорам?!*

Дар даврони пирӣ ҳам бар ҳамон ақидае, ки дар ҷавонӣ дошт, устувор монда, ба ҳуд хитоб мекунад:

*Гам макур чун зоҳидони хушк аз пирӣ, Камол,
То ғазалҳои тари чун об гуфтан метавон!*

Камол аслан шоъири ғазалсарост. Ҳунари баланди шоъирии ў асосан дар эҷоди ғазал ҳувайдо мегардад. Ҳуди Камол ҳам дар ин фан ҳештанро бемонанд мешуморад, ки алҳақ дуруст аст:

*Ду Камоланд дар ҷаҳон машҳур:
Яке аз Исфаҳон, яке зи Ҳучанд!
Ин яке дар ғазал адимулмисл
В-он дигар дар қасида бемонанд!
Филмасал, дар миёни ин ду Камол
Нест фарқе, магар ба мӯе чанд!*

Ба мулоҳизаи Үстод Айнӣ, ибораи аз Камоли Исломӣ бо мӯе ҷанд фарқ доштани Камоли Ҳучандӣ ишора ба риши қалони ҳуди ўст. Шояд ягон маъни дигар ҳам дар он мағҳум нуҳуфта бошад.

Бадеҳист, ки бештарин ҳиссаи девони шоъирони ғазалсаоро ғазал ташкил медиҳад, ки Камол, албатта, аз ин қоъида мустасно нест. Аммо бо таассуф метавон хотирнишон кард, ки бо вучуди маълум будани нусхаҳои хуби ҳаттии девони Камоли Ҳучандӣ, то ҳол матни қаноатбахши он таҳия ва нашр нашудааст. Нашрҳои Табрез, Душанбе, Тошканд ва Масқав ҷавобгӯйи талаботу муқаррарот ва иқтизову ниёзҳои илмӣ нестанд, ки дар заминай онҳо битавонӣ дар ҳусуси басомади жанрии эҷодиёти шоъир, аз ҷумла ғазалиёташ, мухокимаи дурусте ронда бошӣ. Алҳол ҳамин қадар метавон овард, ки девони дар асоси панҷ нусхаи ҳаттӣ бо тасҷӯҳ ва эҳтимоми Азизи Ҷавонӣ соли 1958 дар Табрез нашр гардида шоъир аз 6974 байт иборат буда, 944 ғазал, 87 қитъа, 31 рубоъӣ, 2

71

қасида, як маснавии кўтоҳ, як мустазод, 9 фард ва 8 муамморо фароҳам овардааст. Газалҳои Камол асосан аз ҳафт байт (860-тои онҳо)иборат буда, дар ин нашри девони ў як ғазали 4- байти, 14 ғазали 5- байти, 42 ғазали 6 – байти ва як ғазали 11 – байти низ мавҷуданд.

Нашри дигари девони Камоли Хучандӣ, ки бо роҳи таниғиду муқосайи нусхаҳои қаламии қадимиӣ тартиб дода шуда, соли 1975 бо кўшиши К.А.Шедфар дар Москав сурат гирифтааст, 4 қасида, 977 ғазал, як мустазод, 101 қитъа, як маснавии кўтоҳ, 37 рубъӣ, 11 муаммо ва 7 байти мутафарриқаро фаро мегирад, ки ҷамъульҷамъи ин ашъор аз 7335 байт иборат аст. Аз рӯйи ҳисоби Б.Максудов, алҳол 972 ғазали Камол ба табъ расидааст, ки 7649 байтро фаро мегирад. Бинобар гуфтаи нахустин таҳиягар ва ношири девони Камоли Хучандӣ Азизи Давлатободӣ, ки 13 сентябри соли 1996 меҳмони ин ҷониб буд, ў матни тозаи девони Камолро омода кардааст, ки дар поии дастовардҳои илми матншиносии мусосир таҳийя гардида, анқариб ба табъ ҳоҳад расид. Он чи дар девони Камоли Хучандӣ ёфт намешавад, қасидаҳои мадҳавист, ки ин нуктаро ҳанӯз Давлатшоҳи Самарқандӣ ба таъкид оварда буд: «ва шайҳро илтифоте ба мадҳи мулуқу қасоиду маснавӣ набуда ва муқаттаботи ҳасби ҳолро некӯ мегуфтауву ин қитъа ўрост, қитъа:

*Тосбозе бидидам аз Бағдод,
Чун Ҷунайд аз сулукаш огоҳе.
Сар бурун бурд зери ҷуббаву гуфт:
«Лайса фӯ ҷуббати суваллоҳӣ».*

Мурод аз Ҷунайд орифи номӣ ва сӯфии машҳур Ҷунайди Бағдодӣ (ваф.297 / 910) - ст, ки ўро сӯфиёни тамоми асрӯ замонҳои Ҳуросону Эрон саҳт ҳурмат мекарданд. Тарҷумаи ҷумлаи арабӣ «Нест дар зери ҷубба - либоси ман ба гайри худо» буда, дар он яке аз нуктаҳои нозуки ваҳдати вучуд, ки ба «Аналҳақ», яъне «Ман ҳақиқат (худо) ҳастам»-и Мансури Ҳаллоҷ (858-922) наздик аст, ифода гардидааст:

*Агар ба шеваи Мансур дам занӣ зи «Аналҳақ!»,
Яқин шавад дами охир, ки чанд мурда Ҳаллоҷ!*

Аксари мутлақи ғазалҳои Камол дороӣ таҳаллус буда, фақат се ғазалаш таҳаллус надоранд, ки ғазалҳои нотамомро мемонанд. Ҳарчанд аз ин ғазалҳо яктояш аз ҳафт байт таркиб ёфтааст, дар 924 ғазали Камол таҳаллус дар мақтаъ, дар 16 ғазал дар байти пеш аз мақтаъ оварда шуда, дар якто дар байти дуюми пеш аз мақтаъ зикр ёфтааст.

Чаро аксари ғазалҳои Камоли Хучандӣ аз ҳафт байт иборатанд? Ваҳҳи асосии онро мо намедонем. Аммо аз рӯйи шаҳодати гайри мустақим дар ин бора ба хулосае омадан мумкин аст: аввал - дар адёни зиёди дунё рақами ҳафт муқаддас дониста мешавад: ҳафта аз ҳафт рӯз иборат аст: ҳафт осмон дар Қуръон зикр гардида, мусулмонҳо онро пазируфтаанд; ҳафт сайёра дар гардишанд; ҳафт шаҳри ишқ машҳур аст / «Ҳафт шаҳри ишқро Аттор гашт, - Моҳанӯз андар ҳами як кӯчаем!» - мегӯяд Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ/; узвҳои бадани инсонро ҳам ба ҳафт-ҳафт тақсим мекунанд: ду дасту ду по ва синаву шикам бо сар ё ду ҷашму ду абрӯ ва ду рӯй бо бинӣ ва гайраҳо. Аз ҳама муҳимтараш он, ки сурои аввали Қуръон, сурои «Фотиҳа» ва ё «Алҳамд» шомили ҳафт оят буда, бо «сабъи масонӣ», яъне ҳафт дугонае, ки тақрор мешаванд / Ҳаҷар – 16, ояти 87/, машҳуранд. Абдураҳмони Ҷомӣ ғазалҳои худро «сабъи масонӣ» номида буд. Камол бошад, ғазалҳои худро «сабъи шаддод», яъне ҳафти тақроршаванда гуфта буд. Баъзе муфассирон гуфтаанд, ки «сабъ-ал-масонӣ» ҳафт сурои дарозтарини аввали Қуръон /аз сурои «Бақара» то сурои «Тавба»/ аст. Ба гумони мо, ҳамин ҳафт, яъне сабъи масонӣ, бояд сабаби ҳафт байт қарор гирифтани ҳачми ғазал шуда, инкайли низ мисли қаломи раббонӣ ағлаб аз ваҳдати вучуд ва ишқи офаранда баҳс мекунад. Барои тарвичи суннати дар ҳафт байт устувор гардонидани ғазал дар таърихи ғазалнависӣ саҳму нақши Камоли Хучандӣ аз соири шоъирон бештар буда, ин суннатро Ҷомӣ ва муъосирони ў Ҳилолӣ, Аҳлии Шерозӣ ва дигарон идома додаанд. Камол менависад:

*Ҳафт байт омад ғазалҳои Камол,
«Панҷ ғанҷ» аз лутфи он ушри асир.*

Ҳафтбайтиҳои ёрон низ ҳаст
Ҳар яке поку равону дилпазир.
Лек аз ҳар ҳафташон ҳак карданист
Чор байт аз аввалу се аз ахир!

АСЛОФИ ЭЧОДИИ КАМОЛ

Ҳангоме «Камол ва гузаштагон» мегӯем, аслофи ўро дар шеъру ирфон ва тасаввуфу сулук дар назар дорем, зоро Камоли Хучандӣ дар мактаби бузурги адабии шоъирони сутурги форсӯ тоҷик – Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Ӯмарӣ Ҳайём, Захирӣ Форӯбӣ, Анварӣ, Ҳоқонӣ, Низомии Ганҷавӣ, Аттор, Саъдии Шерозӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ ва ақрону амсоли онҳо парвариш ёфта, бо эҷодиёти худ суди аҳли заҳмат ва манфиъати косибону дехқононро ҳимоят намуда, дар сурудани ғазал бештар ба Аттор, Саъдӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ ва Ҳасани Дехлавӣ пайравӣ мекардааст ва ин матлабро худи ў борҳо ёдрас шудааст.

Қаробати эҷодии Камол бо мусири бузургаш Ҳофизи Шерозӣ низ маълум аст. Таъкиди он нукта низ лозим аст, ки ба устувор шудани ду ҷиҳати шакл ва зоҳирӣ ғазал /аксар ҳафт байт будани он ва дар мақтаъ зикр гардидани таҳаллус/ нисбат ба Ҳофиз ва ҳамзамонҳои дигари худ Камоли Хучандӣ бештар саҳм гузашта, ба ин восита дар истеҳкоми анъанаи ғазал ва густариши суннатҳои он хизмати шоистаэро ба ҷо оварда, дар инкишифу такомули ғазали форсии тоҷикӣ нақши мумтозе гузаштааст. Ворид шудани анфоси бузургони собиқ ба гуфтори Камол тавсия баҳшида, уфуқҳои ғазали ўро паҳно дода, ба онҳо ҷилову ҳусни тозае илова намуда, ҷилваҳои рӯҳониву ирфонии онҳоро афзун мегардонанд:

Ҳадиси ёри ширинлаб нағунҷад дар даҳони ман,
Кӯ бошам ман, ки номи ў барояд бар забони ман?!
Рақибам рӯзе аз ҷашмаш ба қуштан дод пайгоме,
Ҳанӯз он мӯждаи давлат нарафт аз гӯши ҷони ман!
Насими дӯстӣ ояд сагони остоношро,
Пас аз сад сол агар як-як бибӯянд устуҳони ман!
Ғами ў то тавон дорад, ба ҷон мечӯяд озорам,
Ҷӯ мечӯяд, намедонам, зи ҷони нотавони ман?!

*Гумон мебурдаме, к-он маҳ ба сарви бўстон монад,
Чу дидам шакли ў, шуд рост аз қаддаш гумони ман!
Камол, ар бишнавад Саъдй ду байте з-ин газал, гўяд,
Ки хоки боги табъат бурд оби «Бўстон»-и ман!
Чунин мурги хушалҳоне, ки ман бошам, раво бошад,
Ки хористони Боришканд бошад гулситони ман?!*

Малоҳат, латофат ва үзубати ғазали мазбур, алҳақ, дар лаззату ҳусн бо ғазалҳои Саъдй мусовӣ қарор гирифта, Камолро чун устоди ин фан намудор месозад.

Камоли Хучандй таҷрибаву дастовардҳои таърихи адабиёти Арабу Ачамро нағз медонистааст ва дар ашъори худ аз гуфтори **Абулқосими Фирдавсӣ** /«Бад-он лаб маёзор мўре, Камол, - «Ки чон дораду чони ширин хуш аст»/, **Авҳадуддини Анварӣ** /«Бигрифт Камол он закан акнун ба тақозо, - «Оре, бадани хасм бигиранд замонро»/, Низомии Ганҷавӣ, **Саъдии Шерозӣ** /«Ин лоф на дарҳурди Камол аст, валекин - «Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод»/, **Хумоми Табрезӣ** ва дигар аслофи худро иқтибос меорад, ки гувоҳи равшани матлабанд.

Чунончи, дар пораи зерин аз **Низомӣ** бевосита ном бурда, дар охир мисраъи маъруфи ўро тазмин мекунад, ки далели навиштаҳои суханвари ганҷавиро хондану донистани ўст:

*Кард ҳакиме зи Низомӣ савол,
К-ай ба сари ганҷӣ маъонӣ мүқум!
Ҳаст дар ангушти Камол он қалам
Ё на асоест ба дасти Калим?!*
*Гуфт:» Қалам нест, асо низ нест,
Ҳаст калиди дари ганҷи ҳаким!»*

Дар қитъаи дигар, ки аз ҷаҳор мисраъ иборат аст, як байти Низомиро иқтибос кардааст, ки хеле бамаврид омадааст:

*Дур шуд сухани Камолу зад лоф,
«Лоф аз сухани чу дур тавон зад»!
Бар фарқи ҳасуди қолабигӯй
«Он хишт бувад, ки пур тавон зад».*

Аз Саъдй байтеро чунин тазмин кардааст:

*Марғи рақиб омаду ҳанӯз ҷавон аст,
«Бахти ҷавон дорад, он ки бо ту қарин аст»!
Гарчи зи гам пир шуд Камол дар ин дайр,
«Пир набошад, ки дар биҳишти барин аст»!*

Аз Ҳумоми Табрезӣ мисраъеро чунин зеби сухани худ сохтааст:

*Гуфтам:аз Мисри маъонӣ бифиристам ба ту боз
Сухане ҷанд, ки ояд ба даҳонат чу шакар!
Боз тарсидам аз ин нукта, ки гўйи чу Ҳумом:
«Шаккар аз Миср ба Табрез маёред дигар»!*

Аммо дар афкори Камоли Хучандй нуфузи гуфтор ва ақоиди шоъириони сӯфимашраб, аз қабили **Мансури Ҳаллоҷ** /«Хабари дору расан рояти **Мансур** бувад, - Ҳабари рояти Мансур бувад қалбшикан»/, **Аттор** /«Он толиби дилсӯҳта имрӯз Камол аст, - К-аз гуфтаи ў гармии Аттор биёбӣ»/, **Саъдӣ**, **Чалолиддини Румӣ** /«Ёр чун бишнид гуфтори Камол, - Гуфт: «Мавлоноиу Аттори мол!», **Шамси Табрезӣ** /«Магӯ, к-арбоби дил рафтанду шаҳри ишқ шуд ҳолӣ, - Ҷаҳон пуршамси Табрезист, марде ку чу Мавлоно?!» / беш аз дигарон хувайдост. Дар мисоли охири Камол ба байте аз **Чалолиддини Румии Балҳӣ** ишора кардааст, ки мегӯяд:

*Ҳафт шаҳри ишқро Аттор гашт,
Мо ҳанӯз андар ҳами як кӯчаем!*

Ҳамчунин, Камоли Хучандй номҳои Амир Ҳусрави Дехлавӣ /«Камол, аҳсант гӯ, бурдӣ ба ширинкорӣ аз Ҳусрав - Чунин тутӣ ба Ҳиндустон агар бошад, аҷаб бошад!»/, **Ҳасани Дехлавӣ** /«Камол чу сухани беҳ зи Ҳусраву Ҳасан омад, - Дигар мадор аз ину он таваққуъи таҳсин!» /, **Салмони Соваҷӣ** /«Сад дафтари шеър аз Ҳасану Ҳусраву Салмон, - В-аз гуфтаи ширини ту як байт ҷарида!»/, Ҷӯгути Муътасамӣ /«Нанвишт кас

дар мактабе болотар аз Ёкут ҳат, - Болои ёкут ў ҳате, бингар, чи зебо мекашад!» /, Иброҳими Адҳам / «Ҳар касе дар ҳарами васли ту марҳам нашавад. - Ҳар Бироҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад!»/ ва амсоли инҳоро дар муқоиса ба ашъори худ зикр намуда, чун фахрия фикреро пеш меронад, ки худи хонандагон метавонанд баробару ҳампоя ва ҳатто болотар аз гуфтори онҳо будани ғазалҳои Камолро қазовату додварзӣ биқунанд. Махсусан, аз анфоси қудсӣ ва қаломи осмонии аҳли ирфон файз бардоштани Камоли Ҳуҷандӣ мубарҳан ва ошкорост. Дар ғазале шоъир ба таълифоти Ҳасани Басрӣ, Ҷунайди Бағдодӣ /«пирӣ Бағдод», Аҳмади Ҷомӣ, Шамси Табрезӣ /«офтоби Табрез»/ ва Ҷалолиддини Румӣ барин шахсиятҳои варзидаи сӯфия мұътакид будани худро тасдиқ мекунад:

Наҳли мадани самар баровард,
Паҳлӯи рутаб шакар баровард.
Омад Ҳасани дигар ба Басра,
Наҳлаш рутаби дигар баровард.
Дар Даҷла бирафтӣ пири Бағдод,
Дарё ивазаш гӯҳар баровард.
Соқӣ бишикаст ҷоми Ҷомӣ,
Зон ҷоми латифтар баровард.
Аз раевзана офтоби Табрез.
Дар ҳона бирафту дар баровард.
Румӣ зи замини Рум зад нақб,
Аз хоки Ҳуҷанд сар баровард.
Зон хок Камол доман афшонд,
Гард аз малаку башар баровард.

Аз зътирофи Камоли Ҳуҷандӣ метавон натиҷае гирифт, ки вай ба «Панҷ ганҷ» / «Камол ин панҷ байтат «Панҷ ганҷ» аст, - Ки монад аз ту чу онҳо аз Низомӣ!», ба вижа «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Тафсири «Кашшоғ»-и Замахшарӣ / «Рӯҳи ту ояти «Кашшоғ»-ро тафсир, - Ғами ту «Махзан-ул-асрор»-и ишқро мифтоҳ!»/, мақолоти сӯфиёнаи Аттор / «Сӯфиён маст шуданд аз суханони ту, Камол, - Ки дар анфоси ту бӯйи сухани Аттор аст!»/, андешаҳои орифонаи Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ

/ «Ба Туркистон биё, он хок дарёб, - Агар дар Рум Мавлоно наёбӣ!»/ ва алфози ширини Саъдии Шерозӣ бештар таваҷҷӯҳ доштааст:

*Дар шакаррези фикри хеш, Камол,
Қанди ҳар як сухан муқаррар соз!
То биёяд ба ҷошнигирӣ
Шаккар аз Мисру Саъдӣ аз Шероз!*

Бӯйи ашъори Мавлоно доштани гуфтори худ, аз файзи қаломи қудсӣ илҳом гирифтан ва мачзуби суханони фалакии малакии шамси табрезӣ будани хешро дар ҷои дигар ҷунин ифода менамояд, ки болотар иқтибос шуда буд:

*Румӣ зи замини Рум зад нақб,
Аз хоки Ҳуҷанд сар баровард.*

Мавлоно Ҷалолиддини Румӣ ҷунин як ғазали пурсӯзи шевое дорад:

*Аҷаб, он дилбари зебо кучо шуд?!
Аҷаб, он сарои ҳушболо кучо шуд?!
Миёни мо чу шамъе нур медод,
Кучо шуд, ай аҷаб, бе мо кучо шуд?!
Дилам чун барг меларзад ҳама рӯз,
Ки дилбар ними шаб танҳо кучо шуд?!
Бираев бар раҳ, бипурс аз раҳгузорон,
Ки он ҳамроҳи ҷонағизо кучо шуд?!
Бираев дар боз, пурс аз боғбонон,
Ки он шоҳи гули раъно кучо шуд?!
Бираев бар бом, пурс аз посбонон,
Ки он султони беҳамто кучо шуд?!
Чу девона ҳамегардам ба саҳро,
Ки он оҳу дар ин саҳро кучо шуд?!
Ду ҷашми ман чу Ҷайхун шуд зи гирия,
Ки он гавҷар дар ин дарё кучо шуд?!
Зи Моҳу Зуҳра мепурсам ҳама шаб,
Ки он маҳрӯ дар ин боло кучо шуд?!*

Чу они мост, чун бо дигарон аст?!
 Чу ин чо нест ў, ин чо кучо шуд?!
 Дилу чонаш чу бо Аллоҳ пайваст,
 Агар з-ин обу гил шуд «ло», кучо шуд?!
 Бигӯ равшан, ки Шамсуддини Табрез
 Чу гуфт: «Аш-Шамсу лояхфо», кучо шуд?!

Камоли Хучандӣ аз ин газали Мавлоно илҳом гирифта, дар ҷавоби он ҷунин газали ҷаззобу равон иншо кардааст, ки дар зоҳир фақат радифи он дигар аст:

Аҷаб, он дилбари ҷоду кучо рафт?!
 Аз ин сӯ дил рабуд, он сӯ кучо рафт?!
 Рамид аз нокасони кӯ чу оҳу,
 Наёбад қас паяш, оҳ, ў кучо рафт?!
 Ба раҳ, гӯйӣ, ба ғанҷе мор рафтаст,
 Ҷунин дар по қашон ғесӯ кучо рафт?!
 Дилу ақлат бибурдам гӯяду, ҷон,
 Бале, ҳаст ин яке, он ду кучо рафт?!
 Рақибо! Одамийят ёрпурсист,
 Бипурсед: Он парирух ку, кучо рафт?!
 Ниҳода дар камон тир аз пайи сайд,
 Ба он ҷашму ба он абрӯ кучо рафт?!
 Камол аз ғам чу зулфаш сар ба зонуст,
 Рафиқу ёру ҳамзону кучо рафт?!

Мисраъи аввали газали Камол нишон медиҳад, ки дар истиқболи газали мазкури Мавлоно иншо гардидааст. Аммо Камол қофияву радифи онро тағиیر дода, дар ҷавоби дувоздаҳ байти Мавлоно ҳафт байт гуфта, рӯҳияи умумии газали Мавлоноро нигаҳ дошааст. Ин рӯҳия дар саволгузориҳо, ки ба василаи таҷоҳули ориф ифода шудааст, сурат пазирифтааст. Лекин газали Камол навғӯйиву навҷӯйиҳо дорад, ки гуфтаҳои ўро тамоман чун газали бикр ҷилвагар менамоянд. Аввалан, ў ба мазмуни газали сӯғиёнаи Мавлоно, ки дар мақтаъ, дар ҷое, ки «Шамсуддини Табрез» ва «Аш-шамсу лояхфо», яъне «офтэбро наметавон пинҳон кард», бозӣ доронда мешаванду

бо тамоми шаъшаъа нур мепошанд, бештар ҷанбаи заминӣ баҳшидааст. Баъдан, газали Камол мӯъҷаз буда, тафсили мазмун дар он ба ҷашм намерасад. Солисан, самимияти газали Камол ба воситаи ташбехи ошкоро ва таъқид /оҳ, ў кучо рафт?/ дар байти дувум, истифодаи таносуби сухан /ғанҷу мор/ ва ташбехи пӯшида /ғесӯ- мор/ дар байти сеюм, пурсишу посух дар байти ҷаҳорум, ҳусусан, хитоб ба рақиб дар байти панҷум, ҳамчунин, корбасти таъбирҳои ҳалқӣ дар ду байти оҳир бештар ҳувайдо гардидааст. Дар газали Мавлоно ошиқи шефта барои он, ки ба саволи «Дипам чун барг меларзад ҳама рӯз, -Ки дилбар ҷими шаб танҳо кучо шуд?!» ҷавобе пайдо қунад, аз мӯъниси ҳуд, илтиҷо дорад, ки рафта аз роҳгузарону боғбонон ва посбонон бипурсад, ки ёри ў кучо рафта бошад?! Камол ин матлабро ба тарзи мардумӣ ба василаи таъбири авом кӯтоҳ байн мекунад:

Рақибо! Одамийят ёрпурсист,
 Бипурсед: «Он парирух ку, кучо рафт?!”

Байти мақтаъи газали Камол дар натиҷаи истеъмоли ташбех, яъне хештанро аз ғам ба зулфи ёр, ки то ба зону афтодааст, монанд кардани шоъир ва истифодаи таъбири «рафиқу ёри ҳамзону» вазъи ошиқи шефтаро, ки метавонад ҳуди шоъир бошад ва ё қаҳрамони лирикӣ, равшан таҷассум мегардонад.

Ҳуди ҳамин як мисол талқин менамояд, ки таъсир газирифтан аз гуфтори гузаштагон илҳоми адиби баъдинаро ба таҳрик оварда, метавонад барои ба майдон омадани шеърҳои ҳубу маргуб сабаб шавад. Албатта, ин, қабл аз ҳама, ба маҳорати нигорандагӣ ва истеъоди гӯяндагии зҷодкорони назирағӣ саҳт вобаста мебошад.

Таваҷҷуҳи Камоли Хучандӣ, ҷунонки ишорат рафт, зиёдтар аз ҳама ба ғазалҳои пайғамбари ин навъи мақбулу маъмули лириқи адабиёти мо Саъдии Шерозӣ маръӣ будааст. Дар девони Камол беш аз даҳ ғазал ба назар мерасад, ки дар вазну қофия ва радиф бо ғазалҳои Саъдӣ баробар омада, дар онҳо мисраъҳои ғазалҳои Саъдӣ иқтибосу тазмин шудаанд. Фақат Азизи Давлатободӣ ҳафт мавридиро нишон

медиҳад, ки дар ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ абёти ғазалҳои Саъдии Шерозӣ иқтибос гардидаанд. Баъзе аз ин байтҳо қаблан дар боло зикр шуданд. Боз мисраъҳои «Муъаллимат ҳама шӯҳио дилбарӣ омӯҳт», «Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат!», «Тутӯи ҳамӯш бих, чу ту гуфтор мекунӣ!», «Гавғо бувад ду подшаҳ андар вилояте»-ро Камол аз ғазалҳои Саъдӣ гирифта, ғазалҳои худро дар ҳамон вазну қофияҳо сохтааст. Мисраъи Саъдӣ «Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат!» дар ду ғазали Камол тазмин шудааст, ки далели саҳт мақбул афтодани он ба табъу мазоқи шоъири илҳомгирифта мебошад:

*Дӯ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт:
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат!».*

Ва:

*Дӯ мешудӣ хиромон, сарви чаман ҳамегуфт:
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат!».*

Камол дар як ғазали худ мисраъи аввалро аз байти тарҷеъанди машҳури Саъдӣ, ки байти тақроршавандаш «Биншинаму сабр пеш гирам, - Дунболаи кори хеш гирам» аст, бо андаке тағиیر, яъне иваз намудани қалимаи «ғикр» бо вожаи «нақш», ба кор бурдааст, ки дар тазминсозӣ ҳодисаест, ки кам дучор мегардад:

Саъдӣ - *Чуз нақши ту нест дар замирам,
Чуз номи ту нест бар забонам!*

Камол - *Чандон, ки ба хеш мекунам ғикр,
«Чуз ғикри ту нест дар замирам!».*

Мисраъҳои аз ғазалҳои Саъдӣ иқтибоснамудаи Камол дар худи ҳамон байт шинам афтад ҳам / «Гӯ: «Бар дарат рақиб гадо бош, ё Камол, - Гавғо бувад ду подшаҳ андар вилояте»/, дар сохтору маънии тамомӣ ғазал таъсири назарраси дигаре надорад:

82

Саъдӣ -

*Сарв истода бих, чу ту рафтор мекунӣ,
Тутӯи ҳамӯш бих, чу ту гуфтор мекунӣ!*

Камол -

*Бо гул ба пои сарв чу рафтор мекунӣ,
Аз лутф пои нозуқат ағғор мекунӣ...
Саъдӣ агарчи тӯтии гӯё бувад, Камол,
«Тутӯи ҳамӯш бих, чу ту гуфтор мекунӣ!».*

Дар ҳамин ғазали ҷавобияи Камол ба ғазали Саъдӣ як байти олӣ мавҷуд аст, ки тобиши ғоявии онро чун ғазали тисаввуғӣ ошкоро ҳувайдо мегардонад:

*Гуфти: Ҷамоли хеш намоям бар орифон,
Ин худ қароматест, ки изҳор мекунӣ!*

Умуман, ғазалҳои Камол, ки дар онҳо мисраъҳои байтҳои Саъдӣ тазмин шудаанд, ҷиҳатҳои мумтозашон аз ҳусусиятҳои муштаракашон бисёртаранд. Камол ғазале дорад, ки бо як ғазали Саъдӣ дар вазну қофия баробар буда, мисраъе аз ғазали Саъдӣ дар ғазали Камол иқтибос ва тазмин шудааст, ки худ бурҷони гӯё барои назираи ғазали Саъдӣ будани он ғазали Камол аст. Мулоҳиза намоед:

Саъдӣ -

*Муаллимат ҳама шӯҳио дилбарӣ омӯҳт,
Ҷағову нозу итобу ситамгарӣ омӯҳт.
Гуломи он лаби Захҳоку ҷашми фаттонам,
Ки қайди сеҳр ба Захҳоку Сомирӣ омӯҳт.
Ҳазор булбули дастонсарои ошиқро
Бибояд аз ту сухан гуфтани дарӣ омӯҳт.
Бирафт равнақи бозори Офтобу Қамар,
Аз он ки раҳ ба дуқони ту Муштарӣ омӯҳт.
Ҳама қабилаи ман олимони дин буданд,
Маро муаллими ишқи ту шоъирӣ омӯҳт.
Маро ба шоъирӣ омӯҳт рӯзгор он гаҳ,
Ки ҷашми масти ту дидам, ки соҳирӣ омӯҳт.
Магар даҳони ту омӯҳт тангӣ аз дили ман,
Вуҷуди ман зи миёни ту логарӣ омӯҳт?*

83

*Балои ишқи ту бунёди зуҳду бехи вараъ
Чунон биканд, ки сӯғӣ қаландарӣ омӯҳт.
Дигар на азми саёҳат кунад, на ёди ватан,
Касе, ки бар сари кӯят мӯҷоварӣ омӯҳт.
Ман одамӣ ба чунин шаклу қадду ҳӯю равиши
Надидаам, магар ин шева аз парӯ омӯҳт?
Ба хуни ҳалқ фурӯр бурда панҷа, к-ин ҳинност,
Надонамаш, ки ба қатли кӣ шотирӯ омӯҳт?
Чунин бигирям аз ин пас, ки мард битвонад
Дар оби диди Саъдӣ шиноварӣ омӯҳт.*

*Камол - Туро ду рух ба ду ҳат фанни дилбарӣ омӯҳт,
Ту аз ду ҷашму ду ҷашм аз ту соҳирӣ омӯҳт.
Ту тифли мактаби ҳуснӣ, муаллими ту ду ҷашм,
«Муаллимат ҳама шӯҳии дилбарӣ омӯҳт».
Фиребу макр ба ғамза чӣ медиҳӣ таълим,
Ба гӯшагир чӣ ҳоҷат музавварӣ омӯҳт?!
Кӯҷо дуруст қунанд аҳли зуҳд таҳтаси ишқ,
Ки мушкил аст ба маймун даравгарӣ омӯҳт!
Ба даеви ҳусни ту он ориф асту ҳарфшинос,
Ки лавҳи зуҳд сутурду қаландарӣ омӯҳт!
Касе, ки қимати ҳоки даром ба ошиқ гуфт,
Баҳошиносии ҷаеҳар ба ҷаеҳарӣ омӯҳт.
Камол бурд ба нутқ аз шакар сабақ, гӯйӣ,
Лабат ба тӯтии табъат суханварӣ омӯҳт!*

Қисмати муййани бунёди ғазали Камол аз маводи ғазали Саъдӣ аҳз шуда, мавзӯъи муштарақ, панҷу ним калимаи қофияшаванда, вазни ягона, радифи воҳид умумияти ғазали муқтабаси Камолу ғазали Саъдӣ буда, дар ғазали Саъдӣ омӯзонандай майшӯқаи тасвиркардаи Саъдӣ муаллими ўст, аммо таълимдиҳандай фанни дилбарӣ ба маҳбубае, ки Камол таҷассум гардондааст, соҳирро аз ду ҷашми ҳуд омӯҳта, ин шеваро ба ду ҷашмони ўёд додааст. Тағовути ғазалҳо аз ҳамин матлаъҳо шурӯъ шуда, вусъати фазо, замон ва макони Саъдӣ хеле беҳудуд буда, коинотро бо маҳдудаи Офтобу Моҳу

Мушитарӣ, дар муқоисаи рафтори одамӣ бо парӣ, зуҳду вараъ ша соҳирӣ, аз замони Заҳҳоқу Сомирӣ то даври ҳуди шоъир ва боз баъзе унсурҳои дигарро фаро мегирад, ки факат дар олами ғаҳиёл ва пиндор ба ҳам пайвастани он аҷзо мумкин буда, дар воқеъият вучуди муштарақи онҳо мӯҳолу номумкин аст. Ташибехи муболигаомези байти ҳафтум ва иғроқи мақтаъи ғазали Саъдӣ онро басе шоъиронаву соҳирона ҷилва медиҳанд. Ғазали Камол паҳнӣ макон ва дарозои замони ғазали Саъдиро падорад. Амалиёти он дар як фосилаи ҳурд сурат пазируфта, ҳама соҳирӣ ва фанни дилбарии маъшуқа дар замони маҳдуд амали мегардад. Дар ниҳоят ғазали Камолро метавон чун ғазали тамоман нав бипазируфт.

Боз дар девони Камоли Ҳуҷандӣ ҷанд ғазали дигар дучор мегардад, ки дар вазну қофия ва радифашон бо ғазалҳои Саъдӣ биробар омада, назираи ғазалҳои Саъдӣ будани онҳо яқин аст:

*Саъдӣ - Барҳез, то як сӯ ниҳем ин далқи азракғомро,
Бар боди қаллошӣ дихем ин ширки тақвономро!*

*Камол - Карданд сайд он зулғу рух дилҳои беоромро,
Баҳри шикори булбулон бар гул ниҳодӣ домро!*

*Саъдӣ - Баҳти ҷавон дорад он, ки бо ту қарин аст,
- Пир нағардад, ки дар биҳишти барин аст!*

*Камол - Дар сафи дилҳо ғами ту садрнишин аст,
Мартабаи нола аз ў бартар аз ин аст!*

*Саъдӣ - Он ҷо шакаре ҳаст, ки ҷандин магасонанд,
Ё булъаҷабе, к-ин ҳама соҳибҳавасонанд!*

*Камол - Ҷону лабаш аз субҳи азал ҳамнағасонанд,
Гоғил зи нағасҳои чунин ҳечқасонанд!*

Гоя, муҳтавиёт, сувари ҳаёл, вазн, қофия, радиф ва калимоти Амир Ҳусрави Деҳлавӣ низ дар эҷодиёти Камоли Ҳуҷандӣ нақши муййане доранд. Махсусан, аз ҷиҳати мавзӯъ ва миқдори

абёт маҳдуд шудани ғазалиёти Камол саҳт ба ғазалиёти Амир Ҳусрав вобаста аст, ки таҳлили амиқи ин нукта суханро ба дарозо мекашад. Бинобар ҳамин, бо мисоле баҳсро дар ин мавзӯй мухтасар мекунем.

Амир Ҳусрав мегӯяд:

*Рӯзе, ки турост, моҳ надорад,
В-он қоида подшоҳ надорад!*

Камол дар ҷавоби ў мефармояд:

*Он чи ту дорӣ ба ҳусн, моҳ надорад,
Ҷоҳу ҷамоли ту подшоҳ надорад!*

Аз ин навъ ғазалҳо дар девони Камол ҷандинто мавҷуд аст. Чунин ғазалҳои Камол дар ҷавоби Ҳасани Ҷеҳлавӣ низ дидо мешавад, ки яке бо матлаъи зер аст:

*Мо ба қуфри зулғи ў дорем имоне дуруст,
Бо бути паймоншикан аҳдеву паймоне дуруст,*

ки дар истиқболи ғазали Ҳасани Ҷеҳлавӣ бо чунин матлаъи иншо гардидааст:

*Ай диламро то қиёмат бо ту паймоне дуруст,
Нест аз дасти ғамат дар ҳеч тан ҷоне дуруст!*

Ғазал навъи шеъриест, ки будуни ҳоҳишу супориши қаси дигар, ҳуссан подшоҳе, мамдӯҳе ва ҳокиме иншо мегардад. Со амри дили ҳуди гӯянда отифоти қалбии ўро инъикос менамояд. Шайх Озарӣ дар «Ҷавоҳир – ул-асрор» гӯшзад мекунад: «Пӯшида нест, ки аз ҷинси ҷавоҳир фунуни шеърия ҳеч риштае латифтару ҷавҳаре шарифтар аз риштаю ҷавҳар ғазал нест, ки ҳама самараи аъмолу мақомоту аҳвол ва натиҷаи ишқу муҳаббат бо маъшуқ ва муварраси асрори фироқу висол аст; ҳосиле аз ҷамани фунуни ашъор асту тоифаи муғаззилон

булбулони гулзору тӯтиёни шаккаристон аҳли гуфторанд, шеър:

*Аз фунуни шеър фанни беҳтарин омад ғазл,
Чун накӯрӯён, ки дар сурат биҳанд аз ҷинсу инс!*

Ҳамчунон ки ин фанни шариф аз фунуни сухан пуршеваву фитнагар ва дилрабою ғамзудой аст, ишқварзону соҳибони ин ҳирфа ҳама азизулвучуд ва оламгиру шаҳрошӯб ва турғатабу танассуҷӯй ва адимулмислу нодиратуттавр бошанд, мисли афзалулмутааххирин Шайх Камоли Ҳуҷандӣ, куддуса сирруҳу, ки билюназири мутакаддаму мутаҳҳари ҳуд аст ва лафзану маънан ин ҳирфаро ба камоли ҳуд расонидааст ва ҷунончи ҳаҷ ин тавр аст, ки доди нозуқиу латофату ҳаёл дода, бо вучуди шароифи авқоту латоифи ҳилвот, ки шайхулваку фаридульаср буд» / Нусхай хаттии Қитобхонаи миллии Тоҷикистон ба номи Абулқосим Фирдавсӣ, рақами 1916, вар. 180а./.

Дар замони Камол ғазалсароӣ ба авҷи аълои ҳуд расида буд, бузургтарин падидай ҳодиса девони Ҳоҷа Ҳофиз буд. Барилова, Ҳоҷи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ, Имоди Ғафӯҳ, Носири Буҳорӣ, Ассори Табрезӣ, Ҷаҳони Ҳамидӣ, Ҳаёлӣ барин мусирони ў ғазалҳои ҳуб меғуфтанд ва Камол аз пешиниён зиёдтар ба Шайх Саъдӣ ва аз мусирони ҳуд бештар ба Ҳоҷа Ҳофиз зътиқод доштааст. Ба гуфти Озарӣ, «ғазалгӯйиу ғазалхонӣ ҳосаси машраби Ҷавоҳирнанҳар аст, ки латофату зарофат ва тақаллuf дар қалом ва ҳусни табиъат чун ҳусни сурат бар табии мардуми он диер ғолиб аст, ҷунончи лаъл андар Бадаҳшону дур аз Баҳрайну ақиқ аз Яман аст» / ҳамон нусха, вар. 180 б/.

Дар воқеъ, мутолиъаи девонҳои Ҳофизу Камол ғувоҳӣ медиҳад, ки онҳо яқдигарро нағз медонистаанд ва ба ашъори яқдигар назираву ҷавобҳо навиштаанд. Дар девони Камол дар ҷанд ҷо номи Ҳофиз зикр мешавад. Дар қитъае, ки қаблан иқтибос шуд, изҳор мекунад, ки аксари ғазалҳои ў иборат аз ҳафт байт буда, онҳоро Ҳофиз хоҳдаву меписандидааст:

*Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт,
Чу гуфтори Салмон нарафта зи ёд,*

*Ки Ҳофиз ҳамехонадаш дар Ироқ,
Баланду равон ҳамчӯ сабъи шидод.
Ба бунёди ҳар ҳафт чун осмон,
К-аз ин чинс байте надорад Имод!*

Дар ин китъа боз як нуктаи ҷолиби таваҷҷӯҳ, яъне нисбат ба ашъори Ҳофиз наст будани гуфтори Имоди Ғақеҳ /ваф. 1372/ ишорат шудааст, ки ба мо гумонеро пайдо мекунонад, ки гӯе Камол ҳатто аз соз набудани муносабати ин ду адаб-Ҳофиз ва Имоди Ғақеҳ ҳам ҳабардор будааст.

Дар ғазали зерин, ки Камол дар ҷавоби ғазали Ҳофиз навиштааст, аз шоъири бузурги ҳамасри ҳуд ном бурда, ба ринду назарбоз будани ў ишорат мекунад ва дар ҷавоби ҳуд вазну радиф, ҳашт қалимаи қофия (маҷлис, мӯънис, мударрис, Абулғаворис, муҳандис, мувасвис, мис, муфлис) ва бâъзе таъbirxoi дигари ўро истифода бурда, ғазали бикре оғардааст.

Дар ҳар ду ғазал ҳам бодагӯсorи васф мешавад, вале ин мавзӯро дар байти ҳафтуми ғазали ҳуд Камол барҷастатар ифода кардааст. Ў мутрибу соқиу ҳудаш ва ду рафиқашро ба асҳоби қаҳф, ки панҷ нафар будаанд, монанд карда, ба воситай қалимаи «содис» /шашум/ рақибро ба саг баробар мекунад. Ғазали Ҳофиз асосан дар ситоиш ва мадҳи Шоҳ Шучӯз гуфта шудааст, ки мактаб нарафтани аз сифатҳои асосии ў ва Абулғаворис лақабаш буд. Ҳофиз ин ғазалро шояд дар соли 1356 навишта бошад, ки дар ин сол Шоҳ Шучӯз ва бародараш Шоҳ Маҳмуд падарашон Амир Муборизиддинро кӯр кардаву аз таҳт маъзул намуда, салтанатро ба даст гирифта буданд. Ҳофиз бо Шоҳ Шучӯз танҳо дар аввали ҳукмронии вай бо умеди он ки ба истибдоди падараш хотима гузорад, меҳост наздиқи пайдо кунад ва ба ҳамин далел танҳо дар ҳамон вакт метавонист Шоҳ Шучӯро мадҳ гӯяд. Ин матлабро ҷанд шеъри дигари Ҳофиз низ тасдиқ мекунад. Агар ин санаро бипазирем, гумоҳамон моро ба он роҳнамун месозад, ки шиносойии Ҳофизу Камол /агар ғойибона бошад ҳам/ хеле барвақт сар шуда будааст. Аз байти таҳаллуси ғазали Камол боз як гумони дигар ҳосил мегардад, ки ғазали Ҳофиз гӯё ба дасти ў чун номае

расидааст. Ғазали Камол бо ғазали Ҳофиз аз ҷиҳати лафзу маъни баробар буда, аз ҷиҳати фаро гирифтани мазмуни иҷтимоӣ бартарӣ дорад, зоро ғазали Ҳофиз мадҳ асту ғазали Камол, баробари оҳангӣ сӯфиёна доштанаш, дар васфи маъшуқа саройида шудааст. Ҳудатон ин ду ғазалро амиқтар муқойса кунеду ҳулоса бардоред:

*Ҳофиз: – Ситорае бидураҳшиду моҳи маҷлис шуд,
Дили ramidai моро рафиқу мӯънис шуд.
Нигори ман, ки ба мактаб нарафту ҳат нанвишт,
Ба ғамза масъалатомӯзи сад мударрис шуд.
Ба бӯйи ў дили бемори ошиқон чу сабо
Фидои орази насрину ҷашми наргис шуд.
Ба садри маҷтабаам менишинад акнун дӯст,
Гадои шаҳр, нигаҳ кун, ки мири маҷлис шуд!
Ҳаёли оби Ҳазир басту ҷоми Кайхусрав,
Ба ҷуръанӯшие султон Абулғаворис шуд.
Тарабсароӣ мухаббат кунун шавад маъмур,
Ки тоқи абруи ёри манаш муҳандис шуд.
Лаб аз тарашишӯҳи май пок кун, барои Ҳудоӣ,
Ки хотирам ба ҳазорон гунаҳ мувасвис шуд!
Карашмаи ту шаробе ба ошиқон паймуд,
Ки илм бехабар уфтоду ақл бехис шуд!
Чу зар азизвучуд аст назми ман, оре,
Қабули давлатиён қимиёни мис шуд!
Зи роҳи майкада, ёрон, инон бигардонед,
Чаро ки Ҳофиз аз ин роҳ рафту муфлис шуд!*

*Камол: – Шабе, ки рӯйи ту моро ҷароғи маҷлис шуд,
Ба сӯхтан дили парвонаваш муҳавис шуд.
Ду ҷашмнат аз дилу дин ҳар чӣ доштам, бурданд,
Тавонгаре, ки ба маҷтон нишаст, муфлис шуд.
Ба қимиёни назар чун ту ҳоҳ зар созӣ,
Тафовуте нақунад гар вуҷуди мо, мис шуд.
Дигар моро ба ҳаёлат зи бекасӣ чӣ малол,
Чу ғам рафиқу бало ёру дард мӯънис шуд!
Касе, ки оқилу ҳушӯр дидамею баҳуш,*

Чу дид шакли ту, аз хуш рафту беҳис шуд!
Ба нақши абруи ту нест дар сарочаи хусн,
Ки дасти сунъ дар он тоқҳо муҳандис шуд.
Хуш аст мутрибу соқиу ман ба як - ду ҳариф
Дар ин шумор, ки гардам, рақиб содис шуд.
Зи май ба даёри ту парҳези мо на аз мо буд.
Дар ин ҷарима сабаб зоҳиди мувасвис шуд.
Камол нусхай риндӣ басе мутолаъа кард,
Ки дар дақоқи یлми назар мударрис шуд.
Нашуд ба тарзи газал ҳамъинони мо Ҳофиз,
Агарчи дар сафи риндон Абулфаворис шуд.

Камол дар ғазали дигари худ низ аз Абулфаворис ёд кардааст, ки бидуни шубҳа, лақаби ҳамин ҳокими мавсүф аст. Камол мефармояд:

Чун ғӯши худ даҳонат кардӣ, Камол, пурдур,
Ин нукта гар шунидӣ Султон Абулфаворис!

Давлатшоҳи Самарқандӣ низ таъкид менамояд, ки Ҳофиз бо Камол, гойибона бошад ҳам, дӯстиву рафоқати хос доштааст ва дар байни онҳо ҳамеша робитай мактубӣ ва додуғирифти шеър идома доштааст. Онҳо яқдигарро ба сифати устодони сухан шинохта, бисёр вақт ғазалҳои худро ба ҳамдигар мефиристодаанд. Мувофиқи аҳбори тазкираҳо, бо мурури замон эътиқоди Камоли Ҳуҷандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ ба яқдигар торафт бештару мустаҳкамтар гардида, дар охири ҳол иҳлоси Камол ба Ҳофиз афзудааст. Ҳоча Ҳофизи Шерозӣ низ ҳанӯз Шайх Камоли Ҳуҷандиро надида, мухлиси ўшуда буд. Вай ҳама вақт суханони Камолро талаб намуда, «аз ғазалҳои рӯҳафзои ўз завқеву ҳоле ҳосил намудӣ», - мегӯяд Давлатшоҳи Самарқандӣ.

Ҳамин маъниро муаллифи тазкираи «Миръот-ул-ҳаёл» Шерхони Лӯдӣ низ тасдиқ меқунад. Боре Камол ғазали зеринро навишта, ба Ҳофиз мефиристад:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшон назар! Гуфтам: «Ба ҷашм!»,
«Вон гаҳе дуздида дар мо менигар!». Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар ёбӯ нишони поии мо бар хоки раҳ, Барфишон он ҷо ба доманҳо гӯҳар!».

Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар сар даб биёбони ғамам ҳоҳӯ низҳод,

Ташнагонро мӯждае аз мо бибар!». Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар гардад лабат ҳушқ аз дами сӯзони мо,

Боз месозам чу шамъ аз дидар тар!».

Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар бар останам об ҳоҳӯ зад зи аши!

Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар!».

Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯйи ҷун моям ҷудо,

То саҳаргоҳон ситора мешумар!». Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Гуфт: «Агар дорӣ ҳаёли дурри васли мо, Камол,

Қаъри ин дарё бипаймо сарбасар!».

Гуфтам: «Ба ҷашм!».

Тазкиранависон ҳабар медиҳанд, ки Ҳофиз чун ба байти сеюм («Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам ҳоҳӯ низҳод, - Ташнагонро мӯждае аз мо бибар». Гуфтам: «Ба ҷашм!») мерасад, ўро ҳолати ачибе фаро мегираду мегӯяд: «Воқеъан, поян ин мард бисёр баланд асту машраби ин бузургвӣ олист». Ва, гӯё, дар тақвияти ин маъни Давлатшоҳи Самарқандӣ меафзояд: «Инсоғ он аст, ки поктару ширинтар аз ғазалҳои Ҳоча Камол мутақаддимину мутааххирин нағуфтаанд».

Ба шаҳодати муаллифи «Ҳулосат-ул-аҳбор ва зудбат-ул-афкор», Ҳоча Ҳофизи Шерозӣ доимулавқот ин байти Камолро низ меҳондааст, ки дар он ғояи ваҳдати вучуд хеле устодона акс гардидааст:

Мехурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд:
«Ҳар ки дар мо гарқа гардад, оқибат ҳаммо шавад!».

Дар девони Камолу Ҳофиз ба ғайр аз ғазалҳо, ки дар ҷавоби ғазалҳои Ҳофиз аз тарафи Камол иншо шудани онҳо аниқ аст, боз ҷандин ғазалҳои ҳамвазну ҳамқоғия ва ҳамрадиферо пайдо кардан мумкин аст, ки қадоме аз онҳо аслу қадоме ҷавоб

буданашонро муайян намудан душвор аст. Газалхое, ки бо матлаъҳои зерин оғоз меёбанд, аз ин қабиланд:

Ҳофиз: *Биё, то гул барафшонему май дар согар андозем,
Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав
дарандозем!*

Камол: *Биё, соқӣ, ки бехи гам ба даври гул барандозем,
Майи гулгун талаб дорему гул дар согар
андозем!*

Ҳофиз: *Шоҳид он нест, ки мӯеву миёне дорад,
Бандаи талъати он бош, ки оне дорад!*

Камол: *Гарчи сарви чаман аз об равоне дорад,
Натавон пеши қадаш гуфт, ки чоне дорад!*

Ҳофиз: *Зи гиря мардуми чашмам нишаста дар хун аст,
Бибин, ки дар талабат ҳоли мардумон чун аст?!*

Камол: *Маро, ки согари чашм аз гами ту пурхун аст,
Чӯйи соқию чому шароби гулгун аст?!*

Олими машҳури эронӣ дуктур Муҳаммади Муъин дуруст мефармояд, ки дар байтҳои поён Камол таркиботу мазоминро аз Ҳоча Ҳофиз гирифтааст:

Ҳофиз: *Илочи заъфи дили мо карашмаи соқист,
Барор сар, ки табиб омаду даво овард!*

Камол: *Расид боди Масеҳодам, ай дили бемор,
«Барор сар, ки табиб омаду даво овард!».*

Ҳофиз: *Онон, ки хокро ба назар кимиё кунанд,
Оё бувад, ки гӯшаи чашме ба мо кунанд?!*

Камол: *Дорам умеди он, ки назар бар ман афғананд,
«Онон, ки хокро ба назар кимиё кунанд».*

*Моем ҳоки роҳи бузургони покдил,
«Оё бувад, ки гӯшаи чашме ба мо кунанд?!».*

Ҳофиз: *Ин ҷоми орият, ки ба Ҳофиз супурд дӯст,
Рӯзе рухаш бибинаму таслими вай кунам!*

Камол: *Гар ҷон талаб кунад зи ту ҷонон, бидих, Камол,
Мо ҷинси орият ба Ҳудованд биспурем!*

Ҳофиз газале дорад, ки бо ҷунин матлаъ шурӯъ мешавад:

*Равшании талъати ту моҳ надорад,
Пеши ту гул равнақи гиёҳ надорад!*

Ва ин газали Ҳофиз ба як газали Камол, ки матлаъи зеринро дорад, ҳамвазну ҳамқофијаву ҳамрадиф аст:

*Он чи ту дорӣ ба ҳусн, моҳ надорад,
Ҷоҳу ҷалоли ту подшоҳ надорад!*

Дар нусхаҳои қадимии девони Ҳофиз баъди матлаъи ин газал байти дуюми газали Камол / «Ҷониби дилҳо нигоҳдор, ки султон - Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад»/ дарҷ гардидааст. Муҳакқиқони зиёди эронӣ гумон кардаанд, ки ин байти Камол ба осори Ҳофиз иштибоҳан ворид шуда бошад. Ҳулоаси ҳамаи гуфтаҳои донишмандони Эронро Муҳаммади Муъин ҷунин ҷамъбаст менамояд: « Байти дувуми газали охир дар ағлаби нусхаги девони Ҳофиз ворид шуда буд ва аввал касе, ки ба ин амр бархӯрда, марҳум Фурсати Шерозӣ аст, ки дар «Осори Аҷам» ва «Дарёи кабир» бадон ишора кардаву менависад: « Ин факир низ дар девони Камоли Ҳуҷандӣ, ки бисёр кӯҳна ва мундарис ва таърихи китобати он санай ҳафтсаду ҳафтоду яки ҳичрӣ / 771 ҳичрӣ - 1369 мелодӣ - А.А./ буд, ин шеърро дидам:

*Ҷониби дилҳо нигоҳдор, ки султон
Мулк нагирад, агар сипоҳ надорад!*

Мархум Зукоулмулк - муассиси «Номаи Тарбият» пас аз зикри ин мавзӯй менависад: «Банда девони Камоли Хучандиро мутолаъя карда, ба хотир надорам ин байтро дар он дидо бошам ва гумон меюнам, шеър/ яъне он байт-А.А./ аз Хоча аст ва дохили девони Камол шуда». Бо назар дар девони Камол, ки Фурсат зикр меекунаду он бист сол пеш аз вафоти Ҳофиз тадвин шуда буд ва ҳол он ки девони Ҳофиз пас аз 791 / яъне 1389 - А.А./ мудавван гардид, қавли Фурсатро бояд арчаҳ шумурд ва фузалои мусоир низ бар ин ақида мебошанд» / Муҳаммад Муъин Ҳофизи ширинсухан, Техрон, 1370, саҳ. 337-338/.

Абдулғани Мирзоев вобаста ба сухани Муҳаммади Муъин доир ба ғазалҳои мавриди баҳси Камолу Ҳофиз менависад: «Дар ҳақиқат, ба дурустии фикри охирин шубҳае нест, дар се нусхай дастхати хеле қӯҳнаи девони Камол, ки дар Китобхонаи давлатии шаҳри Сталинобод мавҷуданд / нусхаҳои ҳаттие, ки таҳти рақамҳои 997, 140 ва 1917 маҳфузанд-А.А./ низ байти боло дучор мешавад. Аммо дар ин ҷо ин масъала хеле қобили дикъат аст, ки касе аз муҳаққиқони ин соҳа дар асоси сабки шеърии Камол ва Ҳофиз ба қадоми онҳо тааллук доштани ду мисраъи болоро таъйин накардааст, балки асосан бинобар пештар аз марги Ҳофиз тартиб ёфтани девони Камол ба ин хулоса омадаанд. Ин факт то ҷо дарача ба яқдигар монанд будани услуби бадеъии Камол ва Ҳофизро боз як мартабаи дигар таъкид меекунад»¹.

Ба назари ман, Ҳофиз газали ҳудро дар ҷавоби газали Камол навишта, ҳудаш онро чун тазмин ба ғазали ҳуд ҳамроҳ кардааст. Мутолиаи ғазали дигари Ҳофиз ба радифи «Гариф» низ таҳминеро ба миён меоварад, ки он низ дар пайравии газали машҳури Камол бо радифи «Гариф» суруда шудааст, чунки Камол аз Ҳофиз пештар ва бештар ранҷи гарбиро қашида, Ҳофиз фақат се бор ба муддати хеле кӯтоҳ дар миёнсолӣ ва охирҳои умраш ба Язду Исфаҳон ва Ҳурмуз мусофирият карда буд, ки сафари ў ба Язд /соли 1364/ барояш хеле тоқатфарсо буд ва шояд сабаби ба вучуд омадани ҳамон ғазали гарифӣ гашта бошад. Бо вучуди ин, газали гарибии Ҳофиз сӯзу гудоз ва рамзҳои орифонаи газали гарибии Камолро надорад. Агар гумони мо

¹ А. Мирзоев. Сездаҳ мақола, Душанбе, 1977, саҳ. 195.

ҳақиқате дошта бошад, ҳамин нуктаро гӯшзад кардан лозим аст, ки Ҳофиз газали Камолро дар вазн, радиф ва мавзӯй пайравӣ намуда, қофияни онро иваз кардааст, ки ин риоя накардан яке аз дарбоистҳои назира мебошад.

Газали машҳури гарибии Камол, ки бо мисраъи «Дил мӯқими кӯйи чонон асту ман ин ҷо гариф» сар мешавад, дар боло оварда шуда буд. Бинобар ҳамин, ба сабти дубораи он ҳоҷат нест. Вале газали номбурдаи Ҳофиз ҷандон машҳур нест, аз ин рӯ, ҷанд сатри онро дар зер меоварем, ки бо санъати суолу ҷавоб навишта шудааст:

Гуфтам: «Ай султони ҳубон, раҳм кун бар ин гариф»,
Гуфт: «Дар дунболи дил раҳ гум кунад мискин гариф».
Гуфтам: «Ай шоми гарибон турраи шабранги ту,
Дар саҳаргоҳон ҳазар кун, чун бинолад ин гариф».
Гуфт: «Ҳофиз, ошноён дар мақоми ҳайратанд,
Дур набвад, гар нишинад ҳаставу мискин гариф».

Ш. Ҳусейнзода шаҳодат медиҳад, ки «гоҳе Ҳофиз дар тасдиқи фикри ҳуд аз гуфтаҳои Камол низ далелҳо овардааст, ҷунонки Ҳофиз дар як ғазал ҷунин мегӯяд:

Вар боварат намекунад аз бандо ин ҳадис,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Гар барканам дил аз туви бардорам аз ту меҳр,
Он меҳр бар кӣ афканам, он дил кучо барам?».

Аммо ман ба ҷунин гуфтаи Ҳофиз ва байте, ки ин ҷо моли Камол дониста шудааст, дар девонҳои Ҳофизу Камол дучор наомадам.

Хулласи калом, Ҳофизу Камол на таинҳо ду шоъири бузурги як аср буданд, балки чун дӯстони ҷонӣ, адабони ҳамакӯда ва муттаҳидфиро бо ҳамдигар равобити мустаҳками зҷодӣ низ доштаанд. Ҷомӣ дар «Баҳористон» меорад: «Баъзе аз орифон, ки ба сӯҳбати Шайх Камолу Ҳофиз ҳар ду расида будаанд, ҷунин фармудаанд, ки сӯҳбати Шайх беҳ аз шеъри вай буду шеъри Ҳофиз беҳ аз сӯҳбати ў» / чопи Душанбе, 1972, саҳ. 116/. Ҷолиби

қайдаст, ки худи Камол низ ба ин нукта ишораҳо дорад. Маълум мешавад, ки дар замони зиндагии Камол ин пиндор вирди забонҳо будааст:

*Гӯянд: «Гуфтаи ту бувад биҳ зи ту, Камол!»,
Ман булбулам, бале, сухани ман зи ман биҳ аст!*

МУҲТАВОИ ФАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Чунон ки ишорат рафт, ғазалҳои Камол аксаран аз 7 байт иборатанд / «Ҳафт байт омад ғазалҳои қамол», «Маро ҳаст аксар ғазал ҳафт байт» / ва худи шоъир низ ба ин гаштаву баргашта ишорат менамояд:

*Гуфтаҳои ту, ки бо он задайи сикка, Камол,
Ҳафт-ҳафт аст, валие чун зари холис даҳ-даҳ!*

Зари даҳдаҳӣ тангай пурраи зари холис аст, ки чун рамзи пуррагӣ ва арзиши баланд дар урфият маъмул аст. Мӯчиби пуррагӣ ва тамомийати ғазалҳои Камол он аст, ки шоъир бо маҳорати фавқулъоддаи худ дар эҷоди ҳар кадоме рӯзону шабони зиёд меҳнат ба ҳарҷ додааст. Худи шоъир гувоҳӣ медиҳад, ки гоҳе барои эҷоди як ғазал то ду моҳ фикр карда, азоб мекашидааст:

*Он чӯ Камол аз он ду рӯх кард баён дар ин ғазал,
Саҳл мабин, ки фикри он ман ба ду моҳ кардам!*

Дар ғазали дигар Камол изҳор менамояд, ки қодир аст бадоҳатан ва филфавр шабе ғазале бигӯяд, валие баъзан дар як моҳи тамом базӯр метавонад, ки ғазалеро анҷом диҳад. Албатта, ин ба ҷӯши илҳом ва шиддати таъсирот вобаста аст, ки барангезонандай фикри эҷодӣ буда, нерӯйи оғарандагии санъаткорро ба таҳрик меоварад. Камол ин маъниро чунин иброз доштааст:

*Гӯяд Камол филфавр сад шеъри тар ба як шаб,
Лекин ба васфи рӯят ҳар як ғазал ба моҳе!*

Ҳамин заҳмати шабонарӯзӣ ва истеъододи фитрӣ боъиси он шудааст, ки ғазалҳои Камол ҳаёлоту маъниҳои хосро дар бар карда, қабули хосу ом гарданд. Ба андешаи худи шоъир ҳам,

*Сухан ҳаргиз тару рангин нагардад
Ба заркориеву ҷадвалҳои рангин!*

Танҳо маъниҳои бикр, ҳаёлоти рангин ва шеърияти баланд боъиси он мешавад, ки сухане, ки бо ин сиришт падид омадааст, дар кошонаи дили мардум ҷой гузинад. Шеъри Камол аз ин қабил аст. Камол бо камоли ифтихор мёфармояд:

*Нақши Чин гарчи дилкаш аст, Камол,
Нақши килки ту пурхайлтар аст!*

Ҳамин ҳусусиятҳо буданд, ки ашъори Камол ҳанӯз дар замони зиндагии муаллиф дар Эрону Ӯзарбайҷон, Мовароуннаҳру Ҳоразм, Ироқу Форс машҳур шуд. Ҳақ ба ҷониби ҳуди Камол аст, ки гуфта буд:

*Олам сухани Камол бигрифт,
Имрӯз ҷуз ин сухан сухан нест!*

Чунон ки болотар ишора рафт, дар ҳақиқат, дар замони зиндагии Камоли Ҳучандӣ ғазалсароӣ ба авчи аълои ҳуд расида буд. Ба ғайр аз Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Ҳучандӣ шоъироне чун Ҳочуи Кирмонӣ, Салмони Саваҷӣ, Носири Буҳорӣ, Мағрибӣ, Имоди Ғақеҳ, Ҳайдари Шерозӣ, баъдтар Бурундуки Ҳучандӣ, Ҳаёлии Буҳорӣ ва амсоли инҳо дар равнаҳии ғазали замонашон хидматҳои арзанда кардаанд, ки дар байни онҳо Камол мумтоз аст. Камол, ки дар зиндагӣ бизоъате надошт, ғазалҳои малеҳи ҳудро боъиси ифтихор ва мӯчиби сарбаландӣ ангошта, барои дӯстон беҳтарин ҳада медонист:

*Камол ар нест ҳечат лоиқу дӯст,
Ғазалҳои тари ринданае ҳаст!*

Ба ақидаи Камол, арчи ҳақиқии шеърро на миқдори байтҳо, балки латофати қалом, риқати маъонӣ ва мазмуни баланди он муйян мекунад. Аз ин ҷиҳат, ҳақ ба ҷониби ўст, ки як байти бикри шоъиронаи устодонаро аз сад ғазали пасту муқаллидона авло мешуморад:

*Камол, онҳо, ки фикри бикр доранд,
Фузун аз сад ғазал ҳонанд фарде!*

Баробари лутғи сухан, умқи маъонӣ ва мазомини бикр ҳуҷоҳонгӣ аз ҳусусиятҳои умдаи ғазалиёти Камол буда, дар ин онмина бисёри ғазалҳои ў ба оҳангҳои «Шашмақом» даромада, дар навоҳои ҳалқӣ низ суруда мешаванд. Ҳанӯз аз замони зиндагии ҳуди шоъир ашъорашро бо мусиқӣ меҳондаанд, ки он ин ҷандин бор ишора мекунад:

*Чу ин ғазал сару поящ дақиқу ширин аст,
Сазад, ки нағмасароён бад-ӯ кунанд оҳанг!*

*Гар равад мутриб ба базме, ҳонад абёти Камол,
Ҳар киро ҷонест, гӯяд: «Мутрибо, хуб мераӣ!»*

На факат дар базму сухбатҳо, балки ҳангоми рақсу самоъи тӯғиён низ ғазалҳои Камол суруда шуда, ҳозиринро ба ваҷд меовардаанд, ки дар ин бора ҳуди Камол ҷунин шаҳодат медиҳад:

*Муриду пир ба сар рақс мекунанд, Камол,
Чу гуфтаҳои ту дар ҳонақоҳ меҳонанд.*

«Бо девони ҳеш Камол дар таърихи назми классикии тоҷик намунаҳои расои тағаzzулро эҷод намуда, дар кори вусъат ледани доираи мавзӯи ғазал, сароидани фикрҳои аҳамияти дуннивидошта ва, ниҳоят, дар мубориза бо фикру ақидаҳои мутавассиби он замон хидмати бисёр муҳими таъриҳӣ сар кард... ғӣ же аз он шоъиронест, ки аз олами ботинии инсон воқиф шуда, онро ҳартарафа ва хеле бомаҳорат ва бо дилкаштарин ҳуҷонҳо ифода кардааст. Аз ин ҷост, ки ғазалҳои диловези ўзроҳо ин ҷониб барги сабзи ҳофизон ва сурудхонони ҳалқи спаравмини мӯгардидаанд» (Ш.Ҳусейнзода).

Асоси эҷодиёти Камолро ашъори ҳаётдӯстона, ғазалҳои

Фараҳбахши ошиқона, таронаҳои тараннуму инъикоскунандай вафодориву садоқат, самимиют саҳоват, марданагиву шуҷоъат ва, умуман, талқингари андешаҳои жарф оид ба Инсони Комил ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати маънӣ ғазалиёти Камол, асосан, ба тараннуми ишқ, лаззати қалбии ин эҳсоси наҷиби инсонӣ, васфи қомати ёр, нигориши ҷашму абрӯони дилдор, сурудани нозу истиғно ва қарашмаву ғамзай паричехрагони бемеҳру вафо, тасвири ҳусни зоҳирӣ ва баёни дилангезиҳои бстинии нигори шӯҳшанги дилрабо, тавсифи доми зулғутири мижгони фитнагарони бебок ва дарди ранҷу фироқ, меҳнату машиққатҳои ошиқони бесабру ношикебо ва амсоли ин бахшида шуда, бо содагии мумтаниъ ва лиризми баланди ҳуд қасро мафтун мегардонанд. Ҳуди шоъир дар як байташ оид ба мазмуни ошиқонаи ғазалҳояш ишора намуда, ба лафзи арабӣ мегӯяд, ки «дар варақҳои ман ба ҷуз рақами ишқ ҷизи дигаре нест»:

*Ҳама нақши ҳату ҳол аст ба девони Камол,
Лайса илло рақами-л-ишқи ъало ғароқӣ!*

Ишқ дар тасаввuri Камол ҳавасу бозӣ нест. Ишқ дигар асту ҳавас дигар. Ишқ чун асоси ҳастӣ ва бӯйиси зиндагии азаливу абадӣ, ҳатто ба ҳукми ақл тобеъ нест. Он вучуди ошиқро фаро мегирад, ақлу шуъури ўро тасхир мекунад, дилу динашро мебарад. Ошиқ ҳатто аз ҳастии хеш мегузарад, дар ин роҳ замину замон ба ў ё ҳамроҳанд ва ё дар муҳолифат қарор мегиранд. Чунин ишқ инсонро сарбаланду мумтоз мегардонад. Ба ақидаи шоъир,

*Ишқ дар тинати дилҳо намак аст,
Сӯзи ошиқзи Само то Самак аст!*

Маҳз ба туфайли чунин ишқу муҳаббат умри инсон мазмун пайдо мекунад, гулу баҳор нашъай ҷонбахш медиҳад, табиат ба гаҳвораи ишқ табдил мейёбад. Ин эҳсоси латиф дилу фикри ошиқро аз қудурату ҳабоис пок мегардонад. Аз ин ҷиҳат, Камол ишқи сӯфиёнаро ҳатто аз зуҳди обидона боло мегузорад. Вале

Камол ҳам мисли Саъдиву Ҳофиз, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама, ишқи инсонӣ, ишқи одами зиндаи пурҷӯшу ҳурӯшро васф менамояд, ки дорандай чунин ишқ мӯтабар ба шумор мераవад:

*Касе, к-аз ишқ давлатманд гардад,
Бияфзояд ҳазорон эътибораш.
Набинӣ, к-аз таъашшук булбули маст
Яке мург асту меҳонӣ ҳазораш?!*

Давлатшоҳи Самарқандӣ менависад: «Шайҳрост ин ғазал, ки дар шаҳри Сарой гуфтааст:

*Ай руҳат ойинайи ҳусну даҳан лутфи Ҳудоӣ,
Бо ҳадисе биқушо он лабу лутфе бинамоӣ!
Шуд зи наззоракунон ҳонаи ҳамсоя ҳароб,
Моҳи ман, бо тӯ ӯй фармуд, ки бар бом бароӣ?!
Ҳонаи туст дилу диди зи борони сиришк,
Агар ин ҳона чакад об, бад-он ҳона дароӣ!
Ту на аз дидай соҳибназаронӣ гойиб,
Моҳию моҳ намудор бувад аз ҳама ҷой!
Бӯстонест Сароӣ аз гули он рӯй, Камол,
Ба сарой омадӣ, ай булбули ҳушгӯ, бисароӣ!».*

Сабки нигориши Камол, ки пурмуболига аст, аз мутолаъи ғазали боло баръало равшан мегардад. Давлатшоҳи Самарқандӣ боз ҳам таъқид менамояд: «Инсоғ он аст, ки поктару ширинтар аз ғазалҳои Ҳоча Камол аз мутақаддимон ва мутаҳхирон нагуфтаанд. Аммо баъзе ақобири фузало бар онанд, ки нозукиҳои Шайҳ сухани ўро аз сӯзу ниёз бартараф соҳта ва ин муқобара аст, чӣ бо вучуди нозуки ҳаҷҷат сухани Шайҳ орифонаву пурҳол аст».

Бисёр шоъирони форсӯ тоҷик, аз Устод Рӯдакӣ сар карда, гуфтори озодандешона, афкори ҳедонистӣ ва кеши ҳуҷбошии ҳудро дар партави ақойиди риндӣ иброз доштаанд. Мутобики андешаи мардум, ринд, ки шахси озодманиш, назарбаланд, олуфта, бовиқор ва мумтоз аст, бештар ба айшу тараб машғул гардида, бо ӯрфиёту таъассубот

ва хурофоту русуму одот пойбандӣ надорад. Дар «Гиёс-ул-луғот» ин қалима чунин шарҳ дода шудааст: «Ринд – ... мункаре, ки инкори ўз умури шаръия аз зиракӣ бошад, на аз ҷаҳӯ». Дар афкори иҷтимоӣ ва ҷараёни мағкуравии ҳалқи тоҷик, ҳусусан таърихи адабиёт, ақидаи риндӣ ҳанӯз аз асри 1Х ворид гардида, дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Умари Ҳайём, Саъдӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Ямин, Ҳофиз ва дигарон симои ринд чун ҷеҳраи мусбат таҷассум ёфтааст. Қеши ҳушибоӣ мағзу ҳастии ойини риндиро ташкил дода, пушти по задани расмияту одатҳои хурофотии шаръӣ паҳлӯйи дигари ин маслакро бозтоб намуда, дарки диалектикаи ҳастӣ аз ҷанбаҳои мумтози ин машраб аст. Ринд мӯътақиди ойини ниёғон, муҳлиси пири муғон, дӯстдори шаробу қабоб, ҳоҷони нағмаи рубоб, муштоқи уду суруд, ҷӯяндаи рӯйи зебо ва дар базму фароғати хотир гӯё буда, дар гирӯдорҳои зиндагӣ мисли пайравони фалсафаи прагматикҳо, аз дирӯзи гузашта гусса намехӯрад, ба фардову оянда коре надорад, фақат имрӯзро медонад, судро аз фурсати альҷон мечӯяд ва дар қушиши он аст, ки нақду фурсати ҳозир бехуда, барҳадар ва барбод наравад.

Адибони зиёде ҷонибдор, ҳайрҳоҳ ва пайрави ин ақида буданд. Маслаки риндӣ зиндагии серу пур, фароғат, истироҳат, осоиш, хотири ҷамъ, ҳираду дониш ва озодиро тақозо мекунад. Ишқ варзидану лаззат бурдан ва неъматҳои моддии маънавӣ аз дарбоистҳои зарурии ин ақида буда, аз фалсафаи ҳедонистҳо, таълимоти Эпикур ва ҷаҳонфаҳмии стоикҳои Юнони Бостон об меҳӯрад. Ҳанӯз Устод Рӯдакӣ фармуда буд:

*Рӯй ба миҳроб ниҳодан чӯ суд?!
Дил ба Бухорову бутони Тароз!
Эзиди мо васвасаи ошиқӣ
Аз ту пазирад, напазирад намоз!*

Абӯалӣ ибни Сино риндро бо ҳакиму шоҳ дар як саф мегузорад / «Май шоҳу ҳакиму ринд бояд, ки ҳӯрад!». Шоъири асри X Абулҳасани Оғоҷӣ машгулияти ашрофона будани ойини лаззатгириро таъқид менамояд, ки чунин василаҳо ҷузъи он

ланзатгирист; аспу камону каманду шеъру китобу қаламу барбату шатранҷу маю нард. Вай мефармояд:

*Ай он ки надорӣ ҳабаре аз ҳунари ман,
Ҳоҳӯ, ки бидонӣ, ки наям неъматпарвард?!
Асп ору камон ору каманд ору китоб ор,
Шеъру қаламу барбату шатранҷу маю нард!*

Умари Ҳайём ҷеҳраи маъмулии риндро дар ҷаҳор мисраъи икрубыии ҳеш ниҳоят пурра, назаррабо ва писандида ба қалам медиҳад:

*Ринде дидам, нишаста бар ҳинги замин,
На қуфр, на ислом, на дунё, на дин!
На ҳақ, на ҳақиқат, на шариъат, на яқин,
Андар ду ҷаҳон киро бувад заҳраи ин?*

Саъдӣ «ман ин риндону мастан дӯст дорам!» мегӯяд. Ринди оламсӯз Ҳофиз иброз медорад, ки «ман на он риндам, ки тарки шоҳиду согар кунам, - Муҳтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам!». Ҳамзамони Ҳофизу Камол - Носири Бухорӣ изҳор медорад, ки «ман ринду майпарастаму фориг зи қуфру дин, - Зоҳид, маро ба ҷашми ҳақорат дигар мабин!». Аммо дар мағкурави расмӣ, адабиёти дарборӣ, доираҳои уламои шаръ ва таърихнигорони ҷоплус ринд аз ғурӯҳи авбӯш, қиморбӯз, дузд ва фосиқ шинохта шуда, тамоми рафтору кирдор ва пиндори риндон номақбулу нописанд, нафротангез, зидди ислом, муқобили шаръ ва хилоғи одоби ҳамидай инсонӣ дониста мешуд. Рафтори ринд аксар бар зидди қуфӣ, зоҳид, порсо ва дарвеш қаламдод гардида, ринд чун шаҳси бадкирдор таҷассум карда мешуд. Ҳатто Саъдӣ менависад: «Тариқи дарвешон зикр асту шукр ва хидмати тоъат ва исору қаноат ва тавҳиду таваккул ва таслиму таҳаввул. Ҳар ки бад – ин сифатҳо мавсүф аст, ба ҳақиқат дарвеш аст, агарчи дар қабост, аммо ҳарзагӯйи бенамоз ва ҳавопарасти ҳашимбӯз, ки рӯзҷо ба шаб орад дар банди шаҳват ва шабҳо ба рӯз қунад дар хоби ғафлат; бихӯрад ҳар чи дар миён ояд ва

бигүяд, ҳар чи бар забон ояд, ринд аст, агарчи дар абост».

Вале ахли фазлу хирад ҳамеша ба афзалиятин ринд бар зоҳиду обиди хушк қойил будаанд. Амир Ҳусрави Дехлавӣ мефармояд:

*Ринди муқомир, ки бувад покбоз,
Бих, зи ибодатгари боҳирсу оз!*

Аслан, намояндагони ҷараёни иртиҷоини тасаввуп, ҳонақоҳнишони мутхӯру ҷаҳолатпараст ва солусу риёкор, ки онҳоро Саъдӣ «палангони даррандаи сүфлӯш» номида буд. ба тӯҳмату дурӯғ риндонро бадном карда, ба гуфти Ҳофиз пирони ҷоҳилу шайхони гумроҳ қӯшиш ба ҳарҷ додаанд, ки обрӯяшонро дар назари тӯдаҳои мардум бирезонанд /«Моро ба масти афсона карданд – Пирони ҷоҳил, шайхони гумроҳ!»/. Ахли риё /«Мункар ба ҳадиси хирқалӯшон – Он саҳтдилону сусткӯшон!», зоҳидон /«Дар баробар ҳамчӯ гӯсфанди салим, – Дар қафо ҳамчӯ турги мардумхор!»/ ва ҳаммаслакони онҳо ҳамеша ба маломати риндон пардохта, дар муқобили онҳо амалиёт мегузарониданд. Умарӣ Ҳайём хитобан ба зоҳиди ҳом мегӯяд:

*То ҷанд маломат кунӣ, ай зоҳиди ҳом,
Мо ринди ҳароботию мастем мудом?!
Ту дар ғами тасбеху риёву талбис,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком!*

Дар ашъори Камол афкори риндана ҷои зиёдеро ишғол менамояд. Ӯ мастию риндии ҳудро сифати ҳуби ҳештан шумурда /«Камол аз мастию риндӣ чу як соят нашуд ҳолӣ, – Надонам оқилон аз чӣ сабаб ҳонанд ҳушёрам?!»/, бошуъуруна тарки зуҳд намуда, ойини риндирио иҳтиёр мекунад /«Ман тарки зуҳд кардаву риндӣ гузидаам, – Ҳошоқи роҳ додаву гавҳар ҳаридам!»/. Ҳатто аз оташи дӯзах ҳам бим надорад, зоро ҷаҳим, ки яке аз табақоти жарфтарини ҷаҳаннам аст, аз зоҳидони афсурда пур буда, бо сардии ҳуд алангай дӯзахро аз сӯзиш маҳрум мегардонад /«Маро чӣ бим зи оташ, ки сард ҳоҳад шуд – Ҷаҳими пуршарар аз зоҳидони афсурда!»/, танҳо

суҳбати риндон мӯчиби соҳибкамолӣ мебошад /«Камол, ар ба риндон мусоҳиб набошӣ, – Туро ҳеч соҳибкамолӣ набошад!»/. Аз ҳамин ҷиҳат, Камол майхонаву маю шоҳидро аз савмайаву обид бартар гузашта, ҳуд эътироф мекунад, ки ҳуд сӯфию ринд, вале порсонамо буда, бештар ба маслаки маломатиён эътиқод меварзад ва онро аз порсойиву гӯшанишинӣ болотар медонад /«Барҳост Камол аз вараъу гӯшанишинӣ, – То дид, ки майхона биҳ аз ҳар ду мақом аст!»/. Риндирио воситаи наздикий бо ҳақ мешуморад /«Мо ба риндӣ дар бисоти қурб рафтему ҳанӯз – Ҳамчунон пири маломатгар ба пойи минбар аст!»/. На фақат Камол, балки купли риндон ин шеваро писандидаанд /«Барҳез, Камол, аз сари номус, ки риндон – Карданд иқомат ба сари кӯйи маломат!»/ ва ин боиси сарбаландии онҳост /«Сарбаландӣ бин, ки боз аз давлати риндӣ маро – Бар сари дӯше, ки дӣ саҷҷода буд, акнун сабӯст!»/. Шодиву тараб, дар зери оҳанги ҳуши най, нӯши ҷон қардани май, ганимат донистани вақт /«Субҳ аст. Камолу маю овози ҳуши най – Барҳезу ганимат шумар ин як – дусе дамро!»/, дар ин бобат ба панди Шайх эътибор надодан /«Ман панди ту чун бишнавам, ай шайх, ки чун уд – Гӯшам ба суви мутрибу майлам ба рубоб аст!»/ ва дар сари ин ақида устувор будан маслаки пойдори Камол аст, ки дар пайравии мазҳаби риндон қабул кардааст ва аз он ифтиҳор дорад. Ин амро ӯ аз қасе ҳам намепӯшонад /«Камол аз ҳалқ натвоонист пӯшидан назарбозӣ, – Ки ӯ ринд асту чун зоҳид назарбозӣ намедонад!»/. Ин ҷиҳати масъала ба тавзеҳи бештаре ниёз надорад. Фақат гӯшзад метавон кард, ки ба фикри Камол, зоҳид, ки бо тамоми ҳастӣ, газаб ва найранг бар зидди риндон ва қеши озодандешони эшон ҳусумат меварзад, агар ба мачлиси риндон роҳ ёфта, аз суҳбату машраби онҳо лаззат барад, сабӯ бардоштаву ойини ринданро ҳоҳад пазирифт /«Зоҳид ба суҳбати ту чу риндан дурднӯш – Он рӯз бор ёфт, ки бар сар сабӯ гирифт!»/. Вагарна ӯ низ мисли порсоёни дигар аз нодонӣ одоби риндирио пос ва нигоҳ дошта наметавонад /«Порсоён адаби ринд надоранд нигоҳ, – Дидаам бештари мардуми нодон густоҳ!»/ ва аз файзи он суҳбатҳо баҳрае нагирифта, фоидае бардошта наметавонад /«Зоҳид ба ҳамнишинӣ риндон қасе нашуд, – Камфаҳмро зи суҳбати донон чӣ фоида?!»/. Барои

пардапӯш намудани ҳадафҳои аслии худ гоҳе Камол худро ба девонагӣ мезанад /«Девона аз такаллуфу тақлиф фориг аст, - Маъзур дор, зоҳид, агар ринду фосиқем!»/. Аммо аксаран ошкоро худро ринду ошиқ /«Чун рӯз равшан аст, ки мо ринду ошиқем, - Чун субҳ дар паравиши меҳри ту содиқем!»/, ошиқу ринд /«Зи ман, ки ошиқу риндам, мачӯй зуҳду салоҳ, - Ки рӯз мастаму шаб ҳам, зиҳӣ сабоҳу равоҳ!»/, ринду дурдкаш /«Гарчи ҳам риндаму ҳам дурдкашам, шуқри Худо, - Ки наям боре аз ин зоҳиди худбингуна!»/, ринду назарбоз /«Гарчи риндему назарбоз, макун айб, Камол, - Ин ҳунар бас, ки на сӯфию на донишмандем!»/, ринду омӣ /«Чӣ зиён, агарчи гаштам чу Камол ринду омӣ, - Ки зи зуҳду некномӣ ҳама умр буд орам!»/ меномад, зоро дар рафтори риндон ӯ бӯйи риё намебинад /«Натъи Камол ҳушттар аз фарши подшоҳон, - К-аз бӯриёни риндон бӯйи риё наояд!»/. Аз ҳамин ҷиҳат, муфлиси кӯйи мугон будан аз маснади подшоҳӣ доштан волотар, ҷатто аз ҷоми Чаму аз мамлакати Ҷамшед ҳам болотар аст:

*Муфлиси кӯйи мугонро ба ҳароботи мугон
Давлати ҷом биҳ аз мамлакати Ҷам бошад!*

Аз ин навъ мисолҳо боз ҳам метавон овард, вале ҳулоаси қалом ин, ки дар ғазалиёти Камол низ, мисли ғазалиёти Ҳофиз, ринд шахсе назарбаланд ва озод аз банди таассуб аст, ки ба аҳли ҷоҳу ҳукумат ва ҳонақоҳу масҷид мақобил меистад. Аз ин рӯ, вай ҳамеша бо зоҳидон, ки пойбанди урфиётанд, дар ситезу қина ва ҷанг аст:

*Мо ошиқему ринди ба маъшуқ мухталиф,
Ай шайҳи некном, ба мо кам кун ихтилот!*

Ба воситаи образи ринд Камол ихтиёри кеши ҳушбоши ҷа бо қайфу сафо гузаронидани умрро талқин мекунад, зоро ҳамин ринд аст, ки манзили ҳуш ва ҳузури дилбарро аз биҳишти минӯ боло мегузорад:

*Муборак манзиле, ҳуш сарзамине,
Ки он ҷо сар барорад нозанине!*

*Бар инам ман, ки гар бошад, ҷуз ин нест,
Ки хуре ҳасту фирдавси барине!*

Дар ашъори ринданаи худ Камол бар замми ситоши ҳусни инсон зебоиҳои табиат, ҳусусан ҷилваҳои фасли баҳор, тасвири қанори обу лаби ҷӯйбор, тавсифи гӯшайи буғу сӯҳбати ниғор, шунуфтани садои тарона ва тарғиби бодагусориро, ки ҳама нишоти зиндагиро ифода мекунанд, лавҳанигорона ситуда, инсонро ба баҳра гирифтан аз наъими индуниёй талқин менамояд:

*Қанори обу лаби ҷӯйбору гӯшайи буғ
Хуш аст бо санами сарвқад ба шарти фароғ!
Навоҳт рехтҳо дар ҷаман муганни об,
Таронаҳои тари ӯ латиф соҳт димог!
Шаби баҳору шабистони буғу сӯҳбати ёр,
Чунин шабону шабистон, дило, бичӯ ба ҷароғ!
Агар ба раевза равам бо рақиб, дар қафасам,
Шунида бошию дида ҳадиси тӯтию зов?!
Мадор даври гул аз май даме қадаҳ ҳолӣ,
Ки лола дорад аз ин дард бар дил ин ҳама доз!
Чӣ ғам, ба дағъи ғамам буғу гулшане гар нест,
Ки ошиқу ту фароғат зи буғ дораду роғ!
Ба бӯса, себи зақан, гуфтамаш, зи гулшани қист?
Камол, гуфт, ту ангур ҳур, малурс аз буғ!*

Ҳондану шунидани ҷунин ғазалҳо дили қасро аз шодиву фараҳ лабрез мегардонад, рӯҳашро мусаффо месозад. Бар ябёти зерин таваҷҷӯҳ фармоед:

*Бод гулбез шуду бар сари гул жола ҷакид,
Об дар ҷӯю зи лироҳани ҷӯ сабза дамид.
Гул зи рӯҳ пардаю нарғис ба ҷаман ҷашм кушод,
Сарви шамшодқаду мурғи ҷаман нола қашид.
Ҳуррам он дил, ки баҳорон пайи тартиби димог
Бонги мурғи ҷаману бӯйи гули тоза шанид!*

Ринд дар ашъори Камол образи шоъиронаи худи ўст. Ақонде, ки Камол ҳам аз забони ринду ҳам забони худ дар хусуси хуш гузаронидани умр, ғанимат доностани сұхбати ёрон, гусастани риштай таассуб, вокушои банди урфиёт ва амсоли инҳо баён мекунад, яканд. Агар ринд умуман манзили худу нозанинро аз биҳишту ҳуру гилмон афзалтар донәд, Камол бөгчай худро Биҳишт номида, аз биҳишти нася иқоматгоҳи худ - Волиёнкӯҳу Табрезро биҳтар мешуморад ва ба зоҳид хитоб меқунад:

*Зоҳид, ту биҳишт ҷӯ, ки Камол
Волиёнкӯҳ ҳоҳаду Табрез!*

Дар ҷое дигар Камол изҳор медорад, ки зоҳидон барои ҷаннати нася солҳо намоз меҳонанду ба тоъату ибодат машгул мешаванд, ки ин, албатта, ба ҷуз таъмъорӣ чизи дигаре нест. Ниёзмандӣ ва паззат бурдан аз он, ба пиндори Камол, биҳтарин ибодат аст:

*Ҷаннати нася, зоҳидо, ту ба намоз ёфтӣ,
Давлати нақди айшро ман ба ниёз ёфтам!*

Истилоҳоти маю майкада, ҳумхонаву майхона, тараҳхонаву бутхона, оташкадаву калисо, дайру ҳаробот, пири мӯғону муҳтасиб, шаробдору бодафурӯш, манзили мӯғону дӯкони майфурӯш, соқӣ ва амсоли инҳо дар ашъори Камол, баробари маъниҳои аслии худ, мағҳумҳои тасаввуфиро низ ифода мекунанд. Лекин оҳангӯ мантиқи ағлаби ғазалҳои ў гувоҳӣ медиҳанд, ки Камол бештари ашъори худро дар зери таъсири маслаки ринди суруда, ба василаи ин рамзҳо, истилоҳот ва мағҳумҳо, ки бозтоби машраби риндонанд, андешаву ҳадафҳои шоъирӣ ва инсонии худро басо табиъӣ ва дилписанд корбаст кардааст:

*Гар ба майхона ҳарифи маю шоҳид бошам,
Биҳ қи дар савмаъа биншинаму обид бошам.
Вақти он шуд, ки иқомат ба ҳаробот кунам,
То ба кай мұттакиғи гӯшаи масцид бошам?*

*Домани пири мугон гар фитад ин бор ба даст,
Мани саргашта ҷаро толиби муршид бошам!
Солҳо бар дари майхона нишинам, биҳ аз он,
Ки аз ин гӯшанишинони муқаллид бошам!
Зуҳд дар савмаъа меварзаму ин ринди нест,
Ринди он аст, ки дар майкада зоҳид бошам!*

Камол баъзан чун муриди пири мугон ва пайрави бодафурӯш ба муқобили ҳурофот ва таассуботи мазҳабӣ мубориза бурда, риёву тазвири обидону зоҳидони ҳушик, зоҳирнамоиҳои шайхони фосиқу муршидони авомфиреби ҳонақоҳ, ҳиллагарии муфтигу муҳтасибони шаҳр ва шаҳнаи моли мардумхорро мазаммат мекард, аҳли дарбор, зулму бедодӣ ва беадолатиҳои замонро зери тозиёнаи танқид мегирифт. Чунончи, ў навиштааст:

*Ҳалол бод майи ҳулду ҳур зоҳидро,
Ки вогузашт ба риндон шаробу шоҳидро!
Мабур зи гардани сӯғӣ қилодай тасбех,
Гузор, то бибурад гардани муқаллидро!
Зи зикру фикру риёзат димогро ҳалал аст,
Бигир ҷому бимон фикрҳои фосидро!
Ба ҷагми зоҳиди ҳудбин чу май қашам аз ҷом,
Ба обгина қашам мил ҷашми ҳосидро!
Машав ба майкада ғойиб зи ҷашми пири мугон,
Ки бо мурид назарҳост пири муршидро!
Аҷаб, ки шаҳна нагашт аз имоми мо воқиғ,
Ки ҳарҷ кард ба май вақғҳои масцидро!
Камол, лоғи ибодат мазан, ки ҷашми бутон
Ба як назар барад аз раҳ ҳазор обидро!*

Ҳикояти зайл низ хислати мумтози Камол ва нисбат ба муқаллафоти мазҳабӣ назари ҳос доштани ўро нишон медиҳад:

Боре фарзандони дӯсти Камол – шоъир Шамсиддини Машриқӣ /ваф. 812-1409/ Абдулҳай ва Абдураҳим, ки баъдҳо дувумӣ чун шоъир сабзида, таҳаллуси Ҳилватӣ гирифта буд, ба ҳонаи Камол меоянд. Моҳи рамазон будааст. Камол онҳоро диди мегӯяд:

- Биёед, биёед, имрўз бо шумо сухбат медорем. Шамсиддин доност, ки мо бар сари сафарем, шуморо пеши мо фиристод.

Баъд ў ба хизматгоре мефармояд:

- Барои инҳо таъоме оваред.

Бачаҳо мегўянд:

- Мо барўзаем, рўзадорем!

Камол мегўяд:

- Шумо ҳанўз мукаллаф ба тақлифи рўза нашудаед, бихуред.

Бачаҳо таъом мехуранд. Камол мегўяд:

- Акнун шуморо зиёфати дигар низ мекунем, - ва илова мекунад: - Як байти худро меконем, ки дар девони мо нест.

*Гирифтам остини дўст, он ҷо дасти худ дидам,
Чунонаш даст бўсидам, ки дасти хеш бўсидам.*

Камол аз мавқеъи аҳли ирфон, ба тарзи киноя бошад ҳам, баъзе расмиятҳои динӣ, мисли намозу рӯзаро, бо тамасхур ба забон меорад ва ба ҳакиқати онҳо шубҳа меварзад. Ин фикр дар парчаи зерин ошкоротару барҷастатар ба назар мерасад:

*Соқиё, бодаву нуқл ор, ки шуд навбати он,
Ки дигар рўза хурemu гами рўзӣ нах/в/арем.
Паст шуд гулгули тасбеху таровеҳу ҳанўз,
Ба ҳақи рўза, к-аз он валвала бо дарди сарем! ...
Рўза хўрдему қасам ҳам ба намози ту, Камол,
Ки дигар дарди сари хеш ба масҷид набарем!*

Дар ашъори Камол, чунон ки дар боло ишорат рафт, дарвешу подшоҳ ҳамеша бо ҳам зид гузашта шуда, подшоҳ ҳамеша чун мучассама зулм, тимсоли бераҳмӣ, ҳайкали бедодгарӣ ва каси худҳоҳи аз ҳоли бечораву бенавоён беҳабар тасвир мейёбад, ки ҳакиқати замони ўро ифода намуда, баёни ин маънӣ аз шоъир часорати беҳамторо дарҳост мекард. Камол мегўяд:

*Чӣ суд аз нолаву зорӣ бар ин дар додҳоҳонро,
Ки султон ҳоли мискинони бозорӣ намедонад!*

Вале таваҷҷуҳи шоъир ба тарафи дарвеш буда, дарвеширо, ки дар он зулм нест, аз подшоҳ болотар медонад:

*Хоҷа, ҷаро нишастайӣ? Ҳез, ки рафт корвон,
Бор бибанду шав ту ҳам дар пайи корвон равон!
Қасди амал ҷи мекунӣ, равзаи дилкушо бибин,
Кулбаи факр хуштар зи шоҳнишини хусравон!*

Камол душмани гузарои аҳли риёву солус, зоҳидони пучмағз, фақеҳони ҳаромхӯр, муҳтасибони рӯсиёҳ, обидони ҳилагар ва амсоли ин фирқаи нобакор буда, онҳоро хушк, афсурда, беҳабару бебасар ва авомфиреб номида, ба муқобили зуҳдфурӯши, ғафлатзадагӣ ва танпарварии ин турӯҳ қиём мекунад. Дар тоъату ибодат тақлид ва назарфиребиро намепазирад:

*<Сўфиён гўянд чун мо хезу дар рақс о, Камол,
Ҳолати вақди риёйи хуш намеояд маро!*

Риё, томот, авомфиребӣ ва амсоли инҳо зишттарин хислатҳо буданд, ки Камоли покизахисол аз ин навъ мардумфиреби ѡаллобиҳо дурӣ ҷустан ва барҳазар буданро талқин менамояд. Тарки риёро беҳтарин тоъат мешуморад. Вай мегўяд:

*Чандон, ки бозчуст дар аъмоли худ Камол,
Мақбултар зи тарки риё тоъате наёфт!*

Ин маъниро борҳо, тақрор ба тақрор, иброз медорад:

*Ба масҷид ҳафтае аз ту кучо як саҷдае лойиқ,
Ки дар однайӣ зоҳид, ба шаш рӯзи дигар фосиқ!*

Вале ин ақоидро Камол на урёну бепироя ба қалам медиҳад, балки басо шоъирона ва образнок менигорад. Дар байти зайл барои ифодай матлаб вай аз хазинаи ҳалқ, ки гӯё зумуррад ва умуман ранги сабз морро кӯр мекардааст, истифода бурдааст:

*Шароби лаъл менӯшам ман аз ҷоми зумуррадгун,
Ки зоҳид афъии вакт аст, месозам бад-ин кӯраш!*

Камоли Хучандӣ бо зоҳид, ки расмиятҷӣ, худбин ва хушк аст, душманӣ меварзад, ўро бо ошиқ муқобил мегузорад, зеро тоъати ўҳам ботамаъ ва нафратора аст:

*Зоҳиди худбин ба умеди атост,
Ошиқи мискин нигарони бало!*

Суҳантиrozӣ, лафзбоғӣ ва пироиш сифати ағлаби гуфтори Камоли Хучандист. Ба байти поён зеҳн монед, ки дар он ҷо ёри муғовиқ ва анбози зоҳид - муҳтасиб ҷӣ гуна зери истеҳзо гирифта мешавад:

*Зи чист қаҳқаҳау шишаҳои май, донӣ?!
Ба риши муҳтасиби шаҳр мекунад ҳанда!*

Камол меҳоҳад, ки ринду майхора будани худро ба тамоми шаҳр зълону интишор дидҳад:

*Ба овози рубобу май бинӯшем ошкоро май,
Ба шаҳр овозаи риндию майхорӣ дарандозем!*

Ағлаби газалҳои Камоли Хучандӣ, чунон ки ишора шуд, дар партави таълимоти риндӣ эҷод гардида, гояҳои хушбоӣ, хусусан нашъаи май, нишоти мусиқӣ, оҳанги рақс ва изҳори майл ба ваҳдати вучуд аз бисёр газалҳои ў ба гӯш мерасад. Аммо ин ҳама мастиҳо, сархушиҳо, мадхушиҳо ва хуморҳо асли воқеъӣ надошта, рамзӣ беш нестанд:

*Ҷӣ гуфт бо ту, шунидӣ, рубобу уҷ ба гӯш?!
Зи қас матарсу ба бонги рубоб бода бинӯш!
Сурӯши отифат аз ту навиуди раҳмат дод,
Муъоширон ҳама доданд бӯса бар сару рӯш!
Ба хоб шайҳи ҳаррам дид дӯш масторо,
Нишаста бар дари Каъба ба Ҳизр дӯш ба дӯш!*

*Чу Ҷам ба ҷом қаноъат куну Сикандарвор
Ба ҳарза дар талаби ҷизи нониҳода мақӯш!
Ба ҷашми бехунарон бода, соқиё, айб аст,
Чу зоҳиде гузарад, айби мо биёву бипӯш!
Аз он замон, ки ба ҳумхонаҳо ҳадиси ту рафт,
Шаробу ҷанг намеистад зи ҷӯшу ҳурӯш!
Камол, бо руҳи соқӣ зи май макун парҳез,
Чу ёр қалбшинос аст, зоҳидӣ мафурӯш!*

Мисоли дигаре меорем, ки дар он низ кеши хушбоӣ ва ганимат шумурдани лаҳзаи ишрат талқин мегардад:

*Дӯш рафтам ба ҷаман дар ҳаваси булбулу гул,
Ин яке ҷомадарон дидаму он наъразанон!
Гуфтам: Ин чист?! Бигуфтанд, ки он қаёв, ки пор
Мерасиданд дар ин равза ба ҳам ҷилвакунон!
Ҳамаро ҳок бифарсад, кунун навбати мост,
Ҳоли шамшодқадон бингару нозукбаданон!
Булбул ин гуфту дигар гуфт, ки май нӯш, Камол,
Фасли гулрезу ба мутриб бигузор ин суханон!*

Фақат риндии Камол машраби писандиди орифонаи ў буда, шаробу қабоб ва амсоли инҳо рамзҳо ҳастанд, ки бо асли воқеъии ин айш иртиботе надоранд. Мае, ки Камол меситояд, бешак, ҷуз шароби ваҳдати раббонӣ ҷизи дигаре нест. Аз ин рӯ, дар давоми асрҳо рӯҳониён барои он ки ҷанбаи дунявии ҳатто газалҳои олии ғайриирифонии Камолро кам нишон дидҳанд, зӯр зада «исбот» мекарданд, ки Камол фақат шайҳи хонаҳо буда, ашъори ў танҳо таранинумкунандай ақоиди сӯфиёна аст. Онҳо ҳатто аз газалҳои соғ заминии ў низ маъниҳои малакутӣ мечустанд. Камол ғазале дорад:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу ғамза ин,
Алвидоъ, ай зуҳду тақво, алфироқ, ай ақлу дин!
Мекашӣ новак зи мижгон дар камони абрӯеон,
Гаҳ бад-онам мекӯши, ай номусулмон, гаҳ бад-ин!
Гар парӯ мегӯядат ман бо ту мемонам, маранҷ,
Беадаб гар одамӣ будӣ, нағуфтӣ инчунин!*

Дўш андак бурқаъе аз пеши рух бардоштӣ,
Дошт моҳи осмон пеши ту рӯе бар замин!
Гар малӯлӣ аз дилам, к-он ҷои торик асту танг,
Дида маъвоест равшан, баъд аз ин он ҷо нишин!
Камтарин иқболи ман, бингар, ки ҳудро бар дарат
Аз дари ихлос медорам гуломи камтарин!
Баъд аз ин кам ҷӯй озори дили реши Камол,
Ҳар чи дар дил доштам, гуфтам, ту донӣ баъд аз ин!

Ин ғазал, чунон ки мулоҳиза менамоед, ғазали соғ ишқии заминист, вале онро чунин шарҳ додаанд: «Рӯзе Мавлоно Магрибӣ ва Муҳаммади Шарқӣ ва Муҳаммади Ассор ва Муҳаммади Ҳаёлӣ ба сӯҳбати қасирилбүқҷати Шайх Камоли Ҳучандӣ мераwand. Шайх шахсан машгули табх /таъомпазӣ/ шуда, матлаъи ин ғазалро месарояд. Чун ба самъи Мавлоно Муҳаммади Магрибӣ мерасад, мефармояд: «Шайх бисёр бузург аст, ҷаро бояд шеъре гӯяд, ки ҷуз маънни маҷозӣ /яъне маънни ҳакиқии инсонӣ – А.А./ муҳмиле надошта бошад?!» Камоли Ҳучандӣ ҷавоб медиҳад, ки: «Чашм айн аст, пас мешояд, ки ба либоси ишорат, ки аз айни қадим, ки зот аст, бад-он таъбир қунанд ва абрӯ ҳочиб аст, пас метавонад буд, ки онро ишорат ба сифат, ки ҳичоби зот аст, доранд» ва хидмати Мавлоно тавозуъ намудааст ва инсоғ дода».¹ Ин ривоят дар бисер китобҳои таъриху тазкираҳо оварда мешавад.

Дар боло ба тариқи намуна ҷандин байт оварда шуд, ки ба муқобили рӯҳониёну зоҳидон ва воизону шайхон нигаронда шудааст. «Аёнро чӣ ҳоҷат ба баён» мегӯянд. Вале аҳли риё на танҳо аз ашъори Камол маъниҳои сӯғиёна чустаанд, балки аз худи ў ҳам шайхи соҳиби қашфу қаромат тарошидаанд, ки ба нақли яке мепардозем, ки ҳамон маҷсади болоро дар пай дорад.

Азизи Давлатободӣ ривоятеро аз «Тафсири рӯҳ-ул-баён» мөорад:

«Гӯянд рӯзе Бисотии шоъир Шайх Камолиддини Ҳучандиро дар маҳфили шуъаро диду гуфт:

- Аз кучойӣ, аз кучойӣ, ай лаванд?

Шайх ғавран ҷавоб дод:

¹ Нафаҳот –ул-унс, Техрон, 1337, саҳ. 551.

Аз Ҳучандам, аз Ҳучандам, аз Ҳучанд!
Вале аз суъиадаби вай (бәадабии Бисотӣ – А.А.) озурдахотир гашту ин ҳаракати нораворо ҳамл бар мастии ў намуду гуфт:
- Лобуд, ин шоъир маст аст!
Бисотӣ ин бишниду билбадоҳа гуфт:

Сияҳчашм асту мардумкуш, ҳароби ғамзаи ўям,
Аз он дар айни ҳушёри сухан мағтӯм мегӯям!

Сипас ба тариқи ҳачв гуфт:

Ай мулҳиди ҳучандӣ, риши бузург дорӣ,
К-аз гояти бузургӣ даҳ риши метавон кард!

Шайх бисёр мутааллим шуду нафринкунон гуфт:
- Аз ин маҷлис ҷон ба саломат набарӣ!
Аз таъсири нағаси шарифи Камол Бисотӣ ҳамон дам қолаб тиҳӣ карду ҷон ба ҷаҳонофарин супурд».

Албатта, ғивояте, ки нақл карда шуд, ба истиснои ҷумлаи оҳирин, ки симои Камоли Ҳучандиро дар ойнаи қаҷнамо нишон медиҳад ва дурӯғе маҳз аст, дигарҳош метавонист дар зиндагии шоъир рух дода бошад.

Як нуктаи дигарро таъқид бояд кард, ки дар баъзе мавридиҳо аз барҳе гуфтаҳо ва афкори Камоли Ҳучандӣ тарзи андешарониҳои файласуфонаи Ҳаким Умари Ҳайём ба хотир мерасад, аммо лафзу иборат ва шевай баён ҳоси Камоли Ҳучандист. Байти зайл дар лафзу маъно, шевай адо ва ҳикмат ба гуфтори Умари Ҳайём хеле наздик аст, ки гувоҳи дигари вусъати дониши биниши бузургмарди ҳучандист:

Қунун, гар фурсате дорӣ, маниҳ як лаҳза май аз каф,
Ки ҳоҳад кӯзагар рӯзе зи хоки мо сабӯ кардан!

Мавзӯи Камоли Ҳучандӣ ва ақоиди риндӣ басе доманадор буда, пажӯҳиши жарфо ва тадқиқоти муғассалеро меҳоҳад, вале дар ин рисола беш аз ин таваққуф варзидан зарурат нағорад.

Ин чо ба шарху тафсири мафхуми ваҳдати вучуд ниёзе нест. Факат таъкид кардан лозим аст, ки дар шеъри Камоли Ҳуҷандӣ, монанди газалҳои Саъдӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ ва Ҳофиз, ишқу ирфон аз ҳам ногусастани ва омехта тасвир гардида, дар аксари мавриҷҳо ин ду падидаро аз ҳам чудо кардан бисёр душвор ва ҳатто номумкин аст, зоро тасаввуфи шоъирона аслан бар поян ишқу муҳаббат қарор гирифта, дар шеъри орифона мафхумҳо ва матолиб бо истилоҳоти ошиқона қолабрезӣ шуда, дар газали сӯфиёна қаробати он бо газалиёти ошиқона ба дараҷаест, ки ағлаб ташхиси он гуфтор амри меҳол аст, ки ин худ аз вижагиҳои газали асрҳои X11-X1V ва хосса газали Камоли Ҳуҷандист. Ҳуди Камол эътироф менамояд, ки ориғу соҳибқаромат аст:

*Гар одат аст расми тақаллуф миёни ҳалқ,
Мо ориғему одати мо тарки одат аст!*

Ва:

*Чандон ки мекушад туро, зиндайӣ, Камол,
Соҳибназар наӣ ту, ки соҳибқароматӣ!*

Оҳангу мазмунҳои тасаввуфӣ доштани ашъори Камолро аз мусоирони ў то имрӯз ҳамагон эътироф кардаанд. Шоъир маҳсусан ба таълимоти аҳли ирфон дар ҳусуси ваҳдати вучуд ва қашфи рози ҳастӣ таваҷҷӯҳи зиёд дорад, вале ақоиди ваҳдати вучуд /пантеизм/, ки ягонагии ашё, ваҳдати ҳолику маҳлуқ, баробарии адёну мазоҳиб, яқсонии дайру қаъба, ҳароботу масҷид ва ҳонақоҳу куништру тарғиб менамояд ва инсонро аҳсани маҳлуқот ва баргузидай мавҷудот мешуморад, дар шеъри Камол ҷиҳатҳои инсондӯстона ва ҳуманистиро ғанӣ гардонидааст. Камол мегуяд:

*Гуфтам: «Ба дайр бо ту расам ё ба Каъба?!» Гуфт:
«Моро ба ҳар мақом, ки ҷӯянд, ҳозире!»*

Ба ақидаи шоъир, ки аз маслаки ваҳдати вучуд гизо мегирад, зоти мутлақ фақат якто буда, дар ҳама ҷо танҳо партави оғаридагор ҷилдҳонамоӣ мекунад:

*Каъбаеву дайр туӣӣ, Каъба кучо, дайр кучост?!
Нест гайри ту касе, гайр киро мешумарӣ?!
Каъба гар шуд зи ту пур, буткада ҳам ҳолӣ нест,
Камие нест туро, к-аз ҳама бисёртарӣ!
Ҷӯямат гаҳ ба дари Каъбаеву гаҳ бар дари дайр,
Чун гадои ту шудам, аз ту шуд ин дарбадарӣ!*

Гетиро Камол кӯҳе меангорад, ки мазҳари таҷаллии анвори инҳоҳӣ мебошад:

*Аз партави рӯйи ту ҷаноби сари он кӯй
Турест, ки он ҷо ҳама анвори таҷаллист!*

Эҳсоси сиришки малакутӣ соликро нисбат ба тамоми лаззоти дунё беътино сохта, ўро аз пастиҳои носутӣ мубарро намуда, инсонро ба қурби ав-адно ва олами поҳут мерасонад. Дар интиҷа, ҳама ашё дар камоли ҳусн ҳувайдо гардида, мабдаъи ягонаи онҳоро нишон медиҳанд:

*Рӯҳкораи соқиҷо лаби ҷому руҳи шамъ
Ҳар як зи фурӯғи руҳи ў тоби дигар дошт!*

Ҳарому майхона /«Дӯш аз дари майхона бидидем ҳарамро, -
Май мӯшу бибин фусҳати майдони қарамро!»/, хирқатпӯшу дурдинӯш /«Он ҳирқанӯши толиб вон дурдинӯши ғолиб - Он ҷуста дар намозат вин ҳам ба сад ниёзат!»/ ба ягонагии толибу матлуб гувоҳӣ дода /«Толиб ба ду диде нақши ў баст, - Матлуб ҷу айн шуд, аён ёфт!»/, ишқи зарраро бо ҳуршед мелайвандад /«Зарраро гуфтам: «Ту ҳоҳӣ, ин ҷи ному шӯҳрат аст?!» - Гуфт:
«Ишқи офтобам инчунин машҳур соҳт!»/ ва сояҳоро ба нур габдӣ медиҳад /«Ёр наздик омаду аз ҳеш моро дур соҳт, -
Партаҳи нури таҷалли сояҳоро нур соҳт!»/. Аз ин ҷиҳат, ошиқони ҳуқиқӣ, на ҳавасбозони маҷозӣ, ҳамеша талабгори ваҳдатанд:

*Ошиқонро дил ба ваҳдат мекашад,
Мурғи обиро ба дарё ҳуштар аст!*

Шигифтомезаш ҳамин аст, ки дар аксари мавридҳо дар газалҳои Камоли Ҳучандӣ ошику ориф ва ринду худи гӯяндан газал чун як шаҳс тавсиф гардида, дар пиндору кирдору рафтор чунон ба ҳам омезиш меёбанд, ки онҳоро аз ҳам чудо кардан номумкин аст, чунки ақида, ҷаҳонбинӣ ва дунёфаҳмии онҳо як мебошад. Бинобар ҳамин, шоъир мефармояд:

*Мо дар ин дайр фитодем ҳам аз рӯзи аласт
Ринду девонаву қаллошу ҳароботио масти!*

Барои ибрози ақоиди ваҳдати вучуд Камол аз истилоҳот ва мағфумҳои аҳли ирфон фаровон истифода мебараад. Чунон ки зикраш гузашт, барои ўз ҳам ногусастаний ва ҷудоинопазир будани дарду дармон, ғаму нишот, ҳастии нестӣ («Миҳнати мо ҳама давлат, ғами мо ҷумла нишот. - Ҳастии мо ҳама не, нестии мо ҳама ҳаст!»), дармони ошиқ будани дарди ишқ /«Ҳато гуфтам, ки дард, астағғириуллоҳ, - Ман ин худ айни дармон мешуморам!»/, офтобу зарра /«Офтобӣ ту, мо чу зарра ҳама, - Ту бузургию мо ҳақиқир, ай дӯст!»/, шамъу парвона /«Парда аз рӯй барандоз, ки ҳар сӯҳтае, - Ҳамчӯ парвона суви шамъи ҷаҳонтоб ояд!»/, мурғу дона, Қаъбаву бутхона /«Ишқро дар ҳарами Қаъбаву бутхона якест - Ринди майхонанишин, зоҳиди саҷҷодапараст!»/, фанову бақо /«Сирри фано гӯш кун, ҷоми бақо нӯш кун, - Ҳочати тақрир нест, к-аз адам омад вучуд!»/ ҳама тазоҳури ваҳдати вучуд буда, Камол дар руҳи дӯст нури худоро мебинад /«Дид Камол дар руҳат нури худо мӯъояна, - Шайх, ки ошиқӣ кунад, бошад аз ин қароматаш!»/, чун сояе, ки акси нури офтоб аст, фақат дар партави фурӯғи он арзи вучуд мекунад /«Нест зи ҳам муфорақат сояви офтобро, - Ҳар тарафе, ки меравӣ, ман ба туви ту бо маний!»/, аммо он мустаграки нури офтоб аст, ки рамзи илоҳист:

*Ҳайрони ҷамоли ту мо – сӯҳтагон як-як,
Парвонаи он шамъем, мустаграки он нуреи!
Ай ҷони гаронмоя, ту нуриву мо соя,
Бо мо чу ту наздикӣ, мо аз ту ҷаро дуреи?*

Ҳамин ягонагӣ ҳатто нуқсони Камолро ҳам аз байн мебараад:

*Гарчи нуқсони Камол аз маю шоҳидбозист,
Дар мақоме, ки ҳама ўст, чӯи нуқсон, чӯи камол?!*

Азбаски соликро Камол дар мақоми тавҳид тасаввур миқунад, мақоми тавҳид дараҷаест, ки он ҷо дигар ҳама яксон буда, камолу завол тафовуте надорад, дар он мақом пешгоҳу ҷаисистонанишинаш низ вучуд надорад («Нест дар мачлиси мо ҷашнгаху саффи нийъол, - Шоҳу дарвеш Ҳадонанд, қадом аст ин ё!») ва дар дили муваҳҳиди ҳақиқӣ низ ба ҷуз ҳаёли дӯст, ки мақсад зоти мутлақи ҳақ таъолост, ҷизи дигаре намегунҷад («Дар дил ба қадри зарра нағунҷад ҳаёли гайр, - К-аз меҳри ўз пур аст замири мунимири ё!»). Аммо инро фақат толиби дӯст, ҷориғи комили мисли Мансури Ҳаллоҷ («Ба маъориҷи аналҳақ нарасӣ зи пойи минбар, - Ки саре шиносад ин сир, ки сазои дор бошад!») пай бурда, аз ин лаззату ҳузур ёфта метавонад. Аз ҳамин ҷиҳат, Камол аз ҳақ субҳонаҳу бо камоли аҷзу хоксорӣ ҳитифот мекоҳад, ки ўро ба матлуби мақсад бирасонад, ки муродаш худи ўст ва дигар ҳама дунёву мөфиҳо туфайли ўст:

*Мақсади ду олам чӯи кунӣ бар дили мо арз?
Мақсад туйӣ, ҳар ҷи варои ту, туфайлист!*

Азбаски ағлаби гуфтори Камоли Ҳучандӣ роҷеъ ба нуқтаҳои ирфон, маҳсусан масоили ваҳдати вучуд, хеле мухтасар мебошанд, шояд дарки онҳо на ба ҳама имконпазир бошад. Ҷасалан, ҷеҳраи Мансури Ҳаллоҷ (858-922), на барои ҳама шиносу мағҳум аст, ки ўро барои ақоиди ирфониаш коғири мулҳид эълон карда, дар Бағдод аввал ҳашт моҳ дар зиндан зери азобу шиканча нигоҳ дошта, сипас ба дор қашида, баъд гардани ўро бо шамшер бурида, сарашро аз тан чудо намуда, гинашро дар оташ сӯзонда, хокистарашро ба дарёи Даҷла, ки на масати шаҳри Бағдод ҷорӣ мегардад, рехтанд. Сари бетани Ҳаллоҷро ҷандин рӯз дар паси девори зиндани Бағдод нигоҳ дошта, сипас дар нӯғи найза гузошта, шаҳр ба шаҳр гардонда, ой мардум нишон медоданд, ки ана ин аст сари он Ҳаллоҷе, ки

хилофи аҳкоми шаръ баромада, даъвои худой мекард! Нихоят сари бетани Ҳаллочро то ба Ҳурсон расонданд. Дар ҳама ҷо мегуфтанд, ки Ҳаллоч асосан мачусӣ, зардуштӣ ва оташпараст буда, абадан мусулмон набудааст. Фақат он ҷизаш рост буд, ки бобои Ҳаллоч дар ҳақиқат ҳам аз мачусиёни Байзои Форс буд. Аммо Ҳаллоч ориф буд. Мувофиқи ақидаи ў. ибодати ҳақ таъоло на аз барои аз оташи дӯзах раҳо ёфттану дар биҳишти ҷовидон мӯжум шудан, балки бегаразона ва аз рӯйи муҳаббат анҷом дода шавад. Ҳамчунин, Ҳаллоч мӯътакид буд, ки ҳамаи адён, ҳоҳ насронӣ ва яҳудӣ, ҳоҳ бутпарастӣ ва зардуштӣ, ҷумла аз они худост, якero кам шумурдан ҷойиз нест; асли мақсад маърифат аст, ки сафои ботин ва дилро аз ҳар зишту бад муббаро соҳтанро тақозо мекунад. Ҳаллоч мегуфт, ки ҳолиқ дар кулии махлукоти худ таҷаллӣ мекунад. Аз ин рӯ, заррае аз зарроти олам ҳам айни худост. Ҳамаи инро Ҳаллоч дар ибораи «аналҳақ», яъне ман ҳақ ҳастам, ман худоям қолиб рехта буд, ки барои ҳамин уламои расмӣ ўро чун коғир ва воҷибулқатл махқум карда буданд. Аммо аҳли ирфон, ҳусусан пайравони вахдати вуҷуд (Абдуллоҳи Ансорӣ, Абӯсаъиди Абдулҳайр, Ҳучвирӣ, Аттор, Ибн-ал-Арабӣ ва дигарон) ўро бузургу қудва медонанд. Абӯсаъиди Абдулҳайр мефармояд:

*Мансури Ҳаллоч он наҳанги дарё,
К-аз пунбаи тан донаи ҷон кард ҷудо!
Рӯзе, ки аналҳақ ба забон меовард,
Мансур кучо буд?! Ҳудо буд, ҳудо!!*

Ҳофизи лисонулғайб мегӯяд:

*Гуфт: Он ёр, к- аз ў гашт сари дор баланд,
Ҷурмаш ин буд, ки асрор ҳувайдо мекард!*

Албатта, имконияти ғазал дар баёни нуқтаҳои нозуку рангоронги вахдати вуҷуд маҳдуд аст, ки дар қаламрави густардаи он ағлаб ягонагию иртиботи зарраву ҳуршед ва шамъу парвона, ҳолатҳои гуногуни об (дар суратҳои оби равон, ях, буғ, абр, борон) ва баҳри ғуррон мавриди назар қарор

мегирад. Аммо дар ашъори шоъирони сӯфимашраб беш аз ҳама таркиби қатраву дарё, чун анъана, зиёдтар воситаи баёни ақидаи вахдати вуҷуд будааст. Қамол низ аз ин образ истифода бурда, ғаштаву баргашта кораш мефармояд:

*Қатрайӯ, қатра зи дарё, чу ба соҳилҳоӣ,
Гар ба дарё бирасӣ, қатра наӣ, дарёйӣ!*

Қатра ва дарё, ки аслан ва дар шеъри Қамол ба маъни баҳр аст, аз қатраҳои бешумор иборат будани баҳрро мефаҳмонад, ки рамзи вахдати илоҳист. Аммо Қамол вожаи баҳрро низ ба кор мебарад. Тамоми қатраҳо, ҷашмаҳо, рӯдҳо ва барфу борон вакте ба баҳр мепайванданд, нест намешаванд, балки ҷузви он мегарданд:

*Мехурӯшад баҳру мегӯяд ба овози баланд:
«Ҳар ки дар мо гарқа гардад, оқибат ҳаммо шавад!».*

Машраби пайравони вахдати вуҷуд, талқин мёнамояд, ки дараҷаи оҳирини ишқи ирфонӣ он аст, ки дигар ошику маъшӯқ, бо ҳам васл гардида, ҳама як мегардад. Қамоли Ҳучандӣ ҳамин матлабро бо ҷандин навъ ифода мёнамояд. Фақат бояд таъқид гардад, ки Қамол дар маърифати илоҳӣ мақоми ишқро аз ақл боло мегузорад, зеро, ба ақидаи аҳли тасаввуф, ақл дарелу бурҳонро меҳоҳад, аммо ба ҳисобу қитоб сару коре надорад, ба сӯйи маърифати ҳақ мастона мераవад. Тазод ва муҳолифати ақлу ишқ, ба пиндори Қамоли Ҳучандӣ, ҳамешағӣ буда, дар ин набарди доимӣ пирӯзӣ ҳамеша ба тарафи ишқ аст, ақл ҳеч гоҳ ба дарки моҳияти ишқ то охир қодир нест:

*Ҳазор бор хирад кард ҳалли нуқтаи ишқ,
Ҳанӯз ҳеч надонист аз ҳақиқати ў!*

Аз ин лиҳоз, фаҳмиши ақлу ишқандар дарки дарду дармон ва ободонию вайронӣ ҳам аз ҳамдигар тафовути зиёд дорад:

*Ақл гуфто: «Ҳонумонат боз вайрон кард ишқ»,
Гуфтам: «Ай оқил, чӯ вайрон? Ин замон маъмур соҳм!».*

Мувофиқи машраби пайравони ваҳдати вучуд, кӯҳу биёбонро тай намуда, холик ва маъшуқро ҷустан шарт нест, зоро он дар ҳама ҷо ҳаст, ҳамеша ҳозир нозир аст ва воситаи ягонаи васл бо он ишқ аст. Камол ҳам мефармояд:

*Роҳ паймуд басе дар талаби дӯст Камол,
Дӯст дар хонаву мо гирди ҷаҳон гардидем!*

Ин ҷо калимаи «дӯст» аз фаҳмиши имрӯза маънои васеътаре дошта, холик ва ҷузъи таркибии ҳолик будани маҳлукро мефаҳмонад. Байти зерин ҳамин фикрро тақвият медиҳад:

*Худ нест дар миёна дӯйӣ аз ягонагӣ,
Гар нек бингарӣ, ҳама бар хеш ошиқем!*

Тарки дунё ва зуҳду тақворо Камол тарғиб намекунад. Баръакс, ў бо рӯҳияи некбинона ва андешаҳои ҳакимона, одамият, сафои олами озодагӣ ва ҷилои қалби инсониро талқун менамояд. Ишқи ў бо ҷононаи ҷонофарин азалию абадист, яъне аввали охир ва оғозу анҷом надорад. Бинобар ҳамин, шоъир иброз медорад:

*Ҳанӯз андар саррам меҳри ту бошад,
Агар аз хоки ман рӯяд гиё низ!*

Азбаски ҳалли масоъили ваҳдати вучуд дар ашъори Камоли Ҳуҷандӣ бо масъалаҳои ишқ ва тавзехи он саҳт вобастагӣ дорад, зарур аст, ки роҷеъ ба ин масоъил ҳам мухтасаран таваққуф намоем.

Ишқ дар тавзехи Камоли Ҳуҷандӣ латифтарин ангезаест, ки инсонро ба ҳаракат оварда, ба зиндагии ў ҳусну ҷило ва нуру сафо мебахшад, инсонро ба кулли мавҷудот имтиёзу сарварӣ медиҳад, ўро мукаррам мегардонад. Аз ин лиҳоз, тамоми некиу бадӣ, ҳайру шар, ҳубиу зиштӣ, масъалаҳои ваҳдати вучуд, ақонди риндӣ, нуқоти адлу дод, оғоғу анфус, мухиту ҷомеъа, аҳлоқу одоб ва амсоли инҳо дар гуфтори Камол аз мавқеъи ишқ баррасӣ гардида, ишқ дар санчиши арзишҳои

муддии маънавӣ чун маҳакест, ки қимати он падидаҳоро муйян мекунад. Камол аз мухлисону ҳаводорони шеъри худ дарҳости менамояд:

*Ба оби илм бишӯед рӯйи дафтари ақл,
Ба нури ишқ руҳи ақлро сиёҳ кунед!*

Ин дарҳости Камол талаби сирф нест. Тарзи шево, балоғати том, фасоҳату назокат, ҳусни баён, ифодай ҷӯши эҳсосот, тӯғони ангезаҳои ботинӣ ва мумайизоти дигари қаломи мавзун ашъори Камолро дар силки гуфтори арконаш ҳосияти виже ато намуда, онҳоро вирди забони ҳамагон гардонидааст. Соддагӣ, равонӣ, оҳангнокӣ ва, бар замми ин, маъниҳои воло боиси он шудаанд, ки ғазалҳои зиёди ба таркиби «Шашмақом» дохилшудаи Камоли Ҳуҷандиро, аз нимаҳои авали асри гузашта сар карда, Бобоқул Файзуллоев, Содирхони Ҳофиз, Шоҳназар Соҳибов, Фазлиддин Шаҳобов, Маъруфхоча Баҳодуров, Барно Исҳоқова, Ҷӯрабек Муродов, Ҷӯрабек Набиев, Мөҳрий Исҳоқбоева, Боймуҳаммад Ниёзов ва даҳҳо сарояндагони дигари тоҷик бо қамоли майл иҷро кардаанду мекунанд. Ақа - Шариф Ҷӯраев, Иброҳим Кобулиев, Абдулло Назриев, Сироҷ Сафаров ва бисёр ҳофизони дигари ҳалқӣ низ ғазалҳои намакини Камолро месароянд. Ин суннат имрӯз низ ройиҷ аст ва идома дорад.

Дар асри XІV, ҳусусан баъди дар саҳнаи сиёсат пайдо шудани Темури Ланг, нуфузи сипоҳиён ва аҳли ҳонақоҳ дар зиндагӣ афзуд, лашкариён ба мусиқии ҳарбӣ ва аҳли ҳонақоҳ ба ҷашнҳо таваҷҷӯҳи хос меварзианд. Ҳамчунин, ҷашнҳо, идҳо, тӯю сурҳо ҳеле бошӯкӯҳ ва бо мусиқию рақс, иштироки масҳарабозону ширинкорҳо ва мусобиқаҳои зӯrozмойӣ мегузаштанд. Мусиқии амалий ва илми адвору мусиқӣ ҳеле тараккӣ кард. Асбобҳои мусиқӣ, мисли карнай, сурнай, нақора, бӯқ, уд, танбӯр, ғиҷжак, даф, доира, ҷанг ва амсоли инҳо зиёд ба кор мерафтанд. Аз жанрҳои мусиқӣ «пешрав», «савт», «камал», «тасниф», «нақш», «суруд», «наво» ва гайра басе ривоҷ доштанд. Силсилаи «Дувоздаҳмақом» дар қиширҳои гуногуни аҳолӣ ба маҳбубияти хос молик буд. Вале он савту

сурудҳо муттасил такмил ёфта, аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво ғанитар мегардиданд. Бузургтарин мусиқидону мақомхони даврон, созанда ва бастакори машҳур Ҳоча Абдулқодири Мароғӣ (1340-1435) шинохта шуда буд, ки муаллиф ва эҷодкори беш аз 200 асари мусиқӣ ба шумор мерафт. Ҳоча Абдулқодир соли 1393 бо амри Темур аз Бағдод ба Самарқанд оварда шуда буд. Оҳанғҳои ў «Чорзарб», «Зарб-ул-фатҳ», таснифу амалҳояш - «Таснифи Ҳоча Абдулқодир», «Амали Тарона», «Амали Бӯстон», «Амали Гулистон», «Амали Ҳористон» ва амсоли инҳо хеле машҳур буданд. Асарҳои илмии Ҳоча Абдулқодир оид ба назарияи мусиқӣ «Мақосид -ул- алҳон», «Чавомеъ-ул-алҳон», «Канз-ул-алҳон» ва «Шарҳ-ул-адвор» барои чандин насли минбаъда низ хизмат кардаанд.

Камоли Ҳучандӣ низ ба мусиқӣ дилбастагии фаровон дошт. Чунон ки ишора рафт, газалҳои Камолро дар базмҳои шоҳона, самоъи сӯфиён ва маъракаҳои мардум зиёд меҳонданд. Аз ҳамин ҷиҳат, мағҳумҳо, тобишҳо ва истилоҳоти мусиқӣ дар ашъори Камоли Ҳучандӣ фаровон ба кор рафтаанд, ки ба зикри номҳои созу асбобҳои мусиқӣ, оҳанғҳо, пардаҳо, нағмаҳо, дастгоҳҳо, гӯшаҳо, овозҳои «Дувоздаҳмақом», созу асбобҳои мусиқӣ, аз қабили чанг, най, руд, рубоб, барбат, даф, ҳунарҳои мусиқӣ, монанди мутриб, сароянда, мӯғанӣ, тарзу шеваҳои иҷрои асарҳои мусиқӣ, мисли қавл, газал, тарона, тасниф, дастон, нақш, усул, алҳон, овоз, нола, мӯя ва номи хоссаи онҳо - «Рост», «Наво», «Ҳусайнӣ», «Ушшоқ», «Ироқ», «Сипоҳон», «Ҳичоз», ҳамчунин, «баланду паст», ки инак «зеру бам» мегӯянд, заҳма задан ва амсоли инҳо зиёд ба кор рафтааст, ки, бешубҳа, далели вуқуфи комили Камол аз ҳунари мусиқӣ мебошад. Таваҷҷӯҳ намоед:

*Андалебе, ки қадат диду сари сарв гузид,
Соҳт дар «Рост» «Наво», лек мақомаш «Паст» аст!*

Ин навъ гуфторро танҳо шаҳси мусиқидон метавонанд изҳор намояд. Боз ба чанд байти дигар диққат гуморед, ки бурҷони далели болост:

*Бо мутрибони ҳушгӯ шому сабоҳ бошад
Дар гӯши «Ҳусайнӣ» «Ушшоқ»-ро самоъе!*

Ё:

*Пеши ту карданд васфи нози қади сарв,
Мура ба бонги «баланд» гуфт, ки «паст» аст!*

Е ин ки:

*Камол, аз дил наёри нола берун,
Ки расвойист, чун ҳориҷ шуд оҳанғ!*

Ин ҷо мағҳуми «аз оҳанғ ҳориҷ шудан» маъни бенизом шудани оҳанғ ва аз он берун баромадани мутрибро миғаҳмонад, ки дар ҳунари мусиқӣ айби нобаҳшиданӣ аст.

Ҳангоми базму самоъ ҳар оҳанғи мусиқӣ аз пардае оғоз шуда, бо низоми хосе ба пардаҳои дигар мегузарад ва торафт авҷ магирад. Ин мазмунро Камол ҷунин иброз медорад:

*Мекунад бар нуҳ фалак оҳанғи рафтан нолаам,
Дар миёни пардаҳо з-ин тезтар оҳанғ нест!*

Ҳамин тариқ, Камоли Ҳучандӣ дар ашъори худ, ба вижа дар ғизалҳояш, мағҳуму истилоҳоти мусиқиро бо нозуғфаҳмӣ ва шуқуфи комил истифода бурда, боз савту оҳанғҳоеро ном мебарад («Чомадарон», «Роҳзан», «Рақси пахлӯ», «Забур», «Зуҳра», «Сабза», «Гулбонг», «Гулзор», «Гулистон»), ки инак фаромӯш шудаанд. Беҳуда нест, ки газалҳои ишқии Камоли Ҳучандӣ дар тӯю маъракаҳо, базму шабнишиниҳо, дар доира ва мағҳилҳои сӯфиёну орифон фаровон дар гардиш буда, ҳангоми самоъ зиёд ба оҳанғу нағма суруда мешудааст. Ҳуди Камол изҳор мекунад:

*Дар самоъе, ки газалҳо ту ҳонданд, Камол,
Сӯфиёнро ҳама аз сар ҳаваси ҳалво рафт!*

Оре агар газалҳо бо лаҳни гуворо ва оҳанғи марғуб ҳонда шаванд, бештар завқу шодмонӣ баҳшида, оламро бо ранги

чадид чилва медиҳанд, аҳли маънӣ аз онҳо бештар лаззат мебардоранд, ки ин нуктаро худи Камол ҳам таъкид менамояд:

*Пора созанд аҳли маънӣ чомаҳо бар тан, Камол,
Гар бихонад ҳафт байти ту газалхони дуруст!*

Лаҳни номатлуб ва оҳанги бонуқс лаззати шеър ва ҳатто шукӯҳи базму самоъро мекоҳонад. Агар дар он маҷлисҳо шеъри Камол набошад, маҷлиси самоъ завқе надорад:

*Дар самоъе, ки нест шеъри Камол,
Сӯфиён, ҳар як аз раҳе биҷаҳед!*

Ишқ дар маслаки Камоли Ҳучандӣ амали ҷиддӣ буда, ошиқ ба ягон қуоди зиндагӣ сару коре надорад. Ҷаҳони ҳастӣ ҳам мадюни ишқ аст. Тору пуди бисёри ғазалҳои Камол аз ин нуктаҳои борик анбошта шудааст, ки намунаи аълоӣ он ғазали поён аст:

*Ишқ ҳолест, ки Ҷибрил бар он нест амин,
Ба мақолоти гумон ҳал нашавад сирри яқин!
Ҷуръае бар сари роҳ аз майи ишқ афшонданд,
Аршу курсӣ ҳама бар хок ниҳоданд ҷабин!
Мурғи фирдавс аз ин парда навозад дастон,
Тӯтии рӯҳ аз ин ойина гирад талқин!
Аҳли сурат, ки фурӯбастаи ҳатту варақанд,
Зоҳир он аст, ки иқрор надоранд ба дин!
Муфлиси ишқ надорад ҳаваси мансабу ҷоҳ,
Ҳоки ин роҳ биҳ аз мамлакати рӯйи замин!
Шаби қадр аст, марав, ай дили ҳақдида, ба хоб,
Ки сари зиндадилон ҳайф бувад бар болин!
Ай, ки равшан нашудат ҳоли дили сӯҳтагон,
Ҳамчу шамъ аз сари ҷон ҳезу бар оташ бинишин!
Бод равшан ба таманнои руҳат ҷашми Камол,
Ин дӯйоро зи ҳама ҳалқи ҷаҳон бод омин!*

Бисёри нуктаҳои ишқ номакшуф мондаанд. Ишқ амалест, ки

ҳастии ошиқро барҳам мезанад, дилро ҳароб мекунад, зиндагиро сароб мегардонад. Мисли маҷест, ки дар дӯкони шишагар масти меварзад, бо он бо камоли эҳтиёт муносибат бояд кард, вагарна бими ҳаробӣ ва вайронӣ яқин аст. Азбаски «ишиқӣ ў афтода дар дилҳои мост – ҳамчӯ масте дар дӯкони шишагар», ҳушёру бозҳтиёт будан воҷиб аст, то бинои ишқ барқарору устувор бошад. Аксари суханварон дарди ишқро дардмонпазир дониста, чунин мешуморад, ки дардманди ишқро дидори маъшуқа доруи давобаҳш аст. Ҳатто мефармояд, ки пурсиши дӯст, ки ба маънӣ маҳбуба аст, барои дардманди ишқ умри дубора маҳсуб мегардад:

*Маризи ишқ ба умри дубора шуд маҳсус,
Ба пурсише чу қадам ранҷа кард ногаҳ дӯст!*

Дар лирикаи ишиқии Камол асосан се қаҳрамон амал мекунад: ошиқ, ёр ва рақиб. Ошиқ, ки бештар дар симои образи лирики /ҳуди шоъир/ зоҳир мегардад, шахсест ниҳоят муассир, ҷонсупор, вафодор. Ғафат шефтаю дилбоҳтаи як дилбар аст, майли хиёнат ва тарки ўро надорад, бо тамоми ҳастӣ мароми ҳудро эълом медорад:

*Аз ту як соъат ҷудоӣ ҳуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошнӣ ҳуш намеояд маро!*

Ошиқ аз бори ҷавру гаронии ғам наметарсад, аммо аз бими ҷудоӣ чун барг меларзад. Шахсест ҳаётдӯст, лаззатписанд, қуашо, барои ў ҷуз ёр ҳеч ҷизи дигар вуҷуд надорад. Пайваста шефтау мафтуни ёр аст, барои ба васли дилдор расидан бо тақдир дастгирибон мешавад; фасли баҳор, нолаи обшор, саҳни чаман, таровати гулшан, ҳусни гул, ҳониши булбул, нақҷати насим, шамими раёҳин танҳо дар сурате ба ў ҳаловат мебаҳшанд, ки аз висоли маҳбуба комрон гардад. Ҳусни табиатро низ ў аз назаргоҳи ишқ мебинад, оламро барои ў ҷамоли ёр оро медиҳад ва табиат бо тамоми зебойиҳояш танҳо ҷун розгоҳи ошиқу маъшуқ, паноҳгоҳ аз ҷавру зулми замона.

макони амн ва ҷавлонгаҳи ишқдорои аҳамият аст. Барои ошики нигоштаи Камол ҷаннату ҳуру ғилмон ва фариштаву парӣ қатъян арзише надоранд. Барои ўёр таҷассуми ҳастӣ, ибтидои муҳаббат, манбаъи ҳаёту зебой ва мазҳари ҷовидонист. Бевафойӣ ва зулми ҷонона, ки аксар ба подшоҳи золими бераҳм ва муқтадир ташбех дода мешавад, вучуди ошиқро ба ларза меорад. Аз ситами маъшуқа фигони ошиқ ба фалак мелечад, дар оташи фироқаш қабоб мегардаду қоматаш чун ҳарфи долу танаш аз ғам мисли ҳилол ҳам мегардад, бо ақли мадҳуш, ҷашмони дурфишон ва дидоҳон гавҳарафшону ҳуњборон / «Чехраам дида, чӣ ҳосил, ки ба ҳуд кард нигор. - Ки бурун нақшу нигор асту дарун нолаи зор!»/. дилсӯҳтаву синабирён, соявор аз ақиби ҷонона поъяқил ва афтону ҳезон роҳ мепаймояд / «Меравӣ танҳо ба роҳу ман чу соя - Дар паят афтону ҳезон аз низорӣ!»/. Вай аксар балопарварду нокому маъюс аст. Агар висоли ёр даст дихад, ҳорро ғулу ҳораро дебо меангорад / «Дар миёни ҳору ҳоро гар ту ҳамроҳи манӣ, - Ғул шиносам ҳорро, дебо шиносам ҳораро!»/. Вале чун шахси босубот аз ҳеч мониъа ва садди роҳ намеандешад ва аз ҳайбати ракиб намеҳаросад. Ошиқ ҳамеша ба шавқи висол ва орзуи лутфу инояти ёр умр ба сар мебарад. Дар балову ранҷ шикебоӣ мекунад ва азобу ранҷи ошиқӣ низ ба ў лаззати беандоза мебахшад. Аз ҳамин лиҳоз ў ба ёри ҳуд хитоб менамояд:

*Гар тег қашад душману гар таъна занад дӯст,
Қатъ аз тууу саевди ту қатъян натавон кард!*

Ёр дар тасвири Камол, пеш аз ҳама, маҳбуба ва маъшуқаи зебоест, ки шоъир ўро ғоҳе бут, санам, нигор ва парӣ мегӯяд, баъзан моҳпора, маҳҷабин, моҳтальъат, ҳуршедлиқо, ғунчадаҳон, тангдаҳон, шириндандон, парипайкар ва мӯрҷамиён меномадаш, дар мавриҷҳои дигар якбора ҷандин сифатро ба ў нисбат медиҳад / «Нигори сарвқади гулъузори пистадаҳон, - Бути шаккарлаби бодомчаши мушкинҳол!»/. Ин маъшуқаи нозанин ва маҳбубай ҷолоқу бебоқ бо ҳусни ҷаҳонгири фиребо ва ҷамоли расо, бо итобу хитоб ва нозу ишва ҷони ошиқро ба оташкада табдил медиҳад, бо дигарон дар зери оҳангӣ ҷангӯ

рӯбӯб, руду ӯд, дафу ҷагона ва най бода паймуда, бо ширкати мутрибу муғанӣ базм меорояд. Ин ёри боданӯш мазҳари ҳаёт, ҷононаи дилрабои кони малоҳату латофат аст, ки қабл аз ҳама то ҷозиба, кувваи илҳомбакш ва ҳусни табиъии ҳуд ошиқро тобеъ мегардонад. Камол маҳви ҷамоли ёри гандумгуни ҳуҷхиром аст, ки ҳуди ҳамин образ ҳам лирикаи ўро ба лирикаи ҳалқӣ ва идеали ўро ба идеали ҳаётни аҳли меҳнат наздик мегардонад. Вале Камол ҳамин образро ҳам бо таъбирҳои мардумӣ ва сӯзандозиҳои шоъирона ба қалам медиҳад:

*Ёри гандумгуни ман, гӯ, рӯйи ҳирмансӯз пӯш,
Варна ҳоҳад сӯҳт ҳирман, ҳар киро ақл асту ҳуш!
Рӯйи гандумгуни намуду ҷони мо як ҷав фурӯҳт,
Аз чӯ шуд ёр инчунин гандумнамоӣ ҷавфурӯҳт!?*

Тазаккур додан лозим аст, ки масъалаи ёри гандумчехрае, ки дар ғазали мавриди баҳс гандумнамоӣ ҷавфурӯҳ аст, дигар инкишоғ намелазирад. Байтҳои минбаъда маъшуқаро дар ғамоми ҷилванамоӣ романтиқӣ тавсиф дода, аз ҳусни беназири он на фақат ошиқ шефта аст, балки сӯфию зоҳид ва булбулону андалебон низ аз роҳ мебароянд:

*Шоҳидон аз гӯшҳо карданд дурҳоро раҳо,
Бар ҳадиси нозукат як-як чу бинҳоданд гӯш!
Сӯғии паҳминапӯшэ гар бибинад ҷашми маст,
Зоҳидӣ аз сар ниҳад, гирад сабӯйи май ба дӯш!
Баски руҳкори ту дилҳо бурду бар оташ ниҳод,
Об дар дарёи ҷашми ошиқон омад ба ҷӯш!
Зулфи ў умр аст, он кас ёбад он умри дароз,
Қ-аз лабаш бар ваъдаи неш оби ҳайвон кард нӯш!
Булбулон бар шоҳҳо карданд з-он боло ҳадис,
Аз дараҳтони ҷаман барҳост ағғону ҳурӯш!
Қиссаҳо ҳондии нашнид аз ту ҳам ҳарфе, Камол,
Андалеб аз сад варақ баргуфт ҳоли гул ҳамӯш!*

Факъат ба як нӯқта ишорат кардан лозим аст, китибқи мактаби шабалисандии Камол даҳони ёр ҷунон танг ва миёни ў ба

дараачае нозук ангошта мешавад, ки гоҳо ба нестӣ мерасад. Ошиқ ба маъшуқ мегӯяд:

*Ҳеч ақли хурдабин нақши даҳонат дарнаёфт,
Дар миёни мо касе рамзи миёнат дарнаёфт!*

Ҷ:

*Нури маҳз аст узори ту, ҷабин низ чунин,
Сирри гайб аст даҳони ту, миён низ чунин!*

Дар ду байти боло тангии даҳон ва нозукии миёни маъшуқа на ба ашёи мушаххас, балки ба мағұмхой маънавий мұқоиса шудаанд, аммо дар байти поён нұқтаи сари паргор аз зарра барин будани он даракт мединад, вале миёни ўро фақат ба василаи гардиши паргор ҳангоми ҷарх занонданаш болои он нұқта тасаввур кардан мүмкін асту бас:

*Нұқтаи он даҳан, имкон, ки бибинам ба хаёл,
Ки чу паргор ба гирди сари ў гардида!*

Воқеъан, тангии даҳони маъшуқаро ба воситай ташбехҳои ҳалқаи мим, буни сұзану сари он ва нұқтаи паргор андаке пеши назар овардан имконпазир аст, лекин ниҳояти бориқи ғозукии миёни ў ташбехи мұ буда, дигар он диданашаванда мебошад:

*Камар, гүфта будай, ки бандам ба хидмат,
Камар худ бибандай, нағыйи миён ку?!*

Ин ҷононаи зеборо шоъир аксар дар шакли идеалӣ ва романтикий тасвир менамояд. Ҳусну ҷамоли ин шўхи айёра, дар тасвири Камол, гоҳе ҳатто аз моҳу ҳуршед ҳам рахшон, аз фариштаву парӣ афзун, аз гулҳои ҷаманзор назарработар аст. Вай бо абрӯву гесӯи сиёҳи мүшкін чун товуси хиромон сармасст ҷамида, бо нозу қарашма, ғамзаи ҷоду, табассуми малеҳу намакин ва ҳандаи нӯшин, бо рӯйи чун маҳ ва қадду болои чун сарв / «Ери мо рӯйи чу маҳ дораду болои чу сарв, - Қас надидаст

130

чунин маҳ, ки ба боло бошад!», ошиқро мафтуну мачнун мегардонад. Бар замми ин, қомати ў чун сарву тӯбиву шамшод, либаш ақиқу лаълу пиставу оби ҳаёт, даҳонаш гунча, рухсораш бирғи гул, наргисаш охуву мижгонаш тир, абрувонаш камон, ғүлғаш шабистону себи занахданаш мояи ҷон буда, ба ин сурати зебо ва шакли дилрабо ба дили ошиқ умеду шодӣ, ба ҷиомаш равон, ба ҷашмони рамадгирифтai ў нурӯ зиё ва ба дилрабаш шифо мебахшад. Лекин ин маъшуқаи дилрабо ғифокору бевафо, бадаҳу арбадаҷӯ, сангидилу дағобоз, ғашрлеша, ситамкора ва ҷағопарвар буда, на ҳамеша ба ошиқ мүшғиқу мәҳрублар аст. Вай саркаш, бераҳм, ошиқкуш, Ҷақибларвар аст. Ҷавру ситами ў ба ошиқ ҳамешағай ва мәҳрубларияш гаҳ – гоҳу тасодуғист. Бо вучуди ин ошиқ, ба ҷуз ў каси дигар надорад, бо ёди ин ситамгари ҷағогустар дар роҳи ишиқ ҳамеша ҷавру ҷағо ва ранҷу ано таҳаммұл мекунад, вале ал талаби он айёра даст намекашад. Агар ёри ғамгусору ғафодоре пайдо кунад ҳам, «Ман туро монда ба ҳар ёр күчо ёр шакам?! - Гар бувад низ вағодор, күчо ёр шавам?!» - гүён нидо дармедиҳад ва ғаштаву баргашта тақрор мекунад:

Дил аз ту барғирифта бар дигаре ниҳодан?!
Дар ақл ин нағұнчад, дар хотир он набошад!

Ошиқ ба воситай насими сабо рози ҳудро ба ў меғиристад:

*Наебаҳорон зи гилам бўйи ту хуш меояд,
Ҳамаро боғу маро рўйи ту хуш меояд!
Ҳамчу наргис наниҳам ҷашм ба сарви лаби ҷўй,
Ки маро қомати дилчўйи ту хуш меояд!
Зон ҳама ҳалқа, ки шамшод занад бар сари гул,
Бандаро ҳалқаи гесӯйи ту хуш меояд!
Бўйи гулзор хуш ояд ҳама қасрову маро
Накҳати ҳоки сари кўйи ту хуш меояд!
Печи сунбул ба ҷаман ҳеч намеояд хуш,
Пеши рўйи ту ҳами мўйи ту хуш меояд!
Шеваи ҷашм чу наргис чўй кунад ишваву ноз?!*
Шева аз наргиси ҷодуи ту хуш меояд!

131

*Чашм накиуда ба рӯи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худруйи ту хуш меояд.*

Шоъири нозукадои хучандӣ аз карашмаҳо ва дилбариҳои маъшуқаи чониаш чунон ба ваҷд меояд, ки чӯз дидору васли ў дар дунё муроде дигар надорад. Ҳама ҳаракату рафтори дилбари шакарханд барои ошиқ гуворо, матлубу мақбул ва нишотбахш аст:

*Лаб мегазад, чу ҷашм күшоям ба диданаш,
Хуштар зи дидан аст маро лаб газиданаш!
Ларзон дилам зи бими ҷудоисту ҳамчӯ барг,
Бингар, зи шоҳ ларза ба вақти буриданаш!*

Ҳайҳот, ки мулокоту дидори ин ҷодувавши ошӯбгар хеле қами дар кам воқеъ мегардад. Ошиқ маъшуқаро мухотаб қарор дода, изҳор мекунад:

*Миҳнати ҳичронт соъат - соъат аст,
Давлати васли ту ногаҳ - ногаҳ аст!*

Ошиқ, бо вучуди ин, ҳатто раводори он нест, ки боди сабо ба рӯи ёр вазида, абири гесувони мушкинбӯйи ўро бибарад:

*Дил чу пироҳани ту меларзад,
Бар ту гар бигзараид насиими сабо!*

Набояд фаромӯш кард, ки дар газалҳои Камол баробари ишқи заминӣ аз ишқи рӯҳонӣ, ишқи ирфонӣ, ишқи афлотунӣ ва ишқи илоҳӣ низ сухан меравад. Танҳо ҳангоми ба назар гирифтани ин ҳол маъниҳои аслии қаломи шоъирро метавон дуруст дарк намуд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ газали зеринро аз газалҳои мумтози Камол мешуморад, ки низ ҳусну ҷамоли ҷононаро васиф менамояд:

*Гар шабе он маҳ зи манзил бениқоб ояд бурун,
З-аввали шаб то дами субҳ офтоб ояд бурун!*

*То ба ҷашми мо ҳаёли он лаб омад, хоб рафт,
Чун намак афтад миёни дид, хоб ояд бурун!
Аз ҷигар хуне, ки резам, дил гизо месозадаш,
Кути оташ бошад он хун, к-аз кабо ояд бурун!
Кай бурун ояд лабаш аз ӯҳдаи бӯсе, ки гуфт:
«Чун муҳол аст оби ҳайвон, к-аз сароб ояд бурун!».
Ҳирқаҳои сӯфиён дар даври ҷашми масти ў,
Солҳо бояд, ки аз раҳни шароб ояд бурун!
Ҳар кучо бошад нишони пои ў, он ҷо ба ҷашм
Ҳок бардорем ҷандоне, ки об ояд бурун!
Бо ҳама тақеъою зуҳд ар бишнавад бӯят Камол,
Аз даруни савмаъа масти ҳароб ояд бурун!*

Рақиб дар газалҳои Камол тимсоли зиштӣ, мунофиқӣ, фитнакорӣ ва ҳилагарӣ буда, ин маҳлуқи саҳтҷону тунд, ки ба диву Бӯлаҳаб шабоҳат дорад, аз саг ҳам рақику бадтар аст. Қамол ҳар қадар маъшуқаро ситояд, ҳамон қадар аз дасти рақиб менолад ва ўро накӯҳиш менамояд. Рақибро саг /«Рақибатро, ки саг бисёр аз ў биҳ, - Ҷи шуд, гар з-ин батар гуфтем, гуфтем!»/ мор /«Гарам ту дил медиҳӣ, чун раҳам зи заҳми рақиб, - Ҷи ҷӯз ба санг ман морро наёрам қушт!», хор /«Бо рақибонат ба қуни васл ҳушдил мезиям, - Бар умеди гул чу булбул метавон би ҳорзист!», нокас /«Дур аз ту мо, ғарифон, гар бекасем, шояд, - Ҷун нестем ҳамдам ҷӯз бо рақиби нокас!», тунду бехудагӯ ва юн меномад /«Камол ҳаст қарин бо рақиби ҳонасиҳӣ, - Ҷун тӯтиё, ки ба зогаш қунанд асири қафас!»/. Лекин ағлаб рақибро на ғашошофш, балки бо рамзу қиноя ва қаломи пӯшидаву мармuz бӣ маърази масҳара мегузорад, ки аз таҳқирҳои рӯй рост нишонрасу занандатар аст:

*Рақиб гуфт: «Ту донӣ, Камол, қимати ман?!»,
Бигуфтам: «Ай дили саҳтат ба гусса арзонӣ!
Туро ба соҳили Уммон ба сад дираам бихаранд,
Барои лангаркашӣ, ки бас гаронҷонӣ!».*

Бале, рақиб, тибқи нигориши Қамоли Ҳучандӣ, ҷондорест, ки бо ҳаракатҳои номулоим, рафтори дурушту дағалу ҳушк ва

гуфтори бемантиқ ғаши касро меорад. Аммо лаҳни пурзарофати Камол шеъри ўро олудай таҳқири бадгүйӣ ва дашномҳои беадабона накарда, фақат тарафи хандаовар ва музҳики башараи номатлуби рақибро таҷассум менамояд. Ошиқ ба маъшуқ хитоб мекунад:

*Бор агар бандем аз кӯи ту боре бо рақиб,
Чун ба азми роҳ боре бар харе ҳоҳем баст?!*

Чунон ки мулоҳаза менамоед, Камол дар ин байт рақибро ҳар мегӯяд, валие вожаи «бор»-ро бозӣ доронда /бор бастан – бору бурро барои азми сафар бастан; боре – рӯзе, бор – ба маъни асл/, бо киноя рақибро ҳар муаррифӣ мекунад. Ё дар байти поён ҳудро ба оҳуи ҳарам ва кӯи ёрро ба ҳарам (атрофи Каъба дар Макка) ташбех медиҳад, ки дар он ҷо сайди ҷонварон мамнӯъ аст. Дар он макон, гӯё, ҳатто дарандагону ҳайвоноти шикорӣ низ яқдигарро озор намедиҳанд. Дар ин ҷо оҳуи ҳарам, яъне Камол, аз саг, яъне рақиб намеҳаросад:

*Қамол аз сари кӯят ҷаро рамад зи рақиб?!
Чу оҳуи ҳарам аст, аз саге чӯ ғам дорад?!*

Ин шевави гуфтор, яъне эроди матлаб бо рамзу қиноя ва ба василай ташбеху истиъораҳои ғайримустақим аз үнсурни хоси сабки шеър гуфтани Камоли Ҳуҷандӣ буда, ўро дар байни суханварони дигар дар ин услуб мумтоз гардонидааст. Боз ҳам дар ҳаққи рақиб ошиқи абгор мефармояд:

*Аз логарӣ гирифт ба як тан шабам рақиб,
Ҳандид ёру гуфт, ки саг устуҳон гирифт!*

Сиёҳӣ ва сиёҳикориҳои рақибро Камол бештар зикр мекунад, мисли:

*Дидори рақиб аз дур афзуд маро гирия,
Аз абри сияҳ бошад афзунии боронҳо!*

Ниҳоят, Камол рақибро чун моҳи рамазон мачбуринти номатлуб шумурда, аз ўна танҳо ҳазар мекунад, балки рӯсиёҳаш мешуморад:

*Рақиб, ай қош, ки ногаҳ чу моҳи рӯза мешуд гум,
Ки ман бе рӯсиёҳӣ ид мекардам ба дилҷӯён!*

Аз ҳайбати рақиби манфуру дидори наҳси ў Камолу қаҳрамони лирикии ў чун барги бед меларзанд, зоро дар роҳи озори ошиқ танҳо нест. Шоҳу вазир, муҳтасибу зоҳид, обиду воъиз, пандгӯю сӯфӣ, ғайбатчиу авбош ва үнсурони дигари ҳурофотпараст ва, умуман, муҳити носолим ба ошиқ душманий меварзанд. Онҳо бандагони ишкам ва нисбат ба ғами ҳалқ, зиндагии мардум, хоса аҳволи ошиқ, бепарво ҳастанд. На танҳо подшоҳ, балки ҳамаи онҳо, ки ғаний, соҳибмансаб ва ҳуқмронанд, мегӯяд Камол, танпарвар, ғафлатзада ва аз ҳалқ дуранд:

*Он ки машгули ниъмату ноз аст,
Ҳечаш андӯҳу бенавоёён нест!*

Эътирози Камол ба муқобили зулму ҷавр аз воситаҳои бадеъии ашъори ў ҳам ҳувайдост. Байти зерин ҳар қадар «ошиқона» бошад ҳам, ҳолати табиъии шахси мазлумро равшан пеши назар меорад:

*Магар зулфат парешон аст аз зулм,
Ки дорад аз надомат сар ба зону?!*

Зиндагии Камол дар ҳар шаҳре, ки иқомат мекард, дар ҳалқаи дӯстону шогирдон, муҳлисону муридон, асосан, бидуни эҳтиёҷ мегузашт. Ба вижса, дар Табрез рӯзгоре гуворо насиби ў буд. Вале ёди зодгоҳ, он ҷое, ки хуни ноғаш рехтааст, хотири дӯстони замони кӯдакиу ҷавонӣ бо мурури замон замони ўро бештар мушавваш мекард. Шикоят аз ғарibӣ, алами чудойӣ аз ватан, дурӣ аз ёру диёр ва ишиёқи ёрони қадимӣ аз мавзӯъҳои ҳамешагии ғазалиёти Камоли Ҳуҷандист. Ин дард

аз назари ошиқ ва ахли ишқ чун алами иҷтимоӣ аҳамият қасб намуда, ба ғазалҳои Камол чун ҷузве аз мавзӯи ишқ ворид мешавад. Ба ин дарду ҳасрат дар солҳои оҳири зиндагии Камол, ки ў муқими Сарой буд, нотавонӣ ва аҷзи пирӣ илова гардида, оҳангӣ ғамангез дар ашъори солҳои оҳири умри ў торафт зиёд мегардида, зоро пири ғарифафтода беш аз пеш дилгир аз он мешуд, ки аз ёру диёр хабаре надорад:

*Хабаре зи ҳеч қосид зи диёри ман наёмад,
Чи сиёҳнома пайке, ки зи ёри ман наёмад!*

Ин навъ эҳсосотро шоъир чунон ҳайратовар ифода менамояд, ки ба дили кас, ҳусусан ба ҷигари онҳое, ки заҳри турбатро ҷашидаанд, намак мепошад:

*Қиссаи дарди ҷудоӣ чу нависем, Камол,
Дил ҷудо нола қунад, ҳона ҷудо, нома ҷудо!*

Албатта, дар оҳири умр нолаи бекасию ғарбиӣ дар ашъори шоъири ошуфтаҳол пурӯзваттар садо Медиҳад, ки амре табиист. Дар ҷавонӣ кас камтар ба ёд меорад, ки зодгоҳаш қучусту ёронаш ба ҷӣ кор машгуланд. Дар пиронсолӣ ғарбиву бекасӣ бештар ҳис қарда мешавад. Ғарбиӣ дарди ҷомиъа ва марази иҷтимоӣ буда, пеши алами он ҷонкоҳ аст.

Баробари танқиди табақаҳои муфтиҳӯри ҷамъият ва мазаммати хислатҳои баду кирдорҳои зишиди одамизод, Камоли Ҳуҷандӣ мардумро ба қӯшишу кор, илму ҳунар ва одамият даъват менамояд. Ин ҷиҳати гуфтори Камол ба танқиди ў маъни нав илқо менамояд, зоро дар ин маврид ў чун муаллими аҳлоқи писандида ва одоби ҳамида баромад мекунад. Бале, дар ғазалҳои Камол ба масъалаҳои панду насиҳат камтар таваҷҷӯҳ шудааст, вале онҳоро комилан аз масоъили панду аҳлоқҳои донистон нашояд. Ғоҳе дар ҷавони ўандарзҳои олие вомехуранд, ки ба ин васила ҳусни талаб, воҷиб будани мағлуб кардани нафс, ҳазар ва иҳтилоғу рақобат ва масъалаҳои ҳассоси ба ин монанд талқин мегарданд:

*Ба дунон кам нишин, к-аз сӯҳбати дун
Мақоми қурби аё-адно наёбӣ!*

*Бишкан бути гӯурӯр, ки дар дини ошиқон
Як бут, ки бишканад, биҳ аз сад ибодат аст!*

*Бикӯш, то ба каф орӣ қалиди ғанҷи вуҷуд,
Ки бе талаб натавон ёфт гавҳари мақсуд!*

*Шоҳи бемева гар ҳама тӯбист,
Бибурдаш, ба мева пайвандед!*

*Ҳаваси сӯҳбати ёрон агарат меафтад,
Ба рафиқони мухолиф нақунӣ ёрӣ, биҳ!*

Инсон бо умед ва орзу зинда аст. Аз ҳамон рӯзе, ки умеди одам ба рӯзи биҳӣ ва фарҷоми нек намонад, дигар ў дар ҳукми зиндаҳо нест. Боварӣ ба фардои биҳтар аз имрӯз, умедворӣ дар анҷоми ҳайри корҳо қасро ба сӯйи оянда раҳнамун месозад. Аз ҳамин рӯ, ҳалқ мегӯяд, ки ноумед шайтон аст. Камоли Ҳуҷандӣ муваққатӣ будани зулму ҷавр, даргузар будани кулфату маҳрумият ва пас аз рӯзи саҳт расидани субҳи шодиро талқин намуда, мужда медиҳад, ки рӯзе, албатта, айёми хуш ва замони саъодатманд пеш ҳоҳад омад:

*Ай дил, зи ҷоми миҳнат ҷандон мабош гамгин,
Бошад, ки субҳи давлат як рӯз рӯх намояд!*

Биҳтарин сатрҳои Камол ба гиромидошти дӯстӣ бахшида шудааст. Ў сӯҳбати дӯстро биҳишт ва нақди зиндагонӣ, хоки дари ёрро аз гулшани ҷаннат биҳ мешуморад ва дӯстро анису мӯъниис ва қалиди умед дар ноумедиҳо ва, ҳатто, ғамашро ғаниматунишоти бедӯстри гам меангорад:

*Ғами дӯст мугтанаам мешуморам,
Нишоне, ки беӯст, гам мешуморам!*

Сүҳбати ёр биҳшиштест пур аз нозу наъим,
Ай хуш он дам, ки ба мо ояд аз он равза насим!

Ҳар ки дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист,
Кард нақди зиндагонӣ зоеъу бисёр зист!

Гарчи хуш ояд ба чашм гулшани ҷаннат, Камол,
Дар назари мо биҳ аз хоки дари ёр нест!

Ба ақидаи Камол, шахсе, ки дӯст надорад, ҳатто аз ҷони худ баҳраву нишоте, аз зиндагӣ ҳузуре ёфта наметавонад:

Касе, ки дӯст надорад, зи ҷон надорад ҳаз,
Ки ҷашми дур зи ҷон аз ҷаҳон надорад ҳаз!

Замони Камоли Ҳучандӣ замони мураккабе буд фитнаангез, фоҷиъабор ва пур аз воқеъаҳои ғамонгез! Мамлакатро ҷангу ғорат, истибдоду зулм, нооромӣ ва фасоду бедодгарӣ фаро гирифта буд. Қувваҳои марказгурез, ки аксар сардорони муғисиду беномуси қабилаҳо буданд, худро мустақил зълон намуда, бо ҳамдигар бо тамоми қабоҷат мечангиданд. Ҳамаи ин бедодгариҳо бар болои оқибатҳои фитнаи муғул, ки ҷанӯз шифо наёфта буд, бедодгариҳои Темури Ланг ва ҳамлаю асорати Тӯқтамишҳон, ноинсонии рӯҳониёни муфтиҳӯр ҳоли мардумро табоҷтар мекард. Ҳамин руҳдодҳои ногувор Камолро аз ёру диёр маҳрум гардонида /«Зинҳор аз ин замони бедодгар маро, - К-аз ёру шаҳри хеш чудо мекунад дигар!»/, ғуссастанду ҷигархунаш карда буд. Ҳуди шоъир бо ҳасрат мефармояд:

Агар равад зи дили реши ман ба гардун дуд,
Бисӯзад абрӯ аз ўжола полагун ояд!

ВИЖАГИҲОИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Камол устоди бемонанди шеъри тоҷики буда, ҷун даромдиҳандай сабки саҳли мумтанеъ суханҳои ширин ибораҳои рехта, таъбирҳои ҳалкӣ, алфози змбо, ғалималот мутаносиб, ташбеху истиораҳои нодир, таҷнису муболигаҳои дилфиреб, зарбулмасалу мақол ва таъбирҳои ширадони мардумиро ҷунон мөҳирона ба кор мебарад, ки шеъри ўро ниҳоят намакин ва ҳуҷоҳанг мегардонанд. Ин ҳусусияти шеъри Камолро гузаштагон ҳам асрҳо пеш аз ин таъкид кардаанд. Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» менависад: «Дар зроди ғимсол ва иҳтиёри баҳрҳои сабук бо қофияҳо ва радифҳои гарӣ, ки саҳли мумтанеъанд, татаббуъ аз Ҳасани Деҳлавӣ мекунад, аммо он қадар майонии латиф, ки дар ашъори вай аст, дар ашъори Ҳасан нест». Ҳуди Камол низ дар бисёри фахрияҳояш ин матлабро изҳор мекунад, мисли:

Офарин бар ибораи ту, Камол,
Худ туро эҳтиёчи таҳсин нест!
Мевае, к-аз Ҳучанд меоранд,
Инчунин обдору ширин нест!

Вай худро ободкунандай сухан, устоди суханварӣ ва начотдиҳандай қаломи бадеъ аз ҷанги сифлатабъон мешуморад, ки, алҳақ, росту дуруст аст:

То фикрати ман ниҳод бунёди сухан,
Обод шуд аз ман тарабободи сухан!
Мехост сухан зи дасти бетабъон дод,
Додам ба ишорати сухан доди сухан!

Шикваи Камоли Ҳучандӣ ҳамеша аз суханношиносони гадотабъ аст:

Камол, ғаҳми сухан нест дар гадотабъон,
Сухан дур асту таъаллуқ ба гӯши шаҳ дорад!

Мувофики накли Алишери Навой, дар маҷлисे сарояндаи ҳушвазони он замон бо паҳни форам ғазале аз ғазалҳои Ҳасани Дехлавиро тағаний мекард. Чун ба байти “Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дур шуд, – Чунин асар диҳад, оре, тулӯъи чун ту Суҳайлे “- расид, баъзеҳо мегӯянд, ки ба ҷойи “сиришки ман ҳама дур шуд” агар “сиришки ман ҳама хун шуд” мебуд, ҳубтар садо медод. Навой матни сурудай ҳофизро ҷонибдорӣ мекунад. Аммо ҳозирин бо ӯ розӣ намешаванд. Аҳли маҷлис Мавлавӣ Ҷомиро ҳакам баргузид, қайфияти маҷлис ва сабаби баҳро ба ӯ навишта мефиристананд. Шаҳси фиристода ҷавоб меоварад. Он ҳазрат ин мисраъро навишта буданд: “Суҳан дур асту таъаллуқ ба гӯши шаҳ дорад”. Ин шаҳодати Навой бурҳони он аст, ки Ҷомӣ ба навпардозиҳои Камол Ҷонибдорӣ доштааст.

Дар ҳақиқат, - бисёр ғазалҳои Камол чун мушоҳадаҳои шаҳсӣ, гуфтугӯу муқоломаҳои тасвирий, сӯҳбату монологе, ки аксар ишқи фоҷиъавию яктарафаро баён менамоянд, иншо гардида, чунон муассиру мафтункунандаанд, ки бо таровату назокат, ҷилову тобнокӣ, таҳайюлу тасвири рӯҳӣ ҳамвазну ҳамоҳангӣ дурдонаҳои назми ҳалӣ буда, бо самимият ва бетакаллуфии ҳуд ҳонандаро дар ҳайрат мегузоранд. И.С. Брагинский ғазали зеринро чун намунае зикр мекунад, ки таронаҳои шӯҳи мардумиро ба хотир меорад:

Ошӯби ҷонӣ, шӯҳи ҷаҳонӣ,
Беэътиқодӣ, номиҳрубонӣ!
Гоҳам навозӣ, гоҳам гудозӣ,
Гоҳе чунинӣ, гоҳе чунонӣ!
Аз ту сабурӣ кардан, нигоро,
Натвон, валекин ту метавонӣ!
З-он сон, ки дорӣ аз хеш дурам,
Гар мирам аз ғам, ҳолам надонӣ!
Гуфтам: «Нисорат созам дури ашк»,
Гуфто: «Чӯ гӯем?! Дур мечаконӣ!».
Гар аз Камол, ай мӯъниис, малӯлӣ,
Рафтам зи пешам, бурдам фигоне!

Бисёре аз ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ, дар ҳақиқат, бо сабку

услуби саҳли мумтанеъ эҷод шуда, касро маҷзубу мафтун менамоянд. Услуби хитоба ва гилагузорӣ онҳоро хеле ҷаззоб мегардонад:

Ба ёрони кӯҳан ёрӣ накардӣ,
Ҷафо кардӣ, вафодорӣ накардӣ!
Ҳурам, гуфтӣ, гами ту, ту бизӣ шод,
Маро ғам кушту ғамхорӣ накардӣ!
Дилам пайваста медорӣ ба оташ,
Ба ман з-ин беш дилдорӣ накардӣ!

Дар ғазали поён вазнинии бори латофат ва сангинии суханро радифи «нагӯем, чӯ гӯем?!» мебардорад. Ба воситаи ин радиф, ки аввал дар шаҳли инкор ва баъд ба тарзи савол гӯшад мегардад, ҳусни маҳбуба хеле барҷаста ҷилвагар мешавад:

Рӯят ғули сероб нагӯем, чӯ гӯем?!
Он лаб шакари ноб нагӯем, чӯ гӯем?!
Он зулфи камандафкану руҳкору ҷабинро
Дузду шаби маҳтоб нагӯем, чӯ гӯем?!
Тафсири ду абрӯйи ту, к-он сурои «нун» аст.
Пайваста ба миҳроб нагӯем, чӯ гӯем?!
Дидем шабе ҷашми ту, ҷуз фитнаву тороч
Таъбери чунин хоб нагӯем, чӯ гӯем?!
Чаевгони сари зулфи туро шуд дили мо гӯй,
Ин қисса ба аҳбоб нагӯем, чӯ гӯем?!
Ин ҷеҳраву ин ашқи равонро ба давидан
Лаҳҳи зару симоб нагӯем, чӯ гӯем?!
Чун қасди Камол аз ғазал он сурати зебост,
Шеъри тари чун об нагӯем, чӯ гӯем?!

Ҳамин радиф аст, ки ташбеху истиораҳои анъанавии ғули сероб / рӯй /, шакари ноб / лаб / ва ғайра тобишу малоҳати нав гирифта, шеърро дилчаспу маъниҳоро барҷаста ифода кардааст.

Ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ ҳама дар қолабҳои маъмулий навишта шудаанд. Аз лиҳози шакл, вазн, қоғия, радиф ва

ороиши бадеъй онҳо ғазалҳои маъмулӣ мебошанд. Дар байни ғазалҳои ў шаклҳои нодири ин навъи шеър - ғазали зуқофиятайн, мустазод ва муламмаъ низ пайдо мешавад. Ҳусисияти ғазали зуқофиятайн, яъне дорои ду қофия, он аст, ки дар ҳар байте ду қофия ба кор меравад. Ҳусисиятҳои дигари он навъи ғазал /ороиши бадеъй, вазн/ аз ғазалҳои дигар тафовут надорад. Фақат истифодай ду қофия имконияти истифодай қолаби вожаҳои дигарро маҳдуд гардонида, тақаллуф шеърро аз самимият дур меандозад. Яъне, зуқофиятайн намуди душвори ғазал аст. Камол гуфтааст:

*Ошиқонат ба саҳарҳо, ки дуъо мегӯянд,
Ба дуъо бӯйи ту аз боди сабо мечӯянд!
Ман ба сар мераваму дид ба роҳи талабат,
Бераҳӣ бин дигаронро, ки ба по мепӯянд!
Чист бар куштаи дилдор басе гиряи зор?!
Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, киро мемӯянд?!
Ашкҳоро бизан, ай дидай гирён, ба замин,
Ки чаро ҳоки раҳаш аз руҳи мо мешӯянд?!
Зулфи ту карда раҳо ғолиямӯёни Ҳато,
Нофаи оҳуи мушкин ба ҳато мебӯянд!
Бо вуҷуди қади дилҷӯю гули ҳудрӯяш,
Дар чаман сарву гул аз боду ҳаво мерӯянд!
Шеъри ту чун ҳама гӯянд, ки сеҳр аст, Камол,
Дӯстон ин суханат шеър чаро мегӯянд?!*

Дар ғазали мазкур вожаҳои дуъо, сабо, ба по, киро, мо, ҳато, ҳаво ва ҷаро қофияҳои сипсилаи аввал буда, қалимаҳои мегӯянд, мечӯянд, мепӯянд, мемӯянд, мешӯянд, мебӯянд, мерӯянд ва боз мегӯянд қатори дувуми қофияҳоро ташкил кардаанд. Ба гайр аз дутойӣ қофия, шоъир дар ҳар байте истиъора, савол, нидо, ташбехӣ пӯшида, таҷниси ноқис ва амсоли инро ба кор бурдааст, ки мувоғиқи ҳусни мақтаъи ғазал онро сеҳри ҳалол метавон номид. Сеҳр дар ислом ҳаром аст. Лекин дар истилоҳоти адабиётшиносӣ шеърро, ки дар он доди сухан дода шуда бошад, сеҳри ҳалол мегӯянд, ки ғазали мазбур аз он қабил аст.

Мустазод дар анвои шеъри форсӣ аз навъҳои хеле камёби он ба шумор меравад. Мустазод, яъне дорои ҷузви зиёдатӣ ном гирифтани он ба сабаби дар оҳири ҷузви асосии мисраъҳо ҳамроҳ гардидани ниммисраъҳои иловагӣ мебошад. Одатан ғазалу рубоъӣ ва қами дар кам мусамматро мустазод меқунанд. Мустазод барои бо мусикӣ сароидан эҷод мегардад, он ҳам барои сароидани гурӯҳ ба гурӯҳ. Аз ҷиҳати қофиябандӣ ниммисраъҳои илҳоқшуда аз қофияи мисраъҳои асосӣ фарқ меқунанд ва тамоман дигаранд. Ҷевони Камоли Ҳуҷандӣ шомили як мустазод аст, ки ин ҷо сабт карда мешавад:

*Ай рехта саёди ту ҳуни дили моро, Бе ҳеч гуноҳе,
Бинвоз даме ҳастаи шамшери ҷафоро. Боре ба нигоҳе!
Боди саҳар аз раезаи ризвон ҳабар овард,*

*Имрӯз ба гулзор,
Ай сарви равон, ҳаст магар пайки саборо.*

*Дар кӯи ту роҳе?!
Кас нест, ки бар бӯйи гулистони ҷамолат*

*Дар боғи тараб нест,
Чун лола зи ғам ҷок зада ҷайби қаборо*

*В-афканда кулоҳе!
Занҷири сари зулфи туро бо ҳама хубӣ*

*Сунбул натавон гуфт,
Ҳарғиз накунад ҷеч қасе мушкин Ҳаторо*

*Нисбат ба гиёҳе!
Бишкаст ҳама лашкари султони қавоқиб*

*Бар ҳар тараф имрӯз,
К-он зулфи зираҳлӯши ту аз анбари соро*

*Овард сипоҳе!
Дар доураи ҳушиназарон боз ба сад сол,*

*Ҳаққо, ки наёвард,
Дар даври қамар модари айём, ниғоро,*

*Монанди ту мөҳе!
Ҳайҳот, ки дар даври қамар занг баровард*

*Ойиши руҳкор,
Он дам, ки барорам зи дили сӯҳта, ёро, 3-ин воқиъа оҳе!*

Аз ҳоли парешони Камолат хабаре нест,
 Ҳайҳот, чӣ тадбир?
 Он кист, ки тақрир қунад ҳоли гадоро
 Дар ҳазрати шоҳе?!

Вазни мисраҳои асосӣ ҳаҷази мусаммани ахраби макбуфи маҳзуф, ки арконаш ба **мағъӯл** мағоъӣлу мағоъӣлу **фаъӯлун** баробар буда, нимисраҳои иловагӣ ба **мағъӯл** **фаъӯлун** мусовист, ки шакли зайлро мегирад:

-- V / V-- V / V-- V / V--
 -- V / V-- V / V-- V / V--
 -- V / V-- V / V--

Дигар ороиши мустазоди мазбур аз ороиши ғазалҳои Камол тафовуте надорад.

Дар лугат «**муламма**» рангоранг гардонидан аст. Аммо дар истилоҳи адабиётшиносӣ абёту ашъореро, ки ба ду- се забон туфта мешаванд, муламма мегӯянд. Дар назми тоҷик абёту ашъоре, ки ба арабио форсӣ, арабио форсии туркӣ ва тоҷикию ӯрду, дар замонҳои ахир тоҷикию ӯзбекӣ, зиёд эҷод гардидаанд. Камол фақат дар як ғазалаш як бор қалимаи «ой»-ро, ки лафзи туркист, ба кор бурда, онро бо «ой»-и тоҷикӣ таҷнис овардааст:

Турки ман, маҳ бувад ба туркӣ «ой»,
 Хуш бувад, як шабе ба пеши ман ой!

Аммо мисраҳои пурраи арабӣ дар абёти Камол тоҳ-тоҳе дучор меоянӣ, ки аксар аз оятҳои Қуръону аҳодиси набавӣ иқтибос шуда, баъзан мақолу зарбулмасалҳои арабӣ ба ҳайси мисраҳи том оварда мешаванд:

Зиндагӣ ёфт аз лаби ту Камол,
 Ва мин-ал-моъи куллу шайъин ҳай!

(Яъне: «ва тамоми мавҷудоти зинда аз об аст!»).
 Намунаи дигар:

Дил ҳост, шунидам, лабат аз банди чонӣ,
 Он буд маро ҳуд ҳама аз лутфи ту дилҳоҳ!
 Бинҳод Камол он баадаб бар кафу мегуфт:
 «Ал-ъабду ва мо фӣ ядиҳи кона ли мавлоҳ!».

(Яъне: аз ҳар чи гулом дар даст дорад, моли соҳиби гулом аст).
 Ҷунин ғазале дорад Камоли Ҳучандӣ:

Айюҳа-л-ъатшону фӣ водӣ-л-ҳаво,
 Ҷӯй - ҷӯён ҷониби дарё биё!
 Обро пеши лаби ҳар ташнае
 Қолати-л-аквобу қул, қул қавлано!
 Аз сақоҳум раббуҳум ибриқост
 То ба лаб пеши лаби мову шумо!
 Гиря то чанд аз аташ, чӣ нури ҷашм,
 Пеши ҷашма оби ҷашмие баркушо!
 Лав-ваҷадта -л -Ҳизра ъайнан фа-н-табех,
 Кайфа яҳя-н-нуну фӣ ъайнин-л-бақо!
 Аз насийт -ул-хута гар ёдем ҳаст,
 Ҳамчу он моҳӣ ба ҳазрат ошно!
 Гар талабгорӣ, машав дур аз Камол,
 Лам таҷид баъдӣ валийян муршидо!

Айюҳа-л-ъатшону фӣ водии-л-ҳаво – эй ташна дар водии ишқ; қолати-л-аквобу қул, қул қавлано – гуфт кӯзai мундӣ: бигӯ, бигӯ сухани маро; сақоҳум раббуҳум – пур кард парвардигошон ибриқояшонро /ишора ба ояти 21, сурои «Инсон»/маънӣ дошта, ду ибораи арабии оҳирин ба оятҳои 16 ва 62 сурои «Қаҳф» ишорат мекунанд: Лав-ваҷадта -л -Ҳизра ъайнан фа-н-табех – Ҷун ёфтӣ Ҳизрро ҷашмае, оғоҳ бош; Кайфа яҳя-н-нуну фӣ ъайнин-л-бақо – ҷун зист моҳӣ дар ҷашмаи бақо, насийт –ул-хута – фаромӯш кардан моҳиро; лам таҷид баъдӣ валийян муршидо – наҳоҳӣ ёфт баъди ман валии муршиди тарҷума мешаванд.

Ғазали мазкур ҳам дар баҳши тоҷикӣ ва ҳам дар қисмати

арабӣ як мавзӯй – ишқро ифода мекунад. Дар мисраъи тоҷикии матлаъ «ҷӯй – ҷӯён» иштиқоқ, «ҷӯй» ва «дарё» – тазод, «лаб» – мачозан ибриқ, ки кӯзai шароб аст, ва «лаб»-и дувум ба маъни аслӣ, «нури чашм» – истиора барои ифодаи маъшуқа, «чашм», «чашма» ва «оби чашма» – боз ҳам иштиқоқ, «ҳамчу моҳӣ» – ташбех аст. Қисмати арабӣ дар матлаъ дорон мухотабу нид буда, дар байти дувум вожаҳои «қолат», «кул-қул» ва «қавлано» иштиқоқ, «Хизр» ва «чашмаи бақо» ташбеху талмех, «сақоҳум раббухум» низ талмех, «ъайнан» ва «ъайн» иштиқоқ, «яҳя-нун» талмех, ба қиссаи Юнус ва дар батни моҳӣ чанд вақтеро гузаронидан ва, ниҳоят, мисраъи дувуми мақтаъ ишора ба ояти 16 сурои «Қаҳғ» мебошанд. Аммо ҳама устодона ба яқдигар оmezish дода шудаанд.

Камоли Ҳуҷандӣ газале дорад, ки тамоми мсраъҳои он бо пурсиши «Ин чӣ» сар мешавад, ки ибора – саволи oddie набуда, бо роҳи таҷоҳули ориф ҳайрати пурҳаяҷони ошиқро дар лаҷзai пуризтиробе чунон ифода менамояд, ки ҳар саволи навбатӣ матлабро равшантар гардонда, ҳуди ҳамон савол дар айни замон ҷавоби он гулпурсиҳост:

Ин чӣ сарви қад, ин чӣ рафтор аст?!
 Ин чӣ ширин даҳан, чӣ гуфтор аст?!
 Ин чӣ хол, ин чӣ орази зебост?!
 Ин чӣ хат, ин чӣ ҳусну руҳсор аст?!
 Ин чӣ мӯест, ин чӣ зулфи дароз?!
 Ин чӣ дилбанду ин чӣ дилдор аст?!
 Ин чӣ ҳамдам, чӣ ҳамнишин, чӣ қарин?!
 Ин чӣ мӯънис, чӣ ҷон, чӣ гамхор аст?!
 Ин чӣ турра-ст, ин чӣ шаб, чӣ каманд?!
 Ин чӣ дилдузду ин чӣ таррор аст?!
 Ин чӣ ҷашм асту ин чӣ лаб, чӣ шакар?!
 Ин чӣ доруҷу ин чӣ бемор аст?!
 Ин чӣ ҳусн асту ин чӣ хол, Камол?!
 Ин чӣ ҳуш булбул, ин чӣ гулзор аст?!

Баробари таҷоҳули ориф дар илми бадеъ санъати муколама ё саволу ҷавоб маъмул аст, ки моҳирона корбаст гардад, барои

ибрози эҳсосоти қалбӣ василаи ҳубе буда, пурсишҳо ҳар қадар қунҷковонаю густоҳона бошанд, посухҳои гайричашмдошту ғайдеҳавор тақозо менамоянд. Камол ғазалҳое дорад, ки аз матлаъ то мақтаъ дар ин услуб бунёд шудаанд. Як намунаи миргуби ин навъи ғазалҳо ҳамон ғазали бо радифи «Гуфтам: «Ба ҷашм» аст, ки Ҳофизи Шерозиро ба ҳайрат андохта буд.

Дар он ғазал маҳбуба ба дилдода савол медиҳад, ошиқ бошад, бо як ибора – «Ба ҷашм», ки таҷассумгари тайёр будан ба иҷрои тамоми ҳоҳишҳои маъшуқа аст, суханро кӯтоҳ карда, максадро возеху ошкоро мефаҳмонад. Мисоли барҷастаи дигари истифодаи устокоронаи ин санъат аз ҷониби Камол ғазалест, ки бо радифи «Гуфт, ки ҳар ду» иншо гардида, каме боло ба муҳассаноти он ишора шуд Камол ғазали дигаре дорад, ки ошиқ ба маъшуқа чун мухотаб нидо мекунад. Маъшуқа бо нозу ишва ба нидо ошиқ ба ҷойи «лаббайк» гуфтан ҳозирҷавобона савол пеш меорад, ки ин шева бисёр ҳам ширину намакин ва гуворо буда, динамика, драматизм ва ҷӯшиши эҳсосоти ошиқро дар ниҳояти авҷи иъникос мегардонад. Ғаълат ҷавоби хитобҳои ошиқ дар байти дувуму шашум ва, ҳулоса, шиддати эҳсосотро каме коста, ба ошиқ имконе фароҳам меорад, ки аз он муҳовара бештар розу ниёзи ошиқу маъшуқаро дарк намуда, нисбат ба ҳамдигар ҷунин як сӯҳбати ошиқонаи самимиро ҷилвагар намоянд:

Гуфтам: «Ай симзақан!». Гуфт: «Киро мегӯйӣ?!».
 Гуфтам: «Ай аҳдшикан!». Гуфт: «Чиҳо мегӯй?!».
 Гуфтам: «Ай он ки надорӣ сари як мӯй вафо!».
 Гуфт: «Маълум шуд акнун, ки маро мегӯй!».
 Гуфтам: «Ай ҷон, зи дили саҳти ту фарёд маро!».
 Гуфт: «Бо ман сухани саҳт ҷаро мегӯй?!».
 Гуфтам: «Аз бод насими ту шунидан чӣ ҳуш аст!»
 Гуфт: «То кай сухан аз боду ҳаво мегӯй?!».
 Гуфтам: «Аз дасти дили ҳуд ба ҳалокам розӣ!».
 Гуфт: «Ин ҳуд зи забону дили мо мегӯй!».
 Гуфтамаш: «Кай расад аз баҳт паёме ба Камол?!».
 Гуфт: «Он рӯз, ки аз мо-ш саломе гӯй!».

Саволу чавоб, хоса радифи «Гуфт: Туро чй?!», ки ба тарзи савол меояд, газали поёниро низ ҷазабай маҳсус бахшида, ба гӯшу ҳуш ниҳоят дилангез, ҳулоҳанг ва гӯшнавоз ҷилва медиҳад:

Гуфтам: «Шакар аст он, на даҳон!».

Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Чй намаюқост дар он?!». Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Даҳани танги туро дар лаби ҳомӯш
Лутфест, ки гуфтан натавон!». Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Ба ҳуши гар лаби ширини ту ҷон аст,
Қад низ равон аст, равон!». Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам, ки ту ҷониу басе дӯсттар аз ҷон,
Ҳам ҷониу ҳам шӯҳи ҷаҳон! Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Руҳи ту барги гул аст, омада бар рӯй
Холат ҳушу ҳат ҳуштар аз он!» Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Чй камандофкану дилбанд фитодаст
Он гесӯйи дар пой қашон! «Гуфт: «Туро чй?!».
Гуфтам: «Ба малоҳат ҳама чизат ба Камол аст!».
Ҳандон шуду афсункунон гуфт: «Туро чй?!».

Боз як вижагии ғазалҳои саволучавобии Камол он аст, ки аз ҳузури ошиқу маъшуқ кас нафаси гарм, тапиши дил ва розу ниёзи онҳоро ҳис мекунад, ишваю истигно, суханҳои чидаи нарм, оҳангӣ гуфтор, одоби суханварӣ ва тарзи муҳовараи дилбоҳтагон ба кас шодмонию нишот ва нурӯ сафо мебахшад; самимияти сӯҳбат, ҷаҳони мусаффои ошиқӣ, беларвояй нисбат ба атрофиён ва лаззате, ки муқоламакунандагон аз он саволу ҷавобҳо мегиранд, ҳонандаро масту мафтун мегардонад, ки аз ҷумлаи ҷунин ғазалҳои лаззатбахши шоъир боз яктои дигарро сабт менамоем, ки диккат гуморед:

Гуфтамаш: «Номи ту?». Гуфто: «Аз маҳи тобон бипурс!».
Гуфтамаш: «Номи лабат?». Гуфт:
«Ин ҳадис аз ҷон бипурс!».
Гуфтамаш: «Боре нишоне зон даҳон бо мо бигӯй!».
Зери лаб ҳандон шуду гуфт: «Аз гули ҳандон бипурс!».

Гуфтамаш: «Дилҳо кӣ дуздиҳ он ҳама шаб бо ҷароғ?!».
Ҳолу ҳат бинмууду гуфт: «Инҳо аз ину он бипурс!».
Гуфтамаш: «Дар горати ҷашмон дилам бурдӣ асур!».
Гуфт: «Агар ҳоҳӣ нишони ў, зи Туркистон бипурс!».
Гуфтамаш: «Дар пойи ту галтон сарам

ҷун гӯ ҷароғ?!».

Гуфт: «Бо зулфам бигӯ, яъне, ки аз ҷавғон бипурс!».
Гуфтамаш: «Бар синаи решам ҳазорон заҳм чист?!».
Гуфт: «Гӯ бо ғамзаам, яъне, ки аз пайкон бипурс!».
Гуфтамаш: «Ҷун бурдайи рах дар сари зулфаши
Камол?!».
Гуфт: «Бо боди сабо рав, роҳи Ҳиндустон бипурс!».

Дар ғазалҳои саволучавобии Камоли Ҳучандӣ мо диккатро асосан ба пурсишу посухҳо равона карда, роҷеъ ба муҳассаноту ороишҳои дигарашон ҷизе нагуфтем, ҳол он ки ташбеҳу истиъораҳои шинам, тазоду муқобала ва санъатҳои дигари пафзиву маънавӣ саропои он ғазалҳоро зеб медиҳанд. Саволу ҷавоби «гуфтам» - «гуфт» замонро дар як они воҳид муттаҳид намуда, ҳузури ошиқу маъшуқа маконро маҳдуд мегардонад. Дигар доираи тафаккур ва тавсияни тасавур ба мазмуни саволу ҷавобҳо вобаста мегардад. Азбаски ошиқ бо маъшуқаи саркашу бераҳму гурезпо кордор аст, дар зиндагии ў рӯзҳои фироӯз ва ғами ҳичрон фаровон буда / «Ғами ҳичрон сабаби роҳати васл аст, Камол, - Давлати вакти ту, гар шод бадӯзин ғам боши!» /, лаҳзаҳои дидору фурсаҳои мулоқот камтар миъассар мегардад / «Миҳнати ҳичрон - т сөъат- сөъат аст, - Давлати васли ту ногаҳ-ногаҳ аст!» /, ошиқ дарду ғами ҷудойиро ба умеди он таҳаммул менамояд, ки рӯзе ба васли маъшуқа ҳоҳад расид, зеро арчи ранҷ ғанҷ буда, касе, ки заҳмат мекашад, ҳатман роҳаташро ҳоҳад дид / «Гар дарду ғам фиристӣ, васлат кунем ҳосил, - Мо мекунем таҳсил, то мерасад вазоиф!» / . Фақат дар ин роҳ сабр, бурдборӣ ва тамқин зарур аст. Бинобар ҳамин, ошиқ садо дармедиҳад, ки миҳнату давлат, ғаму нишот ва нестию ҳастӣ дар маслаки ў аз ҳам ҷудойинопазиранд, тавъамон арзи вучӯд мекунанд:

*Мухнати мо ҳама давлат, гами мо ҷумла нишот,
Ҳастии мо ҳама не, нестии мо ҳама ҳаст!*

Танҳо сабри ошиқ ва раҳми маъшуқа аз яқдигар муҳолттар аст:

*Сабр дар дил марову раҳм ўро,
Ҳар ду аз яқдигар муҳолттар аст!*

Муқолама дар газалхое, ки қаблан баррасй шуданд, мустақиман дар ҳузури яқдигар ба вуқӯй мепайвандад. Навъи дигари муқолама, ки дар газалҳои Камоли Ҳучандӣ ба мушоҳада мерасад, ин нақли гуфтугӯйи ошиқу маъшуқа аст, ки онро дар ғойиби маъшуқа ошиқ ҳикоят меқунад:

*Гуфтайӣ аз мо дилат бардор, зинҳор ин магӯ!
Ҷони ман, бо он лабу гуфтор зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ роҳи вафоро рост натвонем рафт,
Бо чунон қадди ҳушу рафтор зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ ҳоҳам буридан аз ту дигарбора миҳр,
Ҳам ба миҳри ҳуд, ки дигар бор зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ субҳи умедат ман наёвардам ба шом,
Аз руҳу аз зулф шарме дор, зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ дар офтобу маҳ тавон ҳаргиз расид?
Васли рӯятро ҳамон ангор! Зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ оби ҳуше ҳаргиз касе ҳӯрд аз сароб?
Ваъдаи мо ҳам ҳамон пиндор! Зинҳор ин магӯ!
Гуфтайӣ аз дӯстӣ ҷони ҳудам ҳондӣ, Камол,
Ҳар чӣ мегӯйӣ, бигӯ! Зинҳор, зинҳор ин магӯ!!*

Фарқи ин гуфтугӯй аз муқоламаҳо, ки қаблан зикр шуданд, дар он аст, ки ошиқ ба маъшуқа эроде намегирад, итоб ҳам намекунад, сухандонию ҳозирчавобӣ ҳам намекунад, фақат батамкин суханҳои дар ғойиби ошиқ эрднамудаи маъшуқаро оромона ба хотир оварда, дигар чунин суханҳоро ба забон нарондани ўро ҳоҳиш ва таъқид менамояд. Ба василаи пайке ё тавассути номае ирсол шудани суханони ошиқро пай бурдан ва ё тасаввур кардан мумкин аст. Доираи мавзӯи мавриди

изҳори ақида ҳам маҳдуд аст.

На фақат ғазалҳо, балки як силсила рубъиҳои Камол низ ба тарзи саволу ҷавоб суруда шудаанд, ки баробари намакин ва завқбахш будан, хеле тарағ тофтаву бофта шудаанд:

*Гуфтам: «Ба чӯ монад миҷаат?!». Гуфт: «Синон!».
Гуфтам, ки «Чу қаддам чӯ бувад?!». Гуфт: «Камон!».
Гуфтам: «Чу биёй, чӯ барӣ?!». Гуфт, ки «Дил!».
Гуфтам: «Чӯ дижам, то наравӣ?!». Гуфт, ки ҷон!*

Е:

*Гуфтам: «Ҷоно!», Гуфт: «Бигӯ, гар мардӣ!».
Гуфтам: «Мурдам!», Гуфт: «Некӯ кардӣ!».
Гуфтам: «Чашмам!», Гуфт: «Бас ин беобӣ!».
Гуфтам: «Нафасам!», Гуфт: «Макун дамсардӣ!».*

Маҳол будани сабру қарори ошиқон ва меҳру вафои дилбарон амре мълум ва забонзади мардум аст. Инро Камол, қаҳрамони лирикии ў ва ошиқи тасвиркардааш қабул доранд / «Толиби симурғ бошу кимиё, лекин мачӯй - Аз бутон миҳру вафо в-аз ошиқон сабру сукун!». Ин ба симурғ, ки исми бемусаммо, яъне номе, ки вуҷуди ҷисми он дар олами ҳастӣ мавҷуд нест ва ба илми афсонавии кимиё, ки бо моддай афсонавии иксир мису оҳан ва фулузоти дигари камарзишу бекаддро ба зарутило мубаддал мегардонад, шабоҳат дорад. Албатта, дар ин ҷо муболига ҳаст, аммо, алҳақ, ки асли матлабро возеҳ баён кардааст. Ҷун он ҷиз дар асл вуҷуд надорад, ҷустуҷӯ, кӯшишу саъӣ ва ҷидду ҷаҳд барои пайдо кардани он корест беҳосил. Аз дилбари соҳиби ин наъв хислат ком ҷустан ҳам аз имкон берун аст. Шахси дилбоҳта ноҷор ба тақдир сар мефурорад:

*Бисёр ҷаҳд кардам, коме нашуд мӯяссар,
Бадбахтро ба кӯшиши мӯқбил наметавон кард!*

Ин ошиқи шайдо ба маъшуқи ҳуд итобу хитобкунон мегӯяд:

*Ин маҳол аст, ки мо ҳар ду зи ҳам металабем,
Ман зи ту миҳру вафову ту зи ман сабру қарор!*

Ин матлаб мумкин аст, ки дар ҳузури ошиқу маъшуқ ва ё ба василай мақтубу нома ва ё қосиду пайк баён гардад. Пекин Камол мақсадро тарзे ифода менамояд, ки бо вучуди бо ҳам унсу улфат пайдо накардани онҳо аз наздик буданашон пай бурдан мумкин аст / «Гар ту аз парда ба мо рух бинамойй, чи шавад? – В-ар даре бар мани дарвеш күшойй, чи шавад?!». Аз ин ҷиҳат, Камол байзэ газалҳо дорад, ки на бо услуби муколамаву муҳовара, гуфтугӯ, саволу ҷавоб, яъне диалог, балки чун монолог, яъне сар ба муроқиба бурда ҳуд ба ҳуд роз гуфтани, ки аз воситаҳои хуби ибрози андешаву ақида ва фикру зикри ботинии шахс аст, устодона истифода мебарад. Он ҷо ёр гойиб, маҳбуба ногиро ва бо ўқаҳрӣ буда, дилдор ба дилдора илтифоте надорад. Сӯзу гудоз, мавҷи эҳсосот ва тӯфони отифоти қалбӣ аз қӯраи синаи ошиқи музтариби ба қулзуми яъс афтода фаввора зада, ҷисми очизу күпфатзада, ҳақику нотавон ва мустаманду мискини ўро дилрабо, тараҳҳумовар ва ғаманзез тачассум менамояд. Ба газале таваҷҷӯҳ фармоед, ки матлаъаш ин аст:

*Рафт аз дасти ман он зебонигоре, чун кунам?
Нест дар дастам инони ихтиёре, чун кунам?!*

Газали зерини Камоли Ҳучандӣ, ки аз рӯйи мавзӯъ дар ваофи баҳор аст, аз лиҳози санъатҳои шеърӣ шоёни таваҷҷӯҳ аст, таҳлил меҳоҳад. Фаро расидани баҳор, шукуфтани гулҳо, лаб күшодани гунча, садои булбул, абри найсони боранда бар рӯйи гулу савсан, вазидани боди гулбӯ аз болои ҷаману бӯстон, ҷунбиши сарви устувор, дар пойи дарахтон ҷорӣ шудани об тақозо мекунад, ки кас дар он манзараи биҳиштойин аз дasti бутони ҳурнажод май нӯш кунад. Аммо ҳар баҳореро ҳазоне дар пай асту умр бебақову зудгузар, бинобар ҳамин, фурсати гул ва умри даргузарро ғанимат дониста, лаҳзасе ҳам бошад, шодмону ҳандон бояд зист, зеро чунин лаҳза баробари умре арзиш дорад. Шоъир ҳамаи ин ашёро ташхисонида, дар олами беохир чун унсурҳои муҳаррику зинда ба қалам оварда, зиндаги мулаввани пурҷӯшу ҳурӯшро ҷилва медиҳад:

*Боз гул доман ба дасти ошиқони ҳуд ниҳод,
Гунча лаб бикшоду булбулро ба боз овоз дод.
Абр дурҳои Адан пеши гулу савсан қашид,
Боз дарҳои ҷаман бар рӯи гулбӯён ниҳод.
Сарви мо баркард ногаҳ сарзи саҳни бӯстон,
Пеши ўҳар ҷо дарахте буд, бар по истод.
Гул ҳикоят қарду сарв аз нозукию лутфи ёр,
Об гирён омаду дар пойи ину он фитод.
Дар биҳишту боз ҳуш бошад майи чун салсабил,
Ҳоса аз дасти бутони гулрӯхи ҳурнажод!
Ҳар баҳореро, ки ҳаст, ай дил, ҳазоне дар пай аст,
Ҳуш баро рӯзе ду чун гул бо лаби ҳандону шод!
Бар варақ дорад гули рангин, бихон ин ҳат, Камол,
Шод зӣ, чун умр бод аст, ай бародар, умрбод!*

Агар ғазали боло аз рӯйи сует санҷида шавад, мебинед, ки дар ҷаҳор байти аввал манзараи баҳор дар шакли динамики ва драмавӣ тасвир гардида, бо санъатҳои ташхис, ташбех, истиора тасвир шуда, дунёни рангинеро пеши назар меорад. Байти панҷум ҳоҳиши орзуи шоъирро ифода менамояд, ки дар он густараи зебое басо гуворо ва созгор ба назар мерасад. Байти шашум зроди як нуктаи фалсафист, ки онро шоъир бо муроҷаъат ба дил изҳор дошта, дар мисраъи дувуми он масъалай ҳедонистии ҳуш гузаронидани умр талқин қарда мешавад. Матлаби байти ҳафтум мавзӯъи байти пешинонро тақвият медиҳад, ки бо лаҳни воъизона, далели мубарҳан ва шакли хитоба таъқид шуда, ғазалро зебу ҳусни мақтаъе баҳшида, бисёр ҳам ҷаззобу дилпазир гардонда, забони нарм, вожаҳои сӯфта ва мусиқавияти том дар маҷмӯъ як падидай барҷастаи гуворо санъат ва ҳунарро падид оварда, пеши назарҳо ҷилва медиҳад, ки ҷамъян ҳоҳиди гӯёи маҳорати олии сухангустарии Камоли Ҳучандӣ мебошанд.

БАДЕЙЯТИ ФАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Фазалҳои Камоли Ҳуҷандӣ ба лаълпораҳо монанд ҳастанд, ки аз ҳар сӯе ба онҳо нигарӣ, дураҳши дигаре ба мушоҳада мерасаду дил мебарад. Ин дураҳши дилрабо тавассути истеъмоли санъатҳои бадеъӣ, ки ҳар қадоме дар ба логати маъно, тарзи адо, ҷазолати аҷзо ва, дар ниҳояти амр, барои ғановати муҳтавиёти тамоми шеър ба тариқи ақмал нақши боризе гузошта, дар парвардани завқи бадеъии мардум кумак мерасонанд, ҳувайдо мегардад. Ҳусусияти умдатарин ва мумтози адабиёти бадеъӣ тарзи рангини баён буда, бо тавсиф, мачоз, ташбех, истиъора, қиноя, талмех, таҷнис ва ороишҳои дигари гуфтори бадеъ татбику пироӣиш ёфта, ҷанбаи завқӣ, маърифатомӯзӣ ва зебописандӣ қасб мекунад. Фарқи назарраси тарзи ниғориши бадеъӣ аз тарзи баёни адабиёти илмӣ, ки бо истифодали мадраку далелҳо, категорияву истилоҳоти ҳоси ҳар илм таълиф мегардад, ҳамчунин муҳовараи оддӣ маҳз дар ҳамин аст. Масалан, Ҳофизи лисонулгайб мефармояд:

*Уқоби ҷаҳр қӯшодаст бол дар ҳама шаҳр,
Камони гӯшанишиневу тири оҳе нест!*

Муроди Ҳофизи ширинадо он аст, ки ҷаҳру зулм аз ҳад гузаштааст, аммо порсое ва ё ҳудопарасте нест, ки ҳеч не бо дӯъое онро аз байн барад. Тири оҳи мазлумон аст, ки уқоби ҷаҳрро сарнагун менамояд. Албаттa, ин ақида ҳуд пиндоре беш нест. Вале дар қуруни вусто ағлаби мазлумон ба он мұлтакид буданд.

Камоли Ҳуҷандӣ мегӯяд:

*Муҷаррадони ҳаробот, бин, ки аз сари завқ
Ба васли духтари раз тоза кардаанд никоҳ!*

Яъне, шоъир гуфтан меҳоҳад, ки шаробхорагону майзадаҳои ҳаробот боз аз сари нав меҳоҳанд, ки бодапаймойӣ

кунанд. Духтари раз – шароби ангурист. Ҷунин тасвири рамзомези ғазалҳои Камол бурҳони камоли суханварӣ буда, саросари гуфтори ўз ин ҳусн бархурдор аст. Оби ораз ва акси ҷон дар олами вуҷуд мавҷуд нестанд. Онҳоро шоъир дар олами таҳайюлоти ҳуд оғаридааст. Аммо дар густараи шеър онро гасаввур намудан мумкин аст:

*Гуфтамаш: «Дар оби ораз акси ҷони мо намоӣ!».
Гуфт: «Ҳар дам ҳуднамоӣ ҳуши намеояд маро!».*

Инак ғазаланагораро аз ин лиҳоз пурра аз назар мегузаронем:

*Дил ба ёди зулфи вай бар ҳеш ҷаҳидан гирифт,
Шамъ дидаш дар миёни ҷамъу ларзидан гирифт.
Шаб ҳаёли рӯйи ў ногоҳ дар ҷашмам гузашт,
Ашкам аз шодӣ равон бар рӯй ғалтидан гирифт.
Дӣ яке дар мачлиси мо қиссаи он моҳ гуфт,
Офтоб аз дар даромад, қисса бишнидан гирифт!
Солҳо бӯсидани пояш муроди дида буд.
Он нашуд бӯсидан, аммо дида пӯсидан гирифт!
Оби ҳайвон нест рӯзӣ, ҳамчӯ Искандар, Камол,
Ҳизри ҳатташ ҷашмаро бо сабза пӯшидан гирифт!*

Бинои ғазали фавқ бар пояи санъати ташхис соҳта шуда, ба гайр аз ларзидани шамъ, ҷақидани ашк бар рӯй, бӯсидани по ва рӯйи ҷашмаро бо сабза пӯшидан, ки ин ҳодисаҳо қобили пайвастан ба вуқӯъ ҳастанд, дигар ҳама ашё ва ҳаракати онҳо мавҳум буда, дар ҷаҳони ҳастӣ он ашё ва амали онҳо гайримумкин аст. Ҳамчунин, ҳодисаҳо, ки дар зиндагии воқеъӣ метавонанд вуҷуд дошта бошанд, бо ғоъилҳо, ки шоъир онҳоро чун иҷроқунандо амале мутаҳаррик гардонидааст /бар ҳуд ҷаҳидани дил, дидани шамъ, аз шодӣ ба рӯ ғалтидан ашк, аз дар даромадану қисса шунидани офтоб, орзӯйи бӯсидани по ҷардани дид/ яъне ҷашм /оби ҳайвон /яъне оби ҳаёт/, ҷашма /яъне лаби маъшук/-ро пӯшондани ҳатти сабзи ўз дар олами гайбу шаҳодат вуҷуд надоранд. Бар замми ин, «моҳ» чун

истиъораи дилбар ва аз офтоб афзал будани он, ҳамчунин, Искандару Хизр ба ғазал ҳусни иловагӣ ато намуда, дар зеҳни ҳонанда қиссаи Искандари Зулқарнайн, ҷашмаи оби ҳаёт, дар ҷустуҷӯйи он ба торикистон сафар кардани Искандар, вале аз он ҷашма Хизр нӯшидану Искандар маҳрум монданро эҳё мегардонад. Бӯсидан ва пӯсидан таҷниси ҳат аст, ки танҳо ҳоси шевай форсии тоҷикист.

Дар бунёди соҳтори ғазал Камоли Ҳучандӣ беш аз ҳама аз маҷоз истифода мебарад. Аҳли балоғат Ҷӯроф кардаанд, ки барои тасвири ҷозибанки ашё ва ниғориши барҷастаи ҳодисаҳои гуногун ҳамчун воситаи муҳиммии қаломи бадеъӣ адиб қабл аз ҳама ба суханҳои образнок рӯ меорад. Ташбеху истиъораву қиноя ва амсоли инҳо ҳама аз навъҳои гуногуни маҷоз буда, ба қавли яке аз аввалин шеършиносон дар таърихи адабиёти форсӯи тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам», ки онро соли 1233 мелодӣ ба итмом расонда буд, «маҷоз зидди ҳақиқат аст» /Ал-муъҷам, Душанбе, «Адиб», 1991, саҳ, 292/. Ин ҷо маҷозро зидди ҳақиқат гуфтани Шамси Қайси Розӣ на ба маъни дурӯғ, балки ба он маъност, ки дар адабиёти бадеъ гоҳо қалимаю ҷоҳаҳо на ба маъни аслию ҳақиқӣ, балки ба маъниҳои маҷозӣ истифода мегарданд. Шамси Қайс ба сухани ҳудидома медиҳад: «Ва маҷоз он аст, ки аз ҳақиқат даргузаранд /яъне, лафзро на ба маъни аслий ба кор баранд – А.А./ ва лафзро ба маъни дигар итлоқ қунанд, ки дар асли вазъ на барои он ниҳода бошанд, лекин бо ҳақиқат он лафз ваҷҳи алоқае дорад, ки бадон муносиб муроди мутакаллим аз он итлоқ ғаҳм тавон кард» /Ал-муъҷам, ҳамон ҷо/. Анвоъи маҷоз хеле гуногун буда, дар ашъори Камоли Ҳучандӣ навъҳои зиёди он ба ҷашм мерасад:

*Гарчи рафт он орази ҷун об боз аз ҷӯи ҷашм,
Ҷашми он дорам, ки оби рафта боз ояд ба ҷӯй!*

Ба гайр аз вожаи «ҷашм», дар мисраъи аввал ҳамаи қалимаҳои ибораҳо ба маъни маҷозӣ кор фармуда шудаанд. Ҷо ин ки дар байти зайл қалимаю ибораҳои «сад қарн», «булбул» ва «ҷаман» ҳама маҷозанд:

156

*Гар бичӯянд, наёбанд ба сад қарн, Камол,
Булбуле ҷун ту ҳушалҳон ба ҷаманҳои Ҳучанд!*

Ғазал, ки мӯҳтавои он асосан аз тавсифи мӯҳаббат, таҳаррӯми ишқ, ҳоса аз лаҳзаҳои висолу ҳичрон, изтироби ошиқ, нозу қарашмаи матьшуқа ва дарди фироӯз лаззати дидор барин ҳолатҳои романтикии ишқ иборат аст, заминай фароҳе барои густариши ибораҳои маҷозӣ фороҳам меоварад. Маҷоз аст, ки сӯзу соз ва ангезаҳои дилнавози дилдодагонро бо биҳтарин ваҷҳ таҷассум менамояд, мисли ин байт:

*Зи миҳр карду вафо тавба он дили сангин,
Ҷӯ гуна тавбаи ў бишканам, ки сангин аст?!*

Е:

*Шуда аз соқии лутғи ту ҷаҳоне сероб,
Ҳамчунон баҳри қарам мавҷзанон моломол!*

Камоли Ҳучандӣ бо ибораҳои маҷозии дарахти ноз, шаҳри ишқ, қишвари ҳусн, баҳри қарам, дари давлат, замони давлат, насими иноят, пироҷани лутғ, гули висол, майи васл, согари айш, шарбати васл, шарбати висол, ҷоми васл, ҷашми вафо, қулоҳи ҳусн, шатранҷи ҳубӣ, лаби ҷонбахш, лаби ширин, лаъли ҷонфазо, теги нигоҳ, ҳаданги назар, тоқи абрӯ, ғамзай ҷоду, ҷашми ҳиллаттар, ҷони ҷонон, ҷони ҷаҳон, қони малоҳат, субҳи иқбол ва ғайра ҳубиҳои ҷононаро васф менамояд. Ба умеди расидан ба ҳазрати дӯст ба ҷашми интизор роҳи талаб мелӯяд, ба қалами сунъ ва дасти қудрат, ки дар бешаи дунё, ки ҷароғоҳи дили ошиқ аст, шукур мегӯяд, ки миҳри бутони ҳонабарандоз ва шоҳи гулруҳро ба ў насиб гардондааст. Ошиқ бо гӯши ҷон пахну овози дилдорро шунуфта, мустағраҳи тамошои ҳусни оламории ў мегардад, аз Ҷӯзози сонеъ, қарами ишқ ва Ҷилванамоҳои дилдорангушти ҳайрат мегазад, фурсате дар бисоти қурб пушти фароғаш гузошта, ҳонаи умрро тарабобод мекандорад. Ошиқи гарибу нотавону мискин дар ниғориши Камол шаби фироӯз бо ҷигари оташин, синаи бирён ва сели ашк таҳти

157

бори ҷафо, борони меҳнат ва санги бедод бо ҳоли зор дар оташи ғам гудохта, андар доруҳонаи дард шарбати дард менӯшад; тундбоди ҳаҷр, селоби аҷал, абри бало, ки борони ҳасрат меборад, ҷомаи сабри ошиқро пора-пора карда, ўро ба нимкуштаи ишқтабдил медиҳад. Бо вуҷуди таҳаммули ин қадар ҳориҷ зорӣ ва ситаму кулфат, ошиқи ҷонисор аз маҳбубаи ҷафокору айёра ва ҷаврпешаи худ даст намекашад; пироҳани сабурӣ дар бар намуда, дандони тамаъро тез карда, асли ҳавас метозад, ки дар бисоти қурби ёр ҷой гирад, дар субҳи висол қуфли дилро бикушояд, вали ҳайҳот, ки ба орзуи дили худ нойил нашуда, пироҳани сабрро аз худ барафканд, дар мақоми ҳайрат ангушти ҳасрат мегазад ва ба воҳиди ғам табдил мегардад.

Маҷозҳои фавқ ағлаб маҷозҳои мурсал, яъне маҷозҳои баргузидা буда, фақат намунае ҷанд аз маҷозҳои анъанавист, ки Камоли Ҳуҷандӣ ҳангоми сурӯдани газалҳои худ аз онҳо истифода кардааст. Байту газалҳое, ки дар мавриди гуногун дар ин рисола иқтибос шудаанд, низ пур аз маҷозанд. Аз ин рӯ, намунаҳои иловагӣ сабт накарда, бо ҳамин суханро доир ба маҷоз ҳулоса мекунем ва ба шарҳу таҳлили мақоми тавсиф дар газалҳои Камоли Ҳуҷандӣ мепардозем.

Барои тасвири шаҳсе, ҷизе, ҳодиса, воқеъа ва ё ҳолате Камоли Ҳуҷандӣ тиқи суннати ройиҷ ва мувоғики анъана муҳимтарин ҳусусияти онҳоро зикр карда, ҳислатҳои барҷастаи онҳоро бо биҳтарин ваҷҳ адо менамояд. Системаи устувори образҳо, рамзҳои событи бадеъӣ, воситаҳои тасвири ҳаёлпардозона ва тарзи баёни газалҳои Камоли Ҳуҷандӣ ба иқтизи ин услуб ба дарҳосту дарбоистҳои эҳтиёҷ меварзанд, ки барои лазизу завқбахш ва мароқангез ҷилва намудани мазмун ва ҳусни шеър ҳизмат мекунанд. Ҷавҳари баёни лирикӣ тавсиф аст, ки нозукии ҳаёлро мепарварад. Бо вуҷуди ин, сухансанҷон ва шеършиносони қадим ин услубро на аз ороиши сухан, балки ҳоссияти аслии тарзи баёни қаломи бадеъ шумурда, тавсифро ба ҷузъи санъатҳои бадеъӣ ворид накардаанд. Камоли Ҳуҷандӣ сарви равон, гули ҳандон, ёри мушғиқ, лаби ҳандон, ҷашми гирён, бути бераҳм, лаби майғун, дили пурдард, фалаки қаҷрав барин мағҳумҳоро

зиёд кор бастааст, ки онҳоро низ ночор бояд дар силсилаи тавсифҳо ҷой дод. Агар сифатҳои мавсүф пайиҳам чида шаванд, адабиётшиносон ва бадеъонон онро ҳамчун санъати ҳоси бадеъӣ пазирифта, **сифатчинӣ ё тансиқи сифот** номидаанд. Ба ду байти поён мулоҳиза намоед:

*Ай шаҳи гулруҳи шириндаҳани шӯрангез,
То кай аҳволи мани ҳаста парешон дорӣ?!*

Е:

*Ҳоби ҳуши субҳат парад аз наргиси маҳмур,
Шаб гар шунаёв наъраи мастонаи моро!*

Зоҳиди пурҳила / «Ҷӯяд аз сӯҳбати мо зоҳиди пурҳила ғурез, – Тоқати панҷаи шерон набувад рӯбахро!», сунбули анбарсо, мурғи арзанхора, фақҳи ҳушдимоғ, ҳоли мушкин, шатранҷи ҷафо, шаби тира, доги дилнавоз, бути паймоншикан, шатранҷи ҳубӣ, ошиқи дарвеш / «Ба ҳони ошиқи дарвеш агар миҳмон расад ҷонон, – Кабоб аз дил, намак аз дид, ширинӣ зи ҷон бошад!», маҳи номиҳрубон, гули сероб, гули ҳудрӯй, сарви лаби ҷӯ, шамъи шабистон, сарви гулистон ва ғайра низ тавсифҳои ҳастанд, ки газалҳои Камолро рангин кардаанд, ки намунаи зерин аз он қабил аст:

*Васли бутони ҳонабарандозам орзуст,
Соқӣ, биё, ки бодаи дамсозам орзуст.
Ҷанги ҳамидақомати бисёргӯ кӯчост,
К-он пири ҳушкмагзи таровозам орзуст!*

На ҳамчун сифатҳои чида, балки дар ҳолати муайянкунандай сифат ва сифатҳои пешин истеъмол шудани сифати байдана услуби корбасти Камол аст, мисли:

*Маҳрӯйи сарвқомати гулбӯйи лоларух
Бо қадди ҳушхиром чу шамшод меравад!
Ва:
Нигори сарвқади гулъузори пистадаҳан,
Бути шакарлаби бодомчаши мушкинҳол...*

На фақат маъшуқаю ошиқ, балки ҳар узви ба назар намоёни онҳо дар ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ бо сифатҳои гуногун васф карда мешаванд. Ин ҷо роҷеъ ба сифатҳои ошиқ таваққуф намекунем, зеро дар авроқи гузашта ин матлаб батафсил матраҳ шуда буд. Маҳбуба ё маъшуқаро шоъир «ганчи ҳусн» номида, авсофи ҳамидаи ўро як – як ба қалам медиҳад:

*Ту ғанчи ҳусниву бас ҳонаи дил,
Ки аз шавқи чунин ғанче ҳароб аст!*

Рӯйи маъшуқа дар тасвири Камол зебо, нозук, нақӯ буда, руҳаш афрӯҳта, шамъ, шамъи шабистон аст. Орази тобон, дилафрӯз, мачлисоро ва дар бари рӯй ҳоли мушкин дорад. Қадду болои ӯ сарви тӯбихиром, товуси хушхиром, алиф, сарв, сарви лаби чӯ, тир, найза асту бо ин сифоту назокат дил мебарад. Ҷашмони маҳбуба сиёҳ, бодом, шӯҳ, ҷоду, пурхумор, маст, ниммаст, арбадаҷӯ, асас, оҳу, бемор, хоб, хоболуд, бисёрхоб, нарғис, нарғиси хоб, нарғиси хоболуд, нарғиси масти нимхоби бемор, нарғиси маҳмур, кофар, кофари маст, турк, турки маст, турки яғмогар, кофаркеш, ҳинду, қотил, бисмилкунанда, ҷафокор, сайдакан ва, ҳатто, оҳу шершикораст, ки бо чунин сифатҳояш ошиқро мафтуну мачнун мегардонад. Ҷашмони маъшуқа сарочаи чони ошиқро сӯхта, онро бо дуди дил тира менамояд. Баъд аз ҷашмон беш аз узҳои дигари чонона зулфони ӯ мавриди таваҷҷуҳи шоъир аст. Зулф бо ҷилваю васоити муҳталифи дигар ошиқро ба дом афтонда, имкони раҳӣ ёфтанаш намедиҳад. Қабл аз ҳама, сиёҳу дароз аст, вале ба шақлҳои гуногун намоён мешавад: мушкин, ғолия, ғолиябӯй, анбарбӯ, сумансо, мӯъаттар, мушкин, абирафшон, анбарафшон, пецида, печ-печ, печон, пурпечутоб, каманд, каманди дароз, ҳамбахам, дилкаш, диловез, мавҷ, дилрабо, шаби тира, шабистон, бунафша, ҷавгон, камандафкан, ошуфта, бекарор, парешон, саркаш, тобдор ва қаждум аст. Тамоми сифатҳои зулф се навъанд: сиёҳранг, ҳушбӯ ва асиркунандаю зараррасон. Бо зулф ғамзаю кокули ёр ҳамдостонанд. Ҳамчунин, ғамза бо тири нигоҳ дар як мавқеъ меистад. Ғамза дар нигориши Камол, пеш аз ҳама ва беш аз

160

ҳама, ғаммоз аст. Ҷоду, ҳунрезу ҳунхор, сайдакану бадмаст ва бемор будани ғамза борҳо дикқати Камолро ба сӯйи худ қашидааст. Ҳамчун мӯ ҳеч ва аз бирешим, яъне тори бирешим, нозуктар будани миёни маъшуқа, табассуми ширин, шакарханду ҳандаҳои намакин, ҳандаи нӯшин ва дили чун ҷароғ равшани вай аз доираи назари Камол берун намемонад. Шоъир миҳроб, нун, камони пайваста ва ду камон будани абрувони ёрро мебинад, ба он ҳусну малоҳат қойил аст, аз ҷашмаи оби ҳаёт, оби ҳайвон, писта ва мим будани даҳони чононаи нигоштai ҳуд лаззат мебарад. Вале, беш аз ҳама, лаби ёр ошиқро ҷон мебахшад. Он Масеҳасту Ҳизр аст! Шоъир «лаби ёр нозук аст» мегӯяд ва бо сифатҳои майғун, сероб, оби зулол, оби ҳаёт, ширин, намакин, нӯшин, латиф, шакархо, шакар, шакархора, қанд, асал, ҳандон, лаъл, ёқут, ҷонфазо, ҷонбахш, ҷонпарвар ва амсоли ин васфа мекунад. Ҳамин лаб аст, ки бо зъҷози ҳуд хотири нозуқу зудранҷ, бешафқатӣ ва ҷафокориҳои маъшуқаро аз хотири ошиқ мезудояд. Албатта, сифатҳои фавқро Камол дар таркиби ташбеху муболига, тазоду муқобила корбаст шудаанд. Албатта, сифатҳои беҳтарини маъшуқа чун олиҳаи ҳусну зебой, қабл аз ҳама, дар сурати зебо ва сифатҳои дилрабои зоҳирӣ ӯ ҳувайдо мегарданд:

*Симинбадани, сарвқадӣ, пистадаҳонӣ,
Ҳар васф, ки ояд ба забонам, биҳ аз онӣ!
Ороми дилӣ, дафъи ғамӣ, марҳами дардӣ,
Ёри қуҳанӣ, умри навӣ, мӯъниси ҷонӣ!*

Ҕ

*Ҷашми шӯҳу дили сангин, бари симин дорӣ,
Ҳоли мушкин, руҳи рангин, лаби ширин дорӣ!*

Ба қавли Камоли Ҳучандӣ, тазоҳуроти ҳусну ҷамоли зоҳирӣ маъшуқа чунон бисёр ва гуногун аст, ки дар тавсифи он қалами шоъир очизӣ мекашад:

*Натавонад, ки қунаҷ васфи ҷамоли ту Камол,
З-он ки ҳаст ойнаи ҳусни ту берун зи сифот!*

161

Вале ҳусни ахлоқ аз ҳусни зоҳирӣ аҳсану авло буда, ба ҳусни зоҳирӣ ҳусни дигаре афзуда, мӯчиби қашиши бештари ошиқон мегардад:

*Ба ҳусни хулқ бистон дил зи ушшоқ,
Ки ваҷҳи аҳсан омад ҳусни ахлоқ!*

Ташбех аз санъатҳои дӯстдоштатарини Камол аст. Ба гуфти Саъид Нафисӣ, «бузургтарин маҳорати ҳар шоъири дар ташбехот аст. Шеъри беташбех чун ҳусни ноороста ва чун гули нолироста аст. Шоъири бузург он аст, ки мушаббиҳи худро ба ҷизе ташбех мекунад, ки дар ҳама ҷо ва ҳар замон битавон ёфт ва ҳар кас лутғу шевоиин онро дарёбад» / Саъид Нафисӣ. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ, Техрон, 1341, саҳ. 444/. Аммо Камол дар ҷорҷӯаи ташбехҳои анъанавӣ маҳдуд намонда, барои ифодай фикри худ ташбехҳои нав ҷустуҷӯ мекунад ва ё ташбехҳои анъанавиро ба тарзи нав кор мефармояд. Ҳамаи ин ба шеъри Камол тароват ва рӯҳи тозае мебахшад:

*Дилам ба заҳми забонҳо нағардад озурда,
Ки ошиқи ту бувад кундаи табархӯрда!*

*Дидори рақиб аз дур афзуд маро гиря,
Аз абри сияҳ бошад афзунии боронҳо!*

*Чун обиди пурҳила ба сад макру фан он ҷашм
Пӯшида сияҳ, гӯшаи миҳроб гирифтаст!*

Чунон ки ба мушоҳида мерасад, ташбехҳои овардашуда ҳама нав буда, ташбехкунандаҳо аз зиндагии оддии воқеъии ҳаррӯза аҳз шуда, барои оммаи одамон ва тӯдаҳои мардум фаҳмо ва наздиканд. Ин ҳусусияти мумтоз ғазалҳои ошиқонаи Камолро ба одамони оддӣ наздик ва хотирписанд мегардонад. Вале, ба гуфти Б.Мақсадов, «Камоли Ҳуҷандӣ ба ҳайси як шоъири ҳуҷсалиқа ва соҳибистеъдод равишҳои суннатии тасвири гузаштагонро омӯхта, дар маҳдудаи ҳамон анъанот низ

сухансарой кардааст» ва дар гуфтори хеш ташбехҳои суннатии мардумро кор фармудааст. Рӯйро ба офтобу моҳ, қадро ба алифу сарв ва шамшоду тӯбӣ, ҷашмро ба наргису оҳу ва турки масти, зулфро ба мушку шаб, абрӯро ба миҳробу қоф, ҳарфи «нун» ва ҳилолу камон, мижгонро ба тири ҳаданг, дандонро ба ҳарфи «син» ва дурру гавҳар, даҳонро ба пистону оби ҳаёт ва гунҷаву нуқта, миёнро ба мӯ ташбех додан аз он қабил аст:

*Ҳилолат абрӯву ҳуршед талъат,
Узорат моҳу қад сарви равон аст!*

*Зи нишоту айш бодо лаби ў ҳамеша ҳандон,
Шакар аст он, на лаб, ҳо, гӯҳар аст он, на дандон!*

*Қад аст он ё алиф ё сарви симин?
Бигӯям рост, ҳам онию ҳам ин!*

Дар байти охир «рост» дорои иҳом буда, аввал ба мисли ҳарфи «қалиф» ва сарв рост будани қомати ёрро пеши назар ҷилва медиҳад, сипас рост буданро мефаҳмонад. Дар олами имкон сарв сафед намешавад. Он дарахти ҳамешасабз аст. Камол онро симин, яъне аз нуқраи соғ ба қалам додааст, ки на сифати сарв, балки сифати маъшуқаи сафедбадан аст. Таъқид кардан лозим аст, ки Камоли Ҳуҷандӣ, беш аз ҳама ва пеш аз ҳама, ташбехи равшанро, ки онро сарҳо ва мутлак низ мегӯянд, корбаст менамояд. Ин навъни ташбех, ки аксар бо адоти ташбех меояд, дар байту ғазалҳое, ки дар ин рисола иқтибос шудаанд, зиёд ба назар мерасанд, ки бо кумаки адоти ҷун, чу, ҳамчун, мисли, монанди, ҷунон ки, гӯйӣ, гӯё, гӯиё, пиндорӣ, ҳамчунин пасовандҳои – вай – вор, - сон, - осо, барин ва гайра шакл мегазирад. Бинобар ҳамин, дигар ба овардани намунаҳо аслан эҳтиёҷе нест, лекин табаррукан боз ҷанд намуна зикр мешавад:

*Ба рӯйи дӯст монанд аст ҳуршед,
Ба ҷашми гарм аз он рӯ менамояд!*

*Дил чу пироҳани ту меларзад,
Бар ту чун бигзарад насими сабо!*

*Масту савдоҳада чун нарғиси соқист, Камол,
Мастӣ он май зи лаби чун шакар овард маро!*

Бешак, ба тарзи нав кор фармудани ташбехҳои анъанавӣ аз хусисиятҳои барҷастаи сабки шоъирии Камоли Ҳучандӣ мебошад. Моҳро чун ташбехқунандаи рӯйи маҳбуба истифода бурдан ва абрӯйи маъшуқаро ба моҳи нав ташбех намудан дар адабиёти асрҳои ХП –ХШ маъмул аст. Аммо ин ташбехҳоро вобаста ба дӯст дар шакли шарҳу тафсир ва хилоф овардани Камол ба онҳо таровати тақрорнашаванде додааст:

*Ид шуд, хоҳем дидан моҳ, яъне рӯйи дӯст,
Рӯзадорон моҳи нав бинанду мо абрӯйи дӯст!*

Аз ташбеху истиора, муболиға, тазоду таҷнис ва дигар воситаҳои тасвири бадеъӣ ағлаб Камол дар шакли омехта ва нодиркорона истифода карда, дар айни ҳол ба таносуби сухан низ ниҳоят дикқат мегуморад. Вале баъзе ташбехҳои корфармудаи ў дар назари аввал дурушт ва ночно менамоянд, мисли он ки ҷашмро ба обиду гӯши рӯзадор /«Чашмам ба орзуи тамошои зулфи туст – Чун гӯши рӯзадор, ки муштоқи шом шуд!»/ ва мардуми бисёрхоб /«Бинем ҷашми масти ту бемору саргардон, - Ин аст шева мардуми бисёрхобро!»/ ташбех медиҳад. Вале дар ин берабтӣ хусусияте ё сифатҳоеро дарёб мекунад, ки дуруштӣ ва ночно будани аввал ба назар вонамудшударо аз байн мебарад. Гӯши рӯзадор интизори азони шом аст, ки шом сиёҳ мешавад ва аз ин сиёҳӣ мурод сиёҳи зулфи маъшуқа аст. Дар байти зерин маҳбуба ҳам ба шаҳи аслий ва ҳам ба шаҳи шатранҷ ташбех дода шудааст:

*Ба чӣ мансуба, надонам, ки баремат ба висоқ,
Ту шаҳӣ, менатавон бурд ба бозӣ шаҳро!*

Воқеъаву ҳодисаҳоро Камол ба воситаи муболиға, иғроқ ва гулӯв барҷастатар тасвир менамояд. Барои намуна ин байтро мулоҳиза фармоед:

164

*Бодбезан чу касе бар мани бемор занад,
Аз заъифӣ чу магас бод барад пайкари ман!*

Дар ғазалиёти Камол аксар санъатҳои гуногуни лафзию маънавӣ, қоғияҳои душвор, радиф ва воситаҳои забон дар якҷоягӣ ҳусни олии ғазалро падид оварда, ҷиҳатҳои эмоционалии гуфтаҳои шоъирро барҷастатар ифода менамоянд. Баъзан радифҳои дилнишину ҳадафҳои шоъир ба либоси суннатии суханаш рангу ҷилои тоза баҳшида, онро ба назарҳо наву обнорасида нишон медиҳанд. Масалан, дар ғазали зер радифи «Гуфт, ки ҳар ду», ташбехоти даққӣ, тазоду муқобала ва муболагаҳои гузаро, ки дар назари аввал аз ҳамдигар аз замин то осмон фарқ доранд, байтҳоро муттаҳид намуда, ба ғазал оҳангӯ таровати маҳсусе ато менамоянд, ки дар натиҷа анъанавӣ будани он ташбеху истиораҳоро қас пайхас карда наметавонад:

*Гуфтам: «Малакӣ ё башарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!
«Кони намакӣ ё шакарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам: «Ба латофат гулӣ, ай сарви қабопӯш
Ё найшакари, ё гуҳарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам: «Ба ҳати сабзу лаби лаъли равонбахш
Оби Ҳизирӣ ё Ҳазарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам: «Ба ҷабине, ки ба он рӯй тавон дид,
Ё ойнайӣ, ё қамарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам: «Дили мойӣ, ки надонем кучоӣ,
Ё дидай аҳли назарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам, ки ба як ишва рабоӣ зи саррам ақл,
Ё ҳуши ман аз тан бибарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!*

*Гуфтам: «Зи Камолӣ ту чунин бехабару бас,
Ё ҳуд зи ҷаҳон бехабарӣ?!». Гуфт, ки ҳар ду!!*

Чунин ғазалҳо лавҳаҳои хурди драматикӣ-лирикиро ба хотир меоранд, ки бо муколамаву монолог лаҳзаи хушу гувороеро пеши назарҳо таҷассум менамоянд.

Таносуби сухан дар ташбехсозиҳои Камол ба тарзи шигифтовар пайванди мустаҳкаме дорад. Девонаю занҷир,

165

муҳол будани девонаю ҳаваси қади расои чонона, лоф задан аз қомати некӯ бо пойи чӯбин ва хунолуд будани домани каси мақтул, яъне гул, басе мутаносиб ҳастанд:

*Сарв девона шудаст аз ҳаваси болояш,
Меравад об, ки занцир ниҳад дар пояш!*

*Пеши қадди ёрам, ай сарви саҳӣ, шарме бидор,
Дар чаман бо поӣ чӯбин сарбаландӣ то ба кай?!*

*Куштаи ишқи руҳи ўст гули рангин низ,
Доманаш бесабабе нест, ки хунолуд аст!*

Қариб 550 сол қабл аз ин Шайх Озарӣ (суханвари асри ХУ) дар асари худ «Чавоҳир – ул-асрор» нозукиҳои ашъори Камолро мушикофона санҷида, маҳсусан ба ташбехсозиҳои ўзътибор дода, вайро «адимулмислу нодиратуттавр» номида буд, ки байти зерин намунае аз ҳамон қабил ашъори тасхирқунандай хосу ом аст:

*Он ду абрӯи муқаввас ду камонанд баланд,
Ки ба сад қарн чунин турфа камон натвон соҳт!*

Ташбехи пӯшида, ки бидуни иштироки адоти ташбех, яъне бе ёридиҳанда, бо роҳи таъқид ташкил меёбад, марғубтарин навъи ташбех буда, дар ғазалҳои Камол тез-тез дучор шуда меистад:

*Он лаб на зулол аст, ки ҳамрест биҳиштӣ,
Он нуқта на хол аст, ки сиррест илоҳӣ!*

Е:

*Дил шишаест, ҷои ҳаёли ту, ай парӯ,
Кардӯ парӯ ба шиша, ҳамин аст соҳирӣ!*

Намунаи дигар:

166

*Маро бар рух аз диде ҳун омадаст,
Ки ашк аз чӣ бар ман бурун омадаст?
Кучо истад аз чакидан сиришк,
Ба ин шишаҳо сарнагун омадаст!*

Боз як намуна:

*Гӯйӣ, ки бувад акси бандагӯши ёру дур
Бар барги гул, ки қатраи борон чакида буд!*

Навъи дигари ташбех, ки Камоли Ҳуҷандӣ дӯсташ медорад, ташбехи машрут аст, ки онро ташбехи шартӣ низ мегӯянд. Ин ташбех ба василаи пайвандак - калимаи «гар» /ба иқтизиҳои вазни шеър баъзан дар шакли «гар» ва гоҳе дар сурати «ар» низ меояд, ки шартро пеш гузошта, матлаби аслиро низ таъқид менамояд, соҳта мешавад. Масалан:

*Гар барояд ба кулаҳ моҳи фалак, он ин аст,
В-ар хиромад ба қабо сарви чаман, ин он аст!*

Ташбехи тафзил. Дар адабиёти тоҷик серистеъмол аст ва ба ташбехи машрут монанд буда, фарқ танҳо дар он аст, ки дар ташбехи машрут аввал шарт гузошта шуда, баъд чизе ба чизе монанд карда мешавад. Аммо «шарти ин навъи ташбех он аст, ки шоъир дар зимни чизеро ба чизе монанд кардан фазилату бартарии ташбехшавандаро қайд карда мегузараид ва аз ягон ҷиҳат иллату нуқсон доштани ташбехкунандаро нишон медиҳад. Дар натиҷа камолоти шайъи тасвиришаванда равшантар ва сухани шоъир пуртасиртар мегардад». ¹ Ин гуфтаҳоро метавон пурра ба ташбехҳои тафзили Камоли Ҳуҷандӣ нисбат дод, ки намунааш ин аст:

*Ин ҷо сухани сарв нағӯем, ки паст аст,
Ин ҷо сухани моҳ наҳонем, ки зишт аст!
Мо равза наҳонем, ки ҳар ҷо чӯ ту ҳурест,
Савганд ба хоки сари кӯят, ки биҳишт аст!*

¹ Аинсор Афсаҳов. Сайфи Фарғонӣ, Душанбе, «Дониши», 1976, саҳ. 96.

167

Як мисол барои ташбехи тасвия, ки онро ташбехи баробар низ мегӯянд:

*Гарчи кардӯ ба танам нисбати он мӯйи миён,
Бингарааш, к-аз гами ин нанг чӯ логар кардӯ!*

Ташбехи пӯшида, ки бештар чун ташбехи музмар маълум аст, шеърро хеле гуворо мегардонад. Камол сарвқад, гулъузор, пистадаҳон барин калимаҳои мураккаберо, ки аз ташбехқунандау ташбехшаванда таркиб ёфтаанд, зиёд истеъмол мекунад:

*Ай шаҳи гулрухи шириндаҳани шӯрангез,
То кай аҳволи мани ҳаста парешон дорӣ?*

Намунаи дигар:

*Нашми шӯху бари симин, дили сангин дорӣ,
Холи мушкин, руҳи рангин, лаби ширин дорӣ!*

Аслан, худи ташбехи пӯшида бисёр хубу марғуб аст. Аммо дар газалҳои Камол ин навъи ташбех чунон сараву санҷида корбаст мешавад, ки, воқеъан ҳам, ба мӯъциза табдил мегардад. Ба манзили ошиқ шабона омадани маъшуқа ва ё, баръакс, ба хонаи маъшуқа шабонгаҳ омадани ошиқ ба фурӯ омадани моҳ монанд дониста мешавад:

*Дӯш дар хонаи мо моҳ фурӯ омада буд,
Хона раешан шуду дидам: ҳама ўомада буд!*

Аз байти поён лабу даҳони нозуки базеб ва ҷашмони мисли бодоми ёрро пеши назар оварда, лаззати пиставу бодомро дарёфтан мумкин аст:

*Писта ҳар ид гарон будиу бодом бақадр,
Аз лабу ҷашми ту ин ид ҳама арzon шуд!*

Дар ҷое дигар Камол мефармояд:

*Руҳи ту нур ба моҳи тамом мебахшад,
Чу хилъате, ки шаҳе бар гулом мебахшад!*

Фарази шоъир дар ин байт он аст, ки руҳи ёр чунон пурнур аст, ки ба моҳи тамом, ки бадр ё моҳи шаби ҷордаҳ аст, равшани мебахшад, мисли он ки шоҳе ба гуломе як ҷуфт саруло ҳада менамояд, яъне шоъир боз ёрро ба подшоҳ ва моҳро ба гулом ташбех додааст, ки намунаи аълои корбости ташбехи мураккаб аст:

*Зи роҳи Рум, гуфт, овард зулфам аз Ҳабаш лашкар,
Ба Чин арzon шавад нофа, гар он ҳинду Ҳутан гирад!*

«Рум» рамзи сафедист, ки руҳи башшоши маҳбуба ба он ташбех дода шудааст. «Ҳабаш» - ифодакунандаи зулфи маъшуқа, ки лашкари он, гӯё, ба тарафи Рум омодаи ҳуҷум аст. Агар лашкари Ҳабаш, ки боз он дар сиёҳӣ ба ҳинду монанд карда шудааст, болои руҳ, ки он инчунин ба Ҳутан ташбех дода шудааст, парешон гардад, он пешонӣ ва руҳсорро низ, ки шабҳи Чин сафед аст, зеб медиҳад.

Чунин аст шарҳи як ташбехи Камоли Ҳучандӣ. Чунон ки ҷандин бор зикраш рафт, дар газалҳои Камоли Ҳучандӣ таносуби сухан ағлаб ба дараҷаест, ки мӯъцизаро мемонад. Ин хосият ҳам дар оғаридану истифодаву пешкаши ташбехҳои пӯшида, ҳам истиъораҳо ва ҳам хулосаҳо ба назар мерасад. Ба ғазали зайл таваҷҷӯҳ фармоед:

*Зикри маҳ кардам шабе, рӯйи туам омад ба ёд,
Ёди шаб кардам ба маҳ, дил бо сари зулфат фитод!
Гар намоӣ бо ду доли зулф қадди чун алиф,
Ҳар кучо дар ишқ мазлумест, ёбад аз ту дод!
Дур бодо аз ду зулфат дасти мо - савдоиён,
То касе ангушт бар ҳарфи ту натвонад ниҳод!
Гуфта будӣ: «Чун кунӣ ёдам, шавад дарди ту кам!»,
То чунин кардем, гуфтӣ: «Он зиёдат шуд, зиёд!».*

*Бо хаёли он, ки дўзад чашм бар рўят Камол,
Як ба як дўшина сўзанҳои мижгон об дод!*

Дар ин чо «маҳ»-у «шаб», ки рўю зулфи маъшуқаанд, «доли ду зулф»-у «алиф», ки мушобиҳи қомати расову зулфони қаҷи ёранд, ва «сўзан», ки ташбеҳқунандаи «мижгон» аст, бо «дўхтан» басе мутаносиб афтода, сўзанҳои бо ашк обдодашуда мижгонҳои шоъир – ошиқ аст. То Камол ҳам ба сўзан муташобиҳ будани мижгони маъшуқа марсум буд, аммо Камол мижгони худро ба сўзан монанд кардааст, ки назирашро қаблан надида будем. Ҳамчунин, тазодҳои моҳу шаб, алифу дол чун ростӣ ва қажоқӣ ва каму зиёд низ ба ғазали боло зинат бахшидаанд.

Навъи дигари ташбеҳи муракқаб он аст, ки гўянда дар пиндори худ чизеро дар зеҳни худ ба чизи дигар монанд мекунад, вали бидуни истифодаи адоти ташбеҳ ба кор мебарад, ки басе дилчасп аст. Камол ғазалҳои дорад, ки саросар аз ин тору пуд бофта шудаанд:

*Номи маҳ бурдам шабе, рўйи туам омад ба ёд,
Дар дили шаб ҳалқаи мӯйи туам омад ба ёд!
Дар намози ишқ пеши қиблай рухсори ту
Сураи «нун» хондам, абрўйи туам омад ба ёд!
Васфи ағлолу салосил хондам андар ояте,
Аз гирифторони гесўйи туам омад ба ёд!
Ашкро дидам ба сар галтон миёни хоку хун,
Куштагони ҷашми ҷодуи туам омад ба ёд!
Зоҳиде мекард рӯзе васфи ризвону биҳишт,
Аз муқимони сари қўйи туам омад ба ёд!
Чун шунидам зикри тўбӣ гаҳ баланду гоҳ паст,
Эътидоли қадди дилчўйи туам омад ба ёд!
Мекушудам ҳамчу гул авроқи девони Камол,
Бўйи ҷон омад, аз он бўйи туам омад ба ёд!*

Маҳ – ташбеҳқунандаи рӯ, шаб – сиёҳии мӯ, нун – қачии абрувон, гулу занчира – шиканбаршикан будани гесӯ, ашк – қуштai ҷашми маъшуқа, ризвон, ки дарбони биҳишт аст, муқими сари қўйи дўст, дарахти биҳишт тўбӣ – қади ёр, бўйи гул, ки

ҷонбахш аст, бўйи маҳбуба дониста шудааст. Чунинанд ташбеҳҳои ғазали мавриди таҳлил. Бо овардани як мисоли дигар, ки дар айни замон бо санъати баргардониш, яъне *раддуссадри_илал ачз /тақорори калимаи аввали байт дар охири он/ баҳси ташбеҳҳои Камолро хулоса мекунем*:

*Офтоб ар гўядат: «Ман бар ту мемонам», маранҷ,
Чун ба худ гарм аст, худро меситояд офтоб!*

Тўракул Зеҳнӣ таҳти унвони «Ташбеҳ бояд воқеъӣ бошад» дар асари худ «Санъати сухан» дуруст қайд кардааст, ки «Дар адабиёт баробари ташбеҳоти номуносиби дагали ғайритабиӣ ва хунук, ки дар зеҳн ҳисси нафрат ҳосил мекунанд, низ гоҳо дучор меоянд... Камоли Ҳуҷандӣ ба қатори ташбеҳоти ширин ва барҷаста гоҳо ташбеҳоти хунуке низ дорад, ки ба завқи асил писандидаву форам нест. Аз ҷумла, ў баъзан лабу даҳони ёрро ба шакар ва ҳоли лаби ўро ба магас ташбеҳ медиҳад»¹. Ва барои тасдиқи даъвои худ ҷаҳор байти зеринро меорад:

*Аз сояи пари магас озурда шуд руҳат,
Баҳри шакар магар сўйи он лаб парида буд?

*Ончунон сода руҳе дорию лагжон, ки бар ў
Гар нишинад магасе, афтаду пояш шиканад!

*Гар дил зи ҷаври зулфи ту афғон қашида буд,
Айбаш макун ба нола, ки қаждумгазизда буд!

*Наканам аз магаси ҳоли ту дил, аз паси марг
Анкабут ояду бар хоки мазорам битанад!*

«Дар байти охир, - суханашро давом медиҳад Т.Н. Зеҳнӣ, - зикри анкабут ба муносибати ташбеҳи ҳол ба магас аст. Чунки тортанақ дар атрофи магас тӯр танида, онро сайд мекунад». Алиҳа, баъзе ташбеҳҳои Камол ба гӯш номаънус мерасанд, мисли:

¹ Т. Зеҳнӣ. Санъати сухан, Душанбе, 1979, саҳ. 64-65.

*Гуфта будӣ: «Дод ҳоҳ аз ғамзай ҳунрези мо!»,
Гӯсфанди куштае чун ҳоҳад аз қассоб дод?!*

Ташбехи зайл ба дараҷае ваҳмӣ ва дур аз воқеъият аст, ки аз он ҳаловат бурдан хеле душвор буда, латофати табъ дар қабули он очизӣ мекунад:

*Миёнат, гӯиё, сиррест гайбӣ,
Ки аз сирри замир омад ниҳонтар!*

Ба ҳайси ташбехқунанда истифода шудани ашёи ваҳмӣ ва ноёб, мисли симурғу анқо ва ҳумоӣ низ монанди «сирри гайбӣ» дар байти мазбур ашъори Камолро зеб намедиҳад. Мисолҳои дигар, ки паша ва магас бидуни назокат истифода шудаанд ва латофати завқи салим наметавонад, ки онҳоро биписандад, аз ин қабиланд:

*Аз заъф ҷунон гаштам, қ-ин қисса агар гӯям
Ҳамчун паша дар гӯшат ҳам, нашнавӣ овозам!*

Ва:

*Сиҳр агар донистаме, ҳудро магас месоҳтам,
Менишастам бар лабаш густоҳу меҳӯрдам шакар!*

Истиъора. Камоли Ҳуҷандӣ гуфтори зиёди ҳудро ба ин санъати бадеъӣ зеб медиҳад. Мисли:

*Гул ҳикоят карду сарв аз нозукию лутфи ёр,
Об гирён омаду дар поӣ ину он фитод!*

Маълум аст, ки истиъора як намуди маҷоз буда, ашёро аз асли он барҷастатар инъикос намуда, дар ҳусн, равнақ ва ширинии қалом меафзояд. Агар ҷашм бо сифатҳои сиёҳ, қабуд ва ё азрақ зикр гардад, эҳсосро ҷандон барнамеангезонад. Аммо ҳангоме ба ҷойи ин сифатҳо нарғис, бодом, ҷоду, оҳу, олуи сиёҳ ва амсоли инҳо истеъмол шавад, хотирнишнтару

172

барҷаста воқеъ мегардад, ҷунон ки дар байти зайл «ҷоду» истиъораи ҷашм аст:

*З-он ду ҷодуи фиребанди миҳробнишин
Зоҳиди савмаъа расвои ҷаҳон аст имрӯз!*

Нуктаи дигаре, ки қобили зикр аст, он аст, ки истиъора дар асл аз ташбехи пӯшида пайдо шуда, бо омезиши муболига ва қиноя низ тараққӣ намуда, аз ашёи мавсӯф ҷудо шуда, то дараҷаи истиъора мерасад. Камоли Ҳуҷандӣ тибқи суннатҳои устувори шеъри форсӣ ба ҷойи ёр ба тарикӣ рамз вожаҳои одами бечора, резандай ашк, сарв, моҳ, ҷон, бут, мискину нотавон, лаъл, гавҳарбор, мӯрҷамиён ва амсоли инҳоро ба кор мебарад:

*Толиби симуре бошу қимиё, лекин маҷӯй
Аз бутон миҳру вафо в-аз ошиқон сабру суқун!*

«Мастон» дар мисраъи дувуми байти зер истиъораи «ҷашмон»-и мисраъи аввал аст:

*Аз лаби лаълат напарҳезам ба ҷаҳони ду ҷашм,
Пеши маҷстон порсойӣ ҳуш намеояд маро!*

Рамзҳои, ки Камол ба кор мебарад, ағлаб, баробари риояи таносуби сухан, ғайричашмдошт хеле бикр ва оригиналӣ метобанд ва ҳолати ошиқро барҷаста инъикос менамоянд:

*Шаби фироқ шуд абри ду дида дурборон,
Чун дар ҳаёли ҳуд он лаъли ҷонфазо овард!*

Е:
*Нест лаъли ў бурун аз ҷашми гавҳарбори ман,
Оре, оре гавҳари мақсӯд бар соқӣ ҷарост?!*

Е:
*Гуфти: «Аз пешам бирав, бигзар зи ҷон!»
гуфтию рафт,
Қисса кӯтаҳтар, «Бимир, ай нотавон!» гуфтию рафт!*

173

Ё ин ки:

*Аз бод сари зулфат як рӯз парешон шуд,
Чону сари мискинон дар поии ту резон шуд!*

Истиъора на факат ба чойи ашхос, балки ба чойи ҳодисаҳо низ истеъмол мешавад, чунон ки дар байти зайл «ҷанг андохтан» маъни истиоравӣ гирифтааст:

*Нисбат макун он орази зебо ба гули сурх,
Гулро ба гул аз боди сабо ҷанг мяндоз!*

Бо ҳамин матлабро доир ба истиъора хулоса мекунем ва як мисол барои **киноя** меорем, ки шомили ришҳанди зарифест:

*Туро ба соҳили Уммон ба сад дирар бихаранд
Барои лангари кишти, ки бас гаронҷонӣ!*

Истифодай калимаҳои тазод, ки санъати **тазодро** ба вучуд меоранд, аз воситаҳои дӯстдоштаи маъниофаринии Камоли Ҳуҷандӣ мебошад. Дар байти зерин калимаҳои «по» ва «сар» антонимҳои асосӣ буда, ба ҳам мӯқобил гузошта шудани «ҳоқи по»-и маҳбуба бо «точи Кай», ки таркиби дувум **талмех** низ мебошад, маъниро барҷаста гӯшзад намуда, саволи таъқидии мисраъи дувум бо ҳамроҳии таҷнис-омонимҳои «Кай» ва «кай» ва нимтаҷниси «муҳтоҷ» ва «тоҷ» байтро хеле образнок ҷилва медиҳанд:

*Ҳоқи поят бар сарам тоҷи Кай аст,
Инчунин сар кай бувад муҳтоҷи тоҷ?*

Вожаҳои шабу рӯз дар сиёҳӣ ва сафедӣ бо зулғу узор, яъне рӯй низ муташобеҳ ва мутақобил ангошта шудаанд:

*Агар бошад маҷоли нутқ пеши ту ба рӯзу шаб,
Сухан ҷуз аз сари зулғу узори ту ҷаро гӯяд?*

Ё:

*Ту ҳамчун субҳ мекандио ман чун шамъ мегириам,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам!*

Шабу рӯз, равшани торикӣ, гиряву ҳанда, ғаму шодӣ, ҳасту нест, осмону замин, сиёҳу сафед, гарму сард ва амсоли инҳо тазодҳое мебошанд, ки воқеъан дар олами ҳастӣ мавҷуданд. Вале ҳар дафъа истифодай онҳо ба шеър ҷилди дигаре медиҳад:

*Ғамат дорам, маро шодӣ ҳамин аст,
Зи баҳтам ҷои ободӣ ҳамин аст!*

Тазодҳои зарраву офтоб ва қоҳу кӯҳ, ки дар аслашон ҳеч муқоисалазир нестанд, ҳолати мақому манзалати маъшуқа, ба ҳам ноҷӯр будани ҳақирий ва бузургии тарафҳои бархурандаро хеле хуб инъикос менамоянд:

*Бори фироқи хеш ҷӣ санҷӣ ба ҷисми ман?
Кас кӯҳро надид, ки бо коҳ барқашанд!*

Гоҳе тазодҳо дар доҳили ташбех, ба виже дар таркиби ташбехи мураккаб, истеъмол мешаванд, ки хусни байтро ҷилди тоза ва равнақи дигар мебахшанд:

*Бо он ки чун ҷароғи саҳар шуд ҷавонамарг,
Ҳам дер зист муддаъии зудмири мо!*

Дар бо зуд ва зистан бо мурдан тазодҳои маъмулӣ буда, дар якҷояй бо ташбехҳои мисраъи аввали байт чун ташбехи мураккаб ба номатлуб будани маъоризи муддаъии ошиқ далолат мекунанд. Дар байти поёни тазоди «қатра» ва «дарё», ки ба маъни бахр омадааст, барои ифодай танҳоӣ ва иттиҳод истифода шуда, аз мавқеъи ваҳдати вучуд муттаҳидро тарғиб менамоянд:

*Қатрайӣ, қатра зи дарё, чу ба соҳилҳоӣ,
Чун ба дарё бирасӣ, қатра наий, дарёйӣ!*

Яке аз авомили зинатбахши шеъри Камоли Хуҷандӣ муболига аст. Камол дар сифати мавсүф ағлаб муболигаҳои иғроқомез ва гулувро истеъмол менамояд, ки сифатҳои хаёлӣ ва ваҳмӣ буда, дар таркиби худ ташбеху мачоз, ташхис ва тазодро чой дода, бо вучуди дар олами имкон муҳол буданашон дар олами хаёл пиндореро барангҳента, дар густараи мӯъияни шеър тавсифи маҳсусеро тарҳ мерезад, ки суханро зеб медиҳад. Вале аксар он муболигаҳое, ки бо ташбех корбаст шудаанд, тамоман ваҳмӣ буда, фақат бо қаринаҳо тасаввурашон кардан мумкин аст:

*Сифати орази чун оби ту дар дафтари хеш
Бештар з-он нанавиштам, ки варақ тар мешуд!*

Лекин дар таркиби муболигаҳои омехта бо ташбех ашёи ба ҷашм намоён мавҷуд бошад, тавассути онҳо дарки матлаб осон мегардад:

*Набошад дар замин сарве чу ту, дар осмон моҳе,
Гувоҳи ман бар ин маънӣ замину осмон бошад!*

Е ин ки:

*Ҷӯ нисбат мекунӣ ҳудро ба маҳ, ҳудро накӯтар бин,
Ки аз ту то ба маҳ фарқ аз замин то осмон бошад!*

Гоҳе ин ташбеху муболигаҳои Камол номулоим ва нофорам матраҳ шуда, ҳонанда барои дарки эстетикии онҳо очизӣ мекашад. Намунаи ин гуна муболигаҳои гӯшҳарош мисраъи дувуми байти зерин аст:

*Бар рухаш чун дида бинҳодам, сиришк омад ба ҷӯш,
Оби гарме мениҳам болои оташ, чун начӯшад?*

Дар байти зерин муболига бо таҷнис омада, ду рӯд Даҷлаву Ҷайхун, ду рӯди дида оби ҷашмро ифода намуда, дар ниҳояти байт дурууд ба маъни салом омадааст:

*Бо сиришкам Даҷлаву Ҷайхун ду рӯди ошност,
Аз ду рӯди дидай мо бод ёронро дуруд!*

Муболига бо ташхис:

*Номаи шавқам кабӯтар диду гуфт:
«Чун барам, чун болу пар месӯзадам?!».*

Бисёр муболигаҳои Камол, сарфи назар аз он ки аслан дар олами имкон номумкин мебошанду фақат дар ҷаҳони тафаккуру пиндор тасаввурашон кардан мумкин аст, чун воситай нигориши романтикий ба шеър таровату шукӯҳ мебахшанд:

*Диданд сиришкам ҳама ҳамсояву гуфтанд:
«Ин сел, аҷаб, гар набарад ҳонаи моро!».*

Аҷойбаш ин ки Камол ин навъ гуфтаҳои ҳудро бо муболига на иғроқ, балки баёни воқеъӣ меномад, ки ба ин гуфта розӣ шудан душвор асту лутфи шоъиронааст:

*Камол, ар гуфтӣ аз дил гарқу ҳунам,
Баёни воқеъӣ кардӣ, на иғроқ!*

Гоҳе Камол дар иғроқ муҳоботро чунон аз ҳад мегузаронад, ки на ақл мепазираду на тасаввураш кардан мумкин аст:

*Ошиқе рӯзе ба саффи воъизи мо по ниҳод,
Як ба як ангуштҳои пош сармо бурду рафт!*

Доир ба иғроқу муболигаи шеъри Камол боз ҳам метавон суханро идома дод, аммо барои дарки моҳият ва шинохти сабки муболигатирозии ў бо ҳамин метавон иктифо варзид. Санъатҳои шеърии дигар ҳам дар ашъори Камол фаровон

ва устодона истифода шудаанд, ҳатто овардани мисолҳои бикр ҳам чандин варакро фаро мегирад. Бо овардани як мисол дар мавриди лаффунашр иктифо менамоем:

*Камол ҳоли дилу зулфи ўхшу бад гуфт,
Ки лаффу нашири мушавваш дар ин мақом хуш аст!*

«Камол устоди бузурги забон аст, ў дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думанъидорро ё ки чандманъидорро кор мефармояд. Ў ин гуна суханҳоро чунон устодона кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар қадоми ин маъниҳо мазмуни он байт пурра мебарояд» /С.Айнӣ. Куллиёт, ҷ.11, китоби якум, саҳ, 229/. Вале «бо вучуди фикр ва баланд будани мазмун хеле содда, равон ва ҳамафаҳм будани забони шеърҳояш натиҷаи ҳамин маҳорат аст. Дар аксарияти байтҳои вай санъати лутф, яъне бамавкеъ ва устодона ба кор бурдани суханҳои ду ё чандманъидор дид мешаванд» /А.Деҳотӣ/. Фақат ин ҷо як нуктаро таъкид кардан лозим аст, ки А.Деҳотӣ гуфтори дӯхӯраро лутф номидааст, ки ин фаҳмиши ҳалқӣ ва гуфтугӯйист. Аммо, мувофиқи истилоҳоти адабиётшиносӣ, хоса илми бадеъ, санъатеро **илтифот** меноманд, ки шоъир ҳангоми баёни матлаб якбора хитобро ба шаҳси аввал ва ё дувум мегардонад, ки он ду навъ мешавад: аз ғайбат ба хитоб, мисли «*Маҳ аст, ин ё малак ё одамизод?!* – *Туйӣ ё офтоби оламафрӯз?!*» ва аз хитоб ба ғайбат, монанди «*Дод соқӣ согаре дӯшам зи саҳбои вусул, - Шустӣ, ай соқӣ, маро аз лавҳи дил нақши фусул!*». Шамси Қайси Розӣ мефармояд, ки «илтифот аз пас нигаристан аст». Намунаҳо аз осори Камоли Ҳуҷандӣ:

*Бе ту набошад субот ҳастии моро, бале,
Зарра нагардад падид, то набувад офтоб!*

Дар байти зерин **илтифот** ба воситаи мӯқобилаву тазод /зарра ва офтоб/, ки дар айни замон зарра – ошиқ ва офтоб – маъшуқа ташбехӣ пӯшидае буда, ба **истиъора** табдил шудаанд, ба вучуд омадааст. Мисоли дигар /аз ғойиб ба хитоб/:

*Чашм агар ин асту абрӯ ину нозу ишва ин,
Алевидоъ, ай зуҳду тақво, алфироқ, ай куфру дин!*

Таҷнис. Истифодай калимаҳои ҳамшакл, яъне **омонимҳо**, ки мувофиқи алифбои арабӣ дар навишт ва талафуз як хел, шине аз ҷиҳати маъни гуногун ҳастанд, дар илми бадеъ **таҷнис** номида мешавад. Камол гуфтааст:

*Чун ба өасфи руҳи ту рӯз шуд инак шаби мо,
Сифати зулфи сиёҳат шаби дигар гуфтем!*

«Шаби мо» ба маъни аслист. «Шаби дигар» бар замми маъни асли ҷун сифати сиёҳии зулфи маҳбуба истифода шуда, таҷниси маънавиро ба овардааст.

Аксари онҳое, ки ҳусусияти назми Камолро таъкид кардаанд, газали радиғаш «Гуфтам: «Ба ҷашм»-ро мисол меоранд, ки дар радиғ бахши «гуфтам: «ба ҷашм» маъни «ҷону дил»-ро дорад. Ин устодӣ, пеш аз ҳама, дар истифодай калима ва гӯзирҳои зебо, дарёғти тобишҳои гуногуни як калима дар маъниҳои мухталиф ҳувайдо мегардад. Аз ҷумла, Камол ба ҳамаи навъҳои **таҷнису ихом** хеле таваҷҷӯҳ меварзад. Ҳамаи ҷағфт навъи машҳури санъати таҷнис, ки онҳоро **таҷниси том, ноқис, зонд, мукаррар, мураккаб, мутарраф** ва **хаттӣ** меноманд, дар ашъораш мушоҳида мегардад. Алфози ҷину Чин, вафот, давот, камон, ноз ва амсоли инҳоро шоъир ба сифати таҷнис зиёд ба кор мебарад. Дар бисёр китобҳои илми бадеъ, ҳамчунин рисолаву мақолаҳои пажӯҳишгарони осори Камол ва китобҳои дарсӣ байти зерин дар ин маврид ба ҳайси намуна оварда мешавад:

*Гуфтам: «Даёви дарди диламро ҳате навис!»,
Гуфто: «Давот ҷун бинависам?! Давот нест!».*

Дар ин байти калимаи «давот» аввал ба маъни «даёви ту» номада, бо «давот» /сиёҳидон/ таҷнис карда шудааст, вале дар мавриди дувум калимаи мазкур якбора ҳар ду маъноро низ ифода мекунад. Дар байтҳои поён ҳам калимаҳои «Бесутун» /

ҳам ба маънои аслиаш ва ҳам ба маънои номи кӯҳ /ва «Шифо» /ҳам ба маънои аслиаш ва ҳам асари Абӯалӣ ибни Сино/ ба ду маъно оварда шудааст:

*Ошиқи фард аз сутуни хона ҳам дар ваҳшат аст,
Соҳт Фарҳод аз пайи он хонаи худ Бесутун!*

Ва:

*Бемори ҷашму ҳастаи он ғамза бар забон
Номи «Шифо» набурду ба фикри даво нарафт!*

Дар байти зерин қалимаи «ҷигар» дар мисраъи дувум ду маъно - аслӣ ва «котарсӣ»-ро ифода карда, ба ғасилаи маънои дувум бо қалимаи «ҷигар»-и мисраъи якум таҷнисро ташкил кардааст:

*Гӯфтӣ: «Бизанам бар ҷигарат тири ҷафое»,
Аз тир натарсам, ки маро ҳам ҷигаре ҳаст!*

Дар байти поёни бошад, «вафот» дар ҳар ду мисраъ ҳам ба ду маъно - «вафот» ва «марғ» истифода шуда, бо маъноҳои дуҳӯра дар ҳар ду мисраъ санъати таҷниси латифро ташкил мекунад:

*Камол ҷон бар лаб овард бар умеди вафот,
Дилаш бичӯй, ки вақти вафот наздик аст!*

Таҷниси шаҳри Сарой бо ҳар ду сарой - олами шаҳодату ҷаҳони гайб ҷандин бор дар шеъри Камол дучор мешавад. Дар байти зерин «сарой» ба маънии асл омада, бо номи шаҳр - Сарой таҷнисро ташкил кардааст:

*Карданд вайрон сарои қоҳи Камол,
Тоқи абрӯйи дилбарони Сарой!*

Боз ба як байти таҷнисдор таваҷҷуҳ фармоед, ки Камоли Ҳуҷандӣ гуфтааст:

180

*Ҳар чи ҳоҳам ман аз он лаб, ту ба ло дафъ кунӣ,
Баҳшише кун ба гадое, ки кунад дафъи бало!*

«Ба» дар мисраъи аввал пешоянд, аммо лафзи «ло» қалимаи арабиест, ки маънои «не»-ро дорад. «Ба ло» бо «бало» дар ҳолати таҷнис қарор гирифта, шеърро бисёр ҳам пурмазза ва завқбаш гардонидааст. Дар мисоли зайл «боз мекунӣ» / мисли боз ҳамла мекунӣ/ ва «боз мекунӣ» /ба маънои кушодан/ чун таҷнис корбаст шудаанд:

*Аз ту ҷӣ гуна дил барам, чун ту ба мурғи он ҳарам
Ҳамлаи боз мекунӣ, ҷашм чу боз мекунӣ!*

Чунон ки мебинед, дил ба мурғ ташбех дода, нигоҳи маъшуқа ба мурғи шикории боз монанд карда шудаанд, мурғу боз инҷунин тазоди яқдигар мебошанд.

Таҷниси мураккаб ё муфаррақ, ки дар як маврид чун қалимаи мураккаб якҷоя ва дар мавриди дигар ҳар ҷузъи он чун қалимаи таркибӣ чудо - чудо навишта мешавад, низ гоҳе дар ашъори Камоли Ҳуҷандӣ дучор меояд. Ин навъи таҷнис низ басе дилрабо ва шавқангез аст, ки «ба ло» ва «бало» аз он навъ аст. Боз намунаҳо:

*Гар набошӣ дӯстдорам, дӯст дорам ҳамчунон,
З-он ки ман бе ин таманно дӯст медорам туро!*

Ва:

*Гар ҳарифона биёед ба сарвақти Камол,
Шакари ноб маёред, май оред маро!*

Боз:

*Зи моҳтоби ҷамолат зи моҳ тоб раевад,
Ҷӣ ҷои мӯҳ, сухан ҳам зи офтоб раевад!*

Мисоли дигар:

*Камол ин ҳалқа бар сандон задан чист?!
Гарат ҷонест, дар боз аст, дарбоз!*

181

Т.Зехнӣ баъди сабти ин байт менависад: «Калимаи «дар боз» и аввал ба маъни аслӣ, яъне ба маъни «дар яла аст», «дар кушодаву во мебошад» омадааст, вали «дарбоз»-и дуюм ду маъно дорад: 1/дар яла, во, ки маъни наздик аст; 2/ маъни дарбоз, бозӣ кун, қурбон кун, фидо кун. Маъни дуюм маъни дур аст ва дар ҳақиқат мақсади шоъир ҳамин аст». Роҷеъ ба шарҳи байти дигари Камол ин тавр қозоват мекунад: «Дар байти зерин калимаи тақорори «танг» эҳтимоли се маъно дорад: 1) даҳони танг, ҷаҳами танг; 2) зич ва лайваст; 3) ҷувол, яъне аз ин ҳубӣ ва зебоиҳо ҷувол-ҷувол дорад. Мақсади шоъир низ ҳамин маъни сеюмӣ мебошад»:

*Даҳони тангу ҷаҳами танг дорад,
Бувад з-ин ҷинс ҳубӣ танг-тангаш!*

Навъи дигари ин санъат он аст, ки таҷниси том дар асари пайвастани «аст» дар сурати кӯтоҳ, яъне «-ст» бо вожае, ки ҳарфи оҳири он «а» мебошад, ба вӯҷуд меояд:

*Лабатро ҳар ки ҷун шаккар мазида-ст,
Яқин медон, ки умраш бар мазид аст!*

Таҷниси ноқис, ки дар навишти калимаҳо як ҳел буда, монанди ҳалқу ҳулқ, гилу гул, дуру дар, макушу макаш ва ғайра, дар талафуз фарқ мекунад /«Ин ҳама бори ҷафо ошиқ аз он кард қабул, - Ки дар ин воқъия худро бикушад ё бикашад!»/, таҷниси ҳат, мисли нишоту бисот, бӯсидану пӯсидан, ҳандону ҷандон, мушкину мискин, панду банду тунд ва амсоли инҳо фақат дар навишти арабӣ ҳувайдо мегардад. Аммо таҷниси зоид/мисли диёр-ёр, рӯд-сурӯд, об-тоб, ҷон-ҷаҳон, ноб-ниқоб, нома-ном/, таҷниси мутарраф, ки калимаҳои ҳамвазн истеъмол шуда, фақат як ҳарфи оҳири онҳо дигар асту бас /монанди ҷон-ҷон; ҳоин-ҳоиф/ он қадар намаке надорад. Боз як мисол барои ташбехи мутлак, ки дар он «равон» ба маъни «ҷон» ва «раванд» истеъмол шудааст:

*Буто, ҳар дам макун қасди равонам,
Агарчи ҳукми ту дар ман равон аст!*

Модоме сухан аз таҷнис ва суханбозӣ рафт, мебояд қайд кард, ки як навъи таҷнис, ки онро таҷниси мӯкаррар мегӯянд, дар баъзе байтҳои Камоли Ҳуҷандӣ ва як ғазали пурраи ӯ низ дид мешавад. Онро таҷниси муздаваҷ, мураддад ва мӯчаннаб ҳам меноманд. Ҳусусияти ин навъи таҷнис он аст, ки ҳичои оҳири бастаи калимаи қоғияшаванд тақрор мейёбад. Дар ғазали поён таҷнисҳои нопурра, ки ҷун қоғия оварда шудаанд, шеърро ниҳоят ҳуҷоҳонг, гӯшнавоз ва намакин кардаанд. Ба василаи ин таҷнисҳои нопурра онро ғазали зуқоғиятайн ҳам номидан мумкин аст, ки дар он ҷо вожаҳои Бағдод-дод, барбод-бод, озод-зод, модарзод-зод, шамшод-шод, фарёд-ёд, дод-дод ба сифати таҷнис ва қоғия оварда шудаанд:

*Ҳарғизам рӯзе наҷод ин турфай Бағдод, дод,
Ҳирмани уммадро з-он додаам бар бод - бод!
Оҳир, ай сарви ҷаман, дил бандав болои туст,
Варна аввал модари фитрат маро озод зод!
Зодам аз ҳуни ҷигар то кай қунӣ бар ҳаҷри хеш,
Бас бувад моро дар ин раҳ ишқи модарзод зод!
Дил, ки набвад оташин дар ишқи ту, бе об биҳ,
Ҷон, ки набвад ҳоки раҳ дар қӯйи ту, барбод бод!
Ҷун зи гулзори руҳат боди сабо орад насим,
Ҳар замон гардад дилам з-он зулфи ҷун шамшод шод!
Бар сари қӯйи ту ҳар шаб мезанам фарёду оҳ,
Бу, ки аз мо оядат з-ин нолаву фарёд ёд!
Гӯш ҳуш мекун, Камол, аз ваъдаи ҷонону бас,
З-он ки ман нашнидаам, к-он бут қасеро дод дод!*

Суханбозиро Камол, воқъиъан, ҳеле дӯст медорад ва бо роҳҳои гуногун ба он нойил мегардад:

*Дар миёни ҳору ҳоро гар ту ҳамроҳи манӣ,
Гул шиносам ҳорро, дебо шиносам ҳораро!*

Ҳору ҳоро таҷниси ноқис, гулу ҳор ва дебою ҳора тазод буда, дар айни замон ҷун ташбехқунанда корбаст шудаанд. Паззати ғазалҳои Камоли Ҳуҷандӣ на дар он аст, ки байтҳои

алохидаашон бо зевари санъатҳои бадеъӣ ороста шудаанд, балки ҳуснашон дар он ҳувайдо мегардад, ки ягон байти бидуни ороиши лафзию маънавӣ гуфта нашудааст. Масалан, дар байти якуми пораи поён санъатҳои саволу ҷавоб ва ташбехӣ пӯшида, дар байти дувум яъбора се ташбехӣ даҳон мисли «мим», ҷашмон монди «ҳо» ва рӯй шабеҳӣ «маҳ» / «миму ҳо»/ дониста шуда, байти охир дорои санъати таҷнис /«Камол» - таҳаллуси шоъир, «Камол» -пуррагӣ/ ва тазод /камол-нуқсон/ аст:

*Гуфтам: «Мурғи зирак аст дилам!»,
Гуфт: «Сайёд низ пурдон аст!».
Гуфтам: «Он «мим»-у «ҳо»-ст!». Рӯй битофт.
Бингаредаш, ки чун сухандон аст!
Хатм шуд бар Камол лутфи сухан,
Ҳар чи баъд аз камол, нуқсон аст!*

Байти зерин бо санъати **ташхис** дар мисраъи нахустин шурӯй шуда, мисраъи дувум дорои ташбех аст: лаб/дар нозуқӣ/ ба бодом ва дар ширини ҳалво монанд карда шудааст, «бодом» иҳом низ дорад, яъне он ташбехқунандай лаб ва ҷашми маъшуқа аст:

*Сӯи лаб ҷашмаш ишорат мекунад,
Кон чӣ бодомест?! Ҳалвое хуш аст!*

Санъати иҳом, ки онро лутф ҳам мегӯянд ва як навъ таҷниси маънавист, низ аз санъатҳои дӯстдоштаи Камол аст. Бисёр байтиҳо ӯ дар баробари маъни низдик маъни дур ҳам доранд, ки барои ин танҳо овардани байти зайл коғист:

*То зам нахӯрду дард, наяфзуд қадри мард,
То лаъл хун накард ҷигар, қимате наёфт!*

Бо ҳуни ҷигар лаъл гардидаи санг дорои маъни маҷозиест, ки дар натиҷаи заҳмати зиёд ба мақсад расиданро ифода мекунад. Вале, аз тарафи дигар, ин ибора дорои маъни одии истеҳсолӣ низ мебошад, ки кам одамон онро медонанд. Гап дар сари он аст, ки лаълро ҳангоме аз маъдан истиҳроҷ

мекунанд, он қадар тобнок нест. Аз ҳамин сабаб, онро дар миёни ҷигари гарме, ки нав аз синаи мол берун қашида шудааст, ҷой мекунанд. Аз ҳуни ҷигар лаъл ранги қирмизӣ қасб намуда, сурҳи шаффоғ ва мучалло мегардад. Байти боло ҳар дӯйи ин маъниро ифода мекунад. Байти машҳури Ҳофиз ҳам ба ин ду маъност:

*Гӯянд, санг лаъл шавад дар мақоми сабр,
Оре, шавад, валек ба ҳуни ҷигар шавад!*

Ба ин байти Камол низ таваҷҷуҳ фармоед:

*Душвор қашад нақши ду абрӯи ту нақшош,
Осон наметавонанд қашидан ду камонро!*

Феъли «қашидан» дар мисраъи якум феъли ёрирасон буда, ба қалимаи «нақш» вобаста аст, вале дар мисраъи дувум **шоъир** онро чун феъли мустақил дар назар дошта, маъни дувуми он «таранг қашидан»-ро таъкид менамояд ва ба воситай абрӯвони маҳбубаро ба камон ташбех додан /ду абрӯ – ду камон/ суханбозии ачибе соҳтааст: яъне чунон ки як кас ду камонро дар як вақт зиҳ карда наметавонад, нақшош ҳам акси туро қашида наметавонад, зоро ту аз ҳад зебо ҳастӣ! Шоъир ба воситай санъати бадеъии **ҳусни таълил** /асоснок кардан/ маънини байтро хеле амиқ ва мантиқи шеърро басо шоъирона баён намудааст.

Дар газалҳои Камол истилоҳоти бозиҳои шатранҷ /шоҳмот/, нард ва гӯё чавгон хеле зиёд истифода шуда, вазифаи муъайянни услубиро адо мекунанд. Аввалан, Камол қарип дар ҳама маврид ин истилоҳотро ба ду маъно /маъни аслӣ/ ва истилоҳотӣ/ кор мефармояд. Дар байтиҳо зерин «боҳтан», «кӯҳ», «шоҳ», «мот» /дар байти дувум ба маъни «аз они мө» ва дар порҷаҳои савуму ҷаҳорум ба маъни «марғ» / ба ду маъно/ корбаст шудааст:

*Ман ба шатранҷи гамат ҷону ҷаҳон ҳоҳам боҳт,
Он ду рӯҳ дидам, ин бор равон ҳоҳам боҳт!*

Хуш набошад бари мо омаданат,
Ту шаҳӣ, хуш набувад хонаи мот!

Васли ту навхоста гуфтан тавон,
Ёфт чу фарзин шарафи қурби шоҳ!
Гуфт, ки ман шоҳи бутонам, Камол,
Гар ҳаваси мот бувад, шаҳ бихоҳ!

Ба рух чӯ гуна паронам пиёдаҳои сиришк,
Чунин ки шоҳи дил аз гам ба мот наздик аст!

Бар замми ин, дар натиҷаи ба муҳраҳои шатранҷ монанд
кардани шоҳу вазир ва амсоли ин Камол беътинои худро
нисбат ба зӯроҳону ҷаҳонҳоҳон ифода мекунад ва онҳоро
мисли муҳраҳои шатранҷ бозичаи дasti айём, дастнigar ва
муваққатӣ мешуморад. Байти зерин ин даъворо равшан собит
менамояд:

Ба илму ақл фурӯ мондӣ, аз ҳама аҷаб аст ин,
Ки фил дорию аспу пиёда чун шаҳи очӣ!

Истилоҳоти нарду гӯю ҷавонро шоъир бештар барои нишон
додани саргаштагии ошиқ ва ҳусни маъшуқа ба кор мебарад.
Дар бозии нард омадани муҳра ба тарафи шашхолиаш бурди
аз ҳама қалонро тақозо мекунад:

Ду ҷашму ду абрӯ, ду зулфат гувост,
Ки нақши ту дар нарди хубӣ шаш аст!

Камол қитъаи нишотафзо ва намакине дорад, ки байти
хотимавии он бо иҳом ҳеле гӯшнавоз, танзомез ва завқбахш адо
ёфтааст:

Ҳостам аз ҳодими матбах ҳисоб,
Баррае, к-он кушту бар сепоя бурд!
Гуфт: Бар расми фидо, к-он суди туст,
Ҳашви он ҳамсояи бемоя бурд!

Пиҳу гурда ҳочии сақҳо гирифт,
Ширдонро гандапири доя бурд!
Гуфтамаш: «Дилро кучо бурдӣ, ки нест?!»
Гуфт: «Дилро духтари ҳамсоя бурд!».

Иштиқоқ, ки дар луғат ба маъни шикофтан аст, санъати
шеъриест, ки адаб қалимаҳоеро, ки аз як аслу решаванд
гардидаанд ва ё аз ҷоҳаҳои ҳамоҳанг ба вучуд омадаанд, бо
лафзбозӣ корбаст менамояд. Камол ба ин санъат зиёд рӯй
меоварад. Масалан:

Маҳе нишаста ҳаёли руҳат ба хонаи ҷашм,
Ту моҳӣ, аз ту ситонам моҳиёнаи ҷашм!

«Маҳе» - як моҳ, «ту моҳӣ», яъне ту моҳ ҳастӣ ва «моҳиёна» -
музди кор ё муқаррароти дигари молӣ барои як моҳ, ки ҳар се
аз як қалимаи решагии «моҳ» ба вучуд омадаанд. Байти дигар,
ки онро таҷнис шумурдан мумкин аст:

Руҳат моҳ аст, агар бинемаш ин моҳ,
Ба ҷашми мо наёяд моҳи дигар!

Боз байти дигар:

Қасон шод аз маҳи иду Камол аз ёри маҳмандар,
Ҳама муштоқи рӯйи моҳу ӯ муштоқи маҳрӯён!

Вожаҳои «маҳ», «маҳмандар», «рӯйи моҳ» ва «маҳрӯён»
ҳама аз як решаванд, ки ҳочати тафсир нест.

Байтиҳои алоҳидай Камолро санъати лафғу нашр, ки
маънояш гум кардану паҳн кардан аст, ҷило мебахшад, мисли:

Сӯйи лаб ҷашмаш ишорат мекунад,
К-он чӯ бодом аст, ҳалвое ҳуш аст!

Мисоли дигар барои санъати лафғу нашри мушавваш, ки
сифату амали ашёи ғуншуда ба тарзи номураттаб зикр мегардад:

*То лола дөг бар дил, то гул нишаста бар гил,
Ин зад ба чома чоке в-он бар замин кулохе!*

Ин ҳам мисли байти болост:

*Дүш рафтам ба чаман дар ҳаваси булбулу гул,
Ин яке чомадарон дидаму он наъразанон!*

Санъати бадеъии дигаре, ки дар осори Камоли Ҳуҷандӣ зиёд ба кор рафтааст, санъати лафзии тақрир мебошад. Моҳияти ин санъат он аст, ки калимаҳою ибораҳо на танҳо дар як байт ё мисраъ, балки дар чандин мисраъ ва байти як шеър ба тарзи таъқид тақрор мейбандад. Тақрир дар як байт:

*Бехабар нест аз ў ҳеч кас, иллои Камол,
Бехуде, дилшудае, аз ду ҷаҳон бехабаре!*

Е:

*Дар бешаи дунё, ки ҷароғоҳи дили мост,
Рӯзе ду ҷаридему ҷамидему гузаштем!*

Намунаҳои тақрори сифатҳоро дар тамоми байт болатар, ҳангоми баррасии тавсиф, оварда будем. Ин ҷо ба тақрори он зарурат нест. Вале он гуна абӯт дар ашъри Камоли Ҳуҷандӣ камтар ба назар расида, бештар тақрори сифатҳои чида ва феълҳо дар як мисраъ мушоҳида мегарданд:

*Камол, аз дунйии дунам чӣ тарсонӣ, чӣ мегӯйӣ?!
Ҷавонам, ошиқам, мастам, гэм аз дунёи дун дорам!*

Аксар ҳамин навъ ҷида шудани сифатҳо дар байти таҳаллус аз тарафи худи шоъир ва ё дар муҳовара бо ў гуфта мешаванд:

*Гуфтайӣ дар ғами мо ҳоли ту чун аст, Камол,
Ба ҷигар ташна, ба дил ҳаста, ба тан ағғорам!*

Тақрир, яъне пайиҳам чидани сифат аз тақрор бо ҳамин фарқ мекунад, ки дар тақрир на айни як калима тақрор мегардад, балки сифатҳои мавсуф бо алфози гуногун пайиҳам чида мешаванд. Дар тақрори лафзӣ, яъне илтизом, на сифатҳои мавсуф, балки айни як вожа тақрор мегардад. Тақрир ва илтизоми устодона бар ҳусни шеър ва дарки маънӣ меафзояд. Агар лафз дар ибтидои байт мукарраран мазкур шавад, хотирписанд воқеъ мегардад, ки ғазали зерин аз он ҷумла аст.

*Ҳабаре ёфтам аз ёр, манурсед зи ман,
То наёред бари ман ҳабари дору расан!
Ҳабари дору расан рояти Мансур бувад,
Ҳабари рояти Мансур бувад қалбшикан!
Ҳабаре ёфтаам аз гулу аз боди баҳор,
Ҳабари ман бирасонед ба мургони чаман!
Ҳабари мурғи чаман бوغу гулистан бошад,
Ҳабари бوغу гулистан чӣ кунад дафъи ҳазан?!
Ҳабаре ёфтам аз накҳати пироҳани дӯст,
Ба Ҳато ҷанд давид аз пайи оҳуи Ҳутан?!
Ҳабари накҳати ҷонон чӣ бувад? Муждаи ҷон!
Муждаи ҷон чӣ бувад? Суҳбати ақлу дилу тан!
Ҳабаре ёфтам, ай ҷавҳарӣ, аз маъдани лаъл,
Ту ҷаро мераӣ аз баҳри ақиқе ба Яман?!
Ҳабари маъдани лаъл он лаби ширин бошад,
Лаби ширин бибарад талҳии ғамҳо зи даҳан!
Ҳабаре ёфтам аз давлати васлат ба наӣ,
Ту кучо мераӣ аз баҳри Увайсе ба Қаран?!
Ҳабари васл бувад муждаи он дӯст, Камол,
Ҳатм шуд қиссаи он рӯй ба ваҷҳи аҳсан!*

Ҷунон ки ба мушоҳида мерасад, лафзи «ҳабар» андар аввали даҳ байти ғазали мазкур тақрор шуда, дар доҳили он ибораю вожаҳои «дору расан», «роят», «Мансур», «мурғи чаман», «накҳат», «муждаи ҷон», «маъдани лаъл», «лаби ширин», ду бор-ду бор тақрор шуда, ғояи ваҳдати вуҷудро сареҳан ифода намуда, тавассути ишора ба саргузашти орифи машҳур Мансури Ҳаллоҷ ва талмехи рӯзгори Увайси Қаранӣ ин матлабро ошкоро ибратбахш ва дилангез баён мекунад, ки

тұвоҳи дигари чирадастиву үстодии Камол дар ғазалсарой ғашалад.

Маҳорати сұханоғаринии Камоли Ҳұчанди дар он ҳувайдо мегардад, ки бо тақори калимаю ибораҳо фазои ҷавлони фикрро дар ғазал басе маҳдуд менамояд. Ин чо як нұктай дигарро низ бояд дар назар дошт, ки тақори санъати тақрир аз тақори калимаҳо дар санъати **илтизом** фарқ мекунад ва он фарқ пеш аз ҳама дар он аст, ки дар санъати илтизом калима дар ҳар байт ё мисрать тақорор мейбад, vale мұкарранан на дар як мавқеъ. Ҳанғоми мурочиъат ба санъати илтизом низ Камол як өзінші оғарташты ғаштау барғашта истифода мебарад. Мо бағыр аз радифҳо, калимаҳои саволу ҷавоб, воситаҳои таъқид ва ишорачонишиңкоро дар назар дөрем, ки онро дар илми бадеъ **илзом** ва ё **лұзуми моялзим**, яъне лозими нолозим низ мегүйнд. Мөхияти ин санъат дар он аст, ки калимае ва ё таркибе дар тамоми байтҳо тақорор мешавад, лекин он набояд ду бор ба як маънно омада, ҳұсну маънни шеърро бикоҳонад. Баъзе шоъирони мутасаввиғ ин санъатро барои ифодай ғояҳои вахдати вучуд ба кор мебарад. Дар ғазали мавриди баҳс зикри номхои ҷуғроғии Яман, Ҳато (яъне Ҳитой), Чин, Қаран ва истифодай Мансуру дору расан ва Увайси Қарани ба сифати талмех ба фазои таҳайюли Камоли Ҳұчанди паҳно баҳшида, доирай тафаккури ўро тавсия мебаҳшад, андешаи ўро ба таълимоти аҳли ирфон пайванд медиҳад.

Чунон ки болотар, дар мавриде, тағсир ёфта буд. Мансури Ҳаллоқ «Ана –л –ҳақ!», яъне «Ман ҳақ ҳастам!», ба ибораи дигар, «Ман Ҳудоям!» мегүфт, ки ин даъвои вусул ба ҳақ ва фони шудан дар ў буд. Vale үламои зоҳирӣ ва шариятпаноҳони расмӣ, ки аз ғаҳму дарки кунҳи даъвои Ҳаллоқ фарсахҳо дур буданд, ўро коғир эълон намуда, бо ранчу азобҳои алим ўро ба қатл расонданд. Дар асл, даъвои Ҳаллоқ на ширк буду на ҳулул, балки ҳадафи онро дошт, ки вай дар зоти ҳақ маҳв гардида, ба қузы вучуди Ҳудо ҳеч вучуди дигареро эътироғ намекард. Ғақат Ҳақ таъоло вучуди ягона ва матлуби воқеъии аҳли тавҳид аст. Талмехи расану дор ҳамон ҳодисаи ба дор қашида шудани Ҳаллоқро дар зеҳн эхе мегардонад. Ин зачр ба Ҳаллоқ дар баёни вахдати вучуд роҳи

ифрот мепаймуд. Вагарна, дуруст аст, ки вучуди мутлак, буди ҳақиқи ғақат тақиғи Ҳудо буда, тамоми ашё ва ҳастаҳои дигар ғақат тобишу памъяе аз он зоти мутлак ва ҳаста ҷовидон аст. Дар ғазали Камол он нұкта низ таъқид мешавад, ки дар назди авом ифшой рози илоҳи ва асрори ҳақ шоиставу ҷойиз нест, дар ин ҳусус беларда сұхан гүфтап нашояд. Ба гүфтаи лисонулғайб Ҳофизи Шерозӣ, гуноҳи Ҳаллоқ он буд, ки асрори ҳақиқатро ошкоро баён мекард:

*Гүфт: «Он ёр, к-аз ў гашт сари дор баланд,
Ҷұрмаш ин буд, ки асрор ҳувайдо мекард!»*

Вожай «зулф» дар ғазали зайл ифодагари он аст, ки чун дом ошиқонро үстодона ба сўйи ҳуд мекашад, гирифтторони ин домро дигар мушкил аст, ки аз он раҳойи ёбанд. Зулф дилро ба дом мекашад, дил макони ишқ ва ҷавлонгоҳи муҳаббату эҳсос аст, аммо доми зулфи ёр онро бидуни риштаю василаи дигаре сайд мекунад. Ба пиндори Камол, раҳойи аз он осон нест:

*Доми дилҳост зулфи дилбари мο ,
Хонамаш домазаллұху ба дуъо!
Сайд аз он доми зулф чун бицаҳад,
З-он ки домест печ - печу дутο!
То ҷудо соҳтӣ зи банди ду зулф,
Дасти ман соҳтӣ зи банд ҷудо!
Гаҳ қашам нозу гаҳ қашам зулфат,
Бинигар, к-аз ту мекашам чиҳо?!
Рехт ҳунҳои тоза дар күят,
То буриданд сари ду зулфи туро!
Гүянд он зулф «ло», чу хоҳам васл,
Чанд гүфт он сиёҳрү ло-ло?!
Хоки роҳи ту шуд Камолу ту зулф
Ҳам накардī ба хокироҳи раҳо!*

Зулф аст, ки муроди ошиқ - руҳро пүшонда, дар роҳи онро ба назора гирифтани ошиқ монеъаи асосй аст / «Аз руҳат ҳам

ҳақи назар бирасад, - Гар ду зулфи ту ҳақ напушонад!»/. Хотирнишон кардан бамаврид аст, ки аглаб зупф пурзанчираю шикан дар шикан пеши назар меояд ва бо рух дар ҳолати тазод қарор мегирад. Камол зулфро ба Шом, ки таъбири сиёҳист ва руҳро ба Рум, ки рамзи сафедист, монанд карда, набарди Шому Румро чун тимсоли талоши тирагӣ ва сафо тасвир менамояд:

*Хусни ҷаҳонгират чу кард он зулф дур аз пеши ту,
Додӣ ба яғмо Румро, кардӣ парешон Шомро!
Ў зулф бишқасту Камол аз тавбаву зуҳду вараъ,
Зуннор чун бибрид ёр, ў ҳам шикаст асномро!*

Оре, дар гуфтори Камоли Ҳуҷандӣ навъҳои гуногуни такрор, ки дар илми адабиётшиносии қадим онро тақрир мегӯянд, фаровон истифода шудаанд, ки намунаҳояшон дар авроқи гузашта мавриди баррасӣ қарор дода шуданд.

Такрорҳои Камол дар қофия ва радиф гуфтори ўро хеле ҳам ҳуҷоҳангу малеҳ ва лаззатбахшу нишотафзо кардаанд. Такрори вожаи «нест» /«Хусн бас ёри маро, меҳру вафо гар нест, нест, - Шевави ошиқӯшон ғайр аз ҷафо гар нест, нест!»/, феъли «гуфтем» /«Руҳат рашқи қамар гуфтем, гуфтем, - Лабатро гар шакар гуфтем, гуфтем!»/, оҳангӣ навозишкоронаи радифи «гуфтам, чӣ гуфтам?» /«Туро гар бевафо гуфтам, чӣ гуфтам?! – Галат кардам, хато гуфтам, чӣ гуфтам?»/, таркиби «ногаҳ – ногаҳ» /«Ёд орад бари ман бӯйи ту ногаҳ – ногаҳ, - К-ӯ гузар мекунад аз кӯйи ту ногаҳ- ногаҳ!»/ ва амсоли инҳо ашъори Камолро рангину дилпазир-чилва медиҳанд. Чӣ гуна инъикос намудани ваҷду ҳолро аз ғазали зайл, ки санъати тақрир чун ҷузви радифи он қарор гирифтааст, метавон возехтар пай бурд. Таъкиди матлаб ва оҳангӣ каме ҳузновару таассуфандез раванди асосии он газал аст. Таваҷҷӯҳ фармоед:

*Ба ҳолат нисбати мушки Ҳато кардам, Ҳато кардам,
Чунин ташбеҳи бенисбат ҷаро кардам, ҷаро кардам?
Сабо андоҳт дар дастам шабе зулфи чу ҷавгонаш,
Чӣ гӯям, к-он нафас бо ў чиҳо кардам, чиҳо қадам?!*

*Чу дидам қиблаи рӯйи ту, садсола намози худ
Ба миҳроби ду абрӯят қазо кардам, қазо кардам!
Рақибат тарбият фармуд як борам ба дашноме,
Ман аз шодӣ ду бор ўро дуъо кардам, дуъо кардам!
Дили ҳудро, ки аз реши қуҷан шуд тӯбатӯ ҳаста,
Зи доруҳонаи дардат даво кардам, даво кардам!
Навиштам, к-аз ту нагрезам ба хуни худ ҳате в-он гаҳ
Ду ҷашнматро бар ин маънӣ гуво кардам, гуво кардам!
Камол ар андаке з-он ҳат губоре дошт дар хотир,
Чу дидам рӯйи ў, бо ў сафо кардам, сафо кардам!*

Як навъни дигари тақрир дар гуфтори Камол ба мушоҳида расид, ки бисёр ҳам ҳуҷоянд аст. Он ҷо тасаввур меравад, ки ошиқу маъшуқа дар ҳуҷури яқдигар ҳастанд. Ошиқ, гӯё, фурсате қаблан бо маъшуқа сухбате ороста, дар васфи маъшуқа ва тавсифи ҳусни ўғазале ҳондааст. Аммо аз таърифи тавсифҳои ошиқ маҳбуба ранцида, хотираш малул гардидаасту ҳаҳр кардааст. Онҳо дар манзиле (утоқе, кулбае, гӯшай бобе, зери дарахте, лаби сарчашмае ва ё қанори рӯдҳонае) нишастаанд ва ё рост истодаанд. Маъшуқаи ранцида аз ошиқ нимпаҳлӯ нишаставу аз ў рӯй тофтааст. Ошиқ бо лаҳни муҳаббатомез ва камоли адаб сухан ронда, саъӣ менамояд, ки малоли хотираи нозуки ҷононаи зудранҷро баргашта ба худ мутаваҷҷеҳ созад. Ҳонандай ғазал нафаси гарму ҷонбахши дилбару дилнавозро эҳсос намуда, аз он ҳолат як ҷаҳон сафову паззат мебарад. Ҳамин ҳолатро Камол ба туфайли саволҳои инкорӣ ва пурсишҳои тақрории маслиҳатомез ифода менамояд. Он ҷо қалимаҳо ҳама мармизу мунтаҳаб, ибораҳо сӯфтау пухта ва тарзи баён гуворову хотирнишин буда, маҳз тавассути радифи «нагӯем, чӣ гӯем?» ташбеҳу истиъора ва тавсифҳои маҷозҳои анъанавӣ, аз қабили «гули сероб» рӯй, «шакари ноб» лаб, «зулфи камандафкан» миҳробу ҳарфи «нун» абрӯвони пайваставу ба кажӣ мойили маъшуқа, ҷашмони сиёҳу фитнагари ў, «ҷавғони сари зулф» мутобиқати гӯю ҷавғон, «лавҳи зару симоб» - руҳсора ва ашқи оҳиста шоранда ва яқбора ба замин афтандай ошиқро тозаву дилрабо-чилвагар мешаванд. Ин адои шево сурати зебои маъшуқаро дар шакли

аҳсан пеши назар эхё гардонда, ба газали Камол хосияти оби зулолро ато мекунад, ки дар ниҳояти софӣ, гуворойӣ ва ҷонбахшист:

*Рӯят гули сероб нагӯем, чӣ гӯем?!
Он лаб шакари ноб нагӯем, чӣ гӯем?!
Он зулфи камандафкану руҳкори ҷабинро
Дӯзду шаби маҳтоб нагӯем, чӣ гӯем?!
Тағсирӣ дӯ абрӯи ту, к-он сурои «нун» аст,
Пайваста ба миҳроб нагӯем, чӣ гӯем?!
Дидем шабе ҷашми ту, ҷуз фитнаву тороч
Таъбери ҷунин хоб нагӯем, чӣ гӯем?!
Ҷавғони сари зулфи туро шуд дили мо ғӯй,
Ин қисса ба аҳбоб нагӯем, чӣ гӯем?!
Ин ҷехрау ин ашқи равонро ба давидан
Лавҳи зару симоб нагӯем, чӣ гӯем?!
Ҷун қасди Камол аз газал он сурати зебост,
Шеъри тари ҷун об нагӯем, чӣ гӯем?!*

Аслан, радиф, мисли қофия, матлаъу мақтаъ, ҳамчунон вазни ягона ва тарзи мунаzzами байтсозӣ дар соҳтори газал ва, умуман, шеър ҷузви ҳатмӣ нест, зинате иловагист. Аз ин ҷиҳат, радифҳои кӯтоҳе мисли «он», «ӯ», «мо», «ту» ва қалимаҳову феълҳои содда дар шеъри форсӣ ҳодисаи маъмулист, ки газалҳои Камол аз ин шева мустасно нестанд.

Радифҳои дарозе, ки аз ибораю таркибҳои мураккаб, ки аз ду-се қалима иборатанд, дар газалҳои Камол кам нестанд. Мулоҳиза намоед: «мо донему дӯст» /«Дӯстон, гар күшт моро дӯст, мо донему дӯст, - Ҷун ҳалоқи мо ризои ўст, мо донему дӯст!»/, «бо ўст», «боз кучо рафт?» /«Он шӯҳ, ки рафт аз бари мо, боз кучо рафт?! - Дур аз назари аҳли вафо боз кучо рафт?!»/, «аз ман дареф дошт» /«Он нури дида як назар аз ман дареф дошт, - Тире ба ғамза бар ҷигар аз ман дареф дошт!»/, «дигар дошт», «натавон соҳт», «ҷӣ фитодаст?», «кокули мушкини дӯст» /«Боз ақлам бурд аз сар кокули мушкини дӯст, - Баст бар дил банди дигар кокули мушкини дӯст!»/, «ҷӣ кор аст?», «ёфт нест», «касе нест», «...ту маро соҳт», /«Дил зинда

шуд аз бӯй ту, бӯй ту маро соҳт, - Хосияти хоки сари кӯйи ту маро соҳт!»/, «бурду рафт» /«Шӯҳчашме хону мони мо ба яғмо бурду рафт, - Дид ақлу дил бари мо, ҳар ду як ҷо бурду, рафт!»/, «кучо рафт?», «ҳамин аст», «гуфтию рафт» /«Гуфтий: «Аз пешам бирав, бигзар зи ҷон!» Гуфтию рафт!»/, «натвон ёфт», «ҳоҳам баст», «ҳоҳам боҳт», «ба ҷид гирифт» /«Ёр аз ситеза қинаи ёрон ба ҷид гирифт, - Озори реши синағигорон ба ҷид гирифт!»/, «ғӯям, ки қист», «касе меояд», «нест бод!», «кӣ ғӯяд?» қагар бошад, аҷаб бошад /«Туро раҳме бар он ҷашмон агар бошад, аҷаб бошад, аҷаб бошад, - Мусулмонӣ ба Туркистон агар бошад, аҷаб бошад!»/, «тавба дихад», «боре ҷи мегӯяд», «ёр металабад», «...туам омад ба ёд», «ҷанг майандоз» /«Бо ҷашми ҳуҷ, ай шӯҳ, маро ҷанг майандоз, - Миҳнатзадаеро ба бало ҷанг майандоз!»/, «бошад, надонам» /«Туро дар дил вафо бошад? Надонам, - Зи ҳубон ин киро бошад? Надонам!»/, «худ намедонам», «ман донам», «ҷӣ фиристам», «...ту кардем», «ҷаро ғӯям», «ёр шавам», «дигар металабад, донистам» /«Ёри ман ёри дигар металабад, донистам, - Ошиқи зори дигар металбад, донистам!»/, «намеояд бурун», «ниز ҷунон», «гуфтан метавон», «ки гуфтан натавон» /«Дили ман ошиқи ёрест, ки гуфтан натавон!»/, «комад бурун», «наҳоҳам гуфтан», «матобад беш аз ин», «кокули ту», «шуд аз ў», «зинҳор ин магӯ» /«Гуфтай: «Аз мо дилат бардор!», зинҳор ин магӯ, - Ҷони ман, бо он лабу гуфтор зинҳор ин магӯ!»/, «ту ногаҳ - ногаҳ» /«Бод орад бари ман бӯйи ту ногаҳ- ногаҳ, - К-ӯ гузар мекунад аз кӯйи ту ногаҳ- ногаҳ!»/, «ҷӣ фоида?», «хуш меравӣ», «бозӣ мекунӣ», «ногаҳ наранҷӣ», «ҷунон ки донӣ», «ҳамон, ки медонӣ» /«Руҳи ту шамъи шабистон - ҳамон, ки медонӣ, - Қади ту сарви гулистон - ҳамон, ки медонӣ!»/, «ту донӣ», «бозӣ мекунӣ» /«Ай сабо, то кай ба зулфи ёр бозӣ мекунӣ, - Сар дихӣ бар бод, ҷун бисёр бозӣ мекунӣ!»/. Ҷунон ки мулоҳиза мешавад, радифҳои овардашуда ағлаб аз саволҳои риторикий, инкору шак, ҷумлаҳои устувор, таъқидҳо ва амсоли инҳо иборатанд, ки дар ҳолати радиф шуданашон нуктаҳои мухталифро дар байтҳои густардаи як газал ҷой додан хеле душвор буда, факат Камол барин устод қодир аст, ки ҷунин кореро анҷом бидиҳад:

Гуфтам: «Шакар аст он на даҳон!». Гуфт: «Туро чӯ?!»,
Гуфтам: «Чӯ намакҳост дар он?!». Гуфт: «Туро чӯ?!».

Радифи зебо на фақат ҳусни ихтитоми ҳар байт асту зеби онро меафзояд, балки маъноро ба вачҳи аҳсан ҷилвагар намуда, сафи абёти қасидаю ғазал ва рубоъиро бо яқдигар чунон мепайвандад, ки дигар тамоми силсилаи он абёт дар вазну маънӣ ба он муҳтоҷ гардида, дар ниҳояти амр қулли байтҳоро чун аҷзои ҷудоинопазири як пайкараи том мучассам менамояд. Дар тасаввuri ман, ҳангоме ғазалро ба алифбои арабӣ сабт қунанд, ҳаракати он аз сӯйи шарқ ба гарб аст. Радиф, гӯё, имомест, ки замоне рӯ сӯйи қибла таваққуф дорад. Ҳама аҷзои дигари байтҳо рӯ ба ҷониби Каъба ба имоми ҳозир иҷтидо кардаанд ва дар ҳолати қиём машгули зикр ҳастанд. Имоми пироста ва сафҳои ороста пушти сари ўбисёр ҳам зебо ба назар мерасанд. Агар айни ҳамон шеърро ба ҳатти лотинӣ ва ё ҳуруфоти кириллӣ бинависанд, ҳусни шеър намекоҳад, фақат самти ҳаракат тағиیر пазируфта, он аз шарқ ба тарафи гарб ҷорӣ мегардад. Лекин радиф ҳукми пешсафи дастаи мусиқинавозони ҳарбӣ ва аҷзои дигари шеър ба сафҳои пайдарпайи машшоқон шабоҳат пайдо карда, ба низом, қадампартоиҳои мураттаб ва оҳанги нерӯбахш нишоту сурур ва ғайрату шуҷоъати шунавандаҳоро бармеангезонад. Тавилтарин радифи ғазалҳои Камол «гӯям, ки кист» аст:

Ошиқам бар дилбаре, бо қас ҷаро гӯям, ки кист?!
Ту кийӣ, боре, рақибо, то туро гӯям, ки кист?!
Он, ки ҳушам бурд аз тан накҳати пироҳанаш,
Гар биёд боз бо боди сабо, гӯям, ки кист!
Чун зи рӯйи ҳуб манъам мекунед, ай зоҳидон,
Қиблаву миҳроби ҳуд кай бо шумо гӯям, ки кист?!
Ошиқи ҳудро ҷаро ҳар бор гӯйӣ бевеафо?!
Гар наранҷад хотири он бевеафо, гӯям, ки кист?!
Дар миёни дилрабоёну бутони шӯхчаши,
Гар нагардад ҳашми шӯҳӣ пурчафо, гӯям, ки кист!
«Ошиқи ман кист?!» – гӯйӣ, – то бирезам ҳуни ў!,
Ҷониби ман ҳамла кун шамшер, то гӯям, ки кист!
Гӯядам ҳар дам рақибат, к-аз гадоёнӣ, Камол,

Гар сагиу ҷанғ бигзорад гадо, гӯям, ки кист!

Ғазале, ки радифи он дар шевави таҷоҳуди ориф шакл пазируфтааст, кайфияту лаззати дигаре дорад:

Туро дар дил вафо бошад? Надонам!
Зи ҳубон ин киро бошад? Надонам!
Фикандӣ васли ҳуд бо рӯзи дигар,
Пас аз мурдан даво бошад? Надонам!
Дуъо ногуфта, дорӣ қасди дашном,
Ато пеш аз дуъо бошад? Надонам!

«Атои пеш аз дуъо» бозёфти нодири шоъиронаест, ки дар гуфтори ҳатто шоъирони муғлиқ ками дар кам воқеъ мегардад.

ЗАБОНИ АШЬОРИ КАМОЛ

Шевай гуфтори Камоли Хучандй чунон самимй ва саҳли мумтанеъ аст, ки сомеъу хонандә мұхтавои ашъори ўро чун фикру зикр, орзуу армон, пиндору саргузашти шахсии худи шоъир истиқбол менамоянд. Ин самимият, қабл аз ҳама, тавассути забон, захирай лугат, тарзи гўйиш, истифодай ибораҳои рёхта, корбасти таъбирҳои ҳалқӣ, истеъмоли мақолу зарбулмасалҳои забонзадаи мардум ва ҷамъбасти шево ҳувайдо мегардад. Лафз масолеҳи ягонаи санъати сухан аст, ки маҳорати адиб, камоли нигорандагӣ ва дараҷаи оғариниши ўро маҳз ба туфайли забони осораш муайян кардан мумкин аст. Гуфтори Камол аз ин лиҳоз бисёр ҳам ҷолиби таваҷҷӯҳ аст. Вай бунёди ашъори худро асосан ба ҷоҳаҳои ноби форсии тоҷикӣ ниҳода, бар замми ин, ҳамон қалимаҳои арабиеро ба онҳо афзудааст, ки қайҳо боз ба забони тоҷикӣ ворид шуда, дар мағз андар мағзи шеъру адаб ва фарҳонги моҷӣ гирифта, дар ақлу шуъури мардум наиҷ баста, комилан ҳудӣ шуда, пурра ҳал гардидаанд. Қалимаю ибораҳои китобии арабӣ фақат дар мавридиҳои зарурӣ, бо мақсадҳои услубӣ ва ё ба иқтизи ифодай мушаҳҳаси матлабу мағҳуми хосе ба кор рафтаанд. Ҷоҳаҳои, ки норойиҷ ҳастанд, дар ашъори Камол ба ҷашм намерасанд. Ҳатто, бо вуҷуди муддати тӯлонӣ дар Табрез зистон, ки қариб тамоми рӯзгори эҷодии Камолро фаро мегирад, қалимаҳои дар забони зиндаи мардуми Моварооннаҳр камистеъмол дар гуфтораш ҳеле ба нудрат пайдо мешаванд, мисли «тӯ ба тӯ», яъне қабат бар қабат ва ё дарун андарун, «пажмон», ки маънояш андӯҳгин, пажмурда ва афсурда аст /«Дил дигар ғам дорад аз ту, ҷон дигар, - Сина дигар, хотири пажмон дигар!»/. «мӯйидан» дар шакли «мемӯянд», «пурдил», ки бо маънои «богайрат» ва ҷасур меояд /«Дару бомат пур аз дилҳо, аҷаб нест, - Ту айёри, бувад айёри пурдил!»/, «зербарӣ», яъне дуздӣ /«Дил бибурд аз барам он турраву аз ман бибурид, - Бо ҳама зербарӣ, бин, ки чӣ таррорӣ кард!»/, «камин», ки ба ҷои камтарин истеъмол шудааст /«То гадойи камини туст Камол, - Подшоҳӣ ба зери жанда кунад!»/, «камина» низ бо ҳамин

мағҳум /«Имрӯз ҳар ки жидмати маъшуқу май кунад, - Бахташ камина чокару давлат гулом шуд!»/, «ҳаромӣ» - роҳзан ва ғ. Аз ин ҳолат метавон натиҷае гирифт, ки Камоли Хучандй суннати Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Низомӣ, Саъдӣ, Мавлоной Румӣ ва Ҳофизро пайравӣ намуда, ба забони зиндаи адабии барои тамоми ҳалқ дастрасу фаҳмо шеър сурудааст. Аммо дар ороиши сухан, иҳтироъи маъни ҳамаиши мавзӯи мухтору соҳибсалиқа аст.

Истифодай истилоҳоти аҳли ирфон яке аз мумайизоти гуфтори Камоли Хучандй буда, дар ашъори ўвожаҳои далқ, ҳилъат, ҳулла, ҳирқа, руқъа, факр, тайласон, қурб, ишқ, марди роҳ, муҳаббат («Гар нӯш кунад ҷуръае аз ҷоми муҳаббат, - Он гоҳ бидонад, ки ҷаро бехуду мастем!»), самоъ («Самоъ осон бувад бар сӯфии гарм, - Ҷу оташ нест, ҷушидан чӣ кор аст?!»), пири мӯғон, майқада, масти, рақс («Сари рақсу сарандозист саргу поларо бо ҳам, - Сиҳисарвэ ба даст орему дар пояс сар андозем!») ва амсоли инҳо зиёд ба ҷашм мерасанд. Ҷунончи, шоъир дар яқғазали соғ сӯфиёни худ ҷанде аз ин истилоҳотро пайиҳам ба кор бурда, таносуби сухану созмони ғазалашро хеле қавӣ гардонидааст :

*Агар ту фаҳр надорӣ ба далқи гардолуӣ,
Аёзи хос набошӣ ба ҳазрати Маҳмуд!
Ҳар он ки ҳилъати султони ишқ дарпӯшад,
Ба ҳуллаҳои биҳиштӣ кучо шавад ҳушинуӣ?!
Ба ранги ҳирқа аз ин руқъа бӯи дарде нест,
Чу дарди ишқ надорӣ либоси факр чӯ сӯд?!
Зи тайласони сияҳ қас бисоти қурб наёфт,
Ҷуз он ки тирағӣ дар гилеми баҳт афзуд!
Чу марди роҳ шудӣ, бигзар аз сару дастор,
Ки шоҳи ишқ ба мардони худ ҷунин фармуд!
Зи неку бад натавон раст, то ҳирад боқист,
Ки ҷома аз қафи ҳуշёр мушкил аст рабуд!
Зи ҳар чи арз кунанд аз мақоми дунийву дин,
Камол, ҳоҳ, ки он аст ғояти мақсуд!*

«Далқ» ҷомаи пашминаи дуруши сӯфиён аст, ки метавонад

пӯстин ҳам бошад. Ё болопӯши дарозест, ки аз пораҳои рангоронги жандаву пора дӯхта шуда, нишони сӯфиёни даъвогари валоят (валигӣ) ба ҳисоб мерафт. Далқ муродифи ҳирқа буда, мисли он аз пораву тиккаҳои рангоронги жанда дӯхта мешуд, ки он тиккаҳоро рӯқъа мегуфтанд. Голибан, ранги асосии он кабуди осмонӣ, сабз ва бӯр мешудааст. Бинобар ҳамин, дар ашъори «сӯфиёна» таркибҳои «далқи риёй», «далқи олуда», «далқи зарқ» ва амсоли он диди мешавад, ки ҷанбаи танқиду накӯҳишро дорад. «Далқи гардолуд» нишонаи муршиди дар роҳи ҳақ ғаногардида мебошад. Чунон ки зикраш гузашт, «ҳирқа» низ ҷомаи пашминаи порадӯҳтаи сӯфиёни аст, ки тоҳе дар рӯйи он номҳои Ҳудо сабт мегардид. Он болопӯши остиндарози мисли курта пешбаста буда, рангҳои муҳталиф доштааст: сабз, кабуд, осмонӣ, бӯр, сафед, сиёҳ ва гайра. Ин либоси расмии сӯфиёно пиру муршид баъди имтиҳонҳои ҷиддӣ дар тақвою корҳо ба муридони фаҳиму пешрав мепӯшонд, ки башорат ва нишонаи ба мақоми иршод расидани мурид аст. Машойҳ ҳирқаи сафед мепӯшиданд, порсоёни гӯшагир ҳирқаи сиёҳ дар бар мекарданд, ки нишони ҳузну сӯгворист. Дигар ҳамаи сӯфиёни ба ҳирқаи кабуд мулаббас буданд, зоро ранги кабуд омехтаи ранги сафеду сиёҳ аст. Аз баёни мо ҷоҳияти таркиби «пӯшонидани хильъат» ва мағҳуми вожаи «мақом» низ маълум шуд. Мурод аз «тайласону гилем» низ дар ин ҷо ҳамон либосҳои дарвешист. «Самоъу рақс» дар машраби бисёр фирқаҳои тасаввуғӣ навъе аз риёзату ибодат аст, ки рӯҳро орому ҳузур мебахшад. Роҷеъ ба «самоъ» ҳаминро хотирнишон кардан лозим аст, ки маънни аслии он шунидан аст, вале бештар чун шунидани овози хубу садои ҳуш ба кор мерарад. Аммо «самоъ» дар истилоҳи сӯфия иборат аст аз овози ҳушу оҳанги дилангези рӯҳнавоз ва ба таври мутлақ қавлу ғазал ва он чи мо имрӯз аз он ба мусикӣ таъбир мекунем, ки қасди сафои дилу ҳузури қалб ва таваҷҷӯҳ ба ҳақ шунида шавад».¹ Бале, сӯфия самоъро чун шунидани нағмаи ҳуш ба манзури сафои дил ва таваҷҷӯҳ ба ҳақ мефаҳманд, ки насиби рӯҳ, воситаи навозиши сиришт, василаи талтифи завқ, ҳамчунин барангезандай эҳсосоти гуворои ботинӣ, ороми чон, тазҳиби Ҳамали Риҷоии Бухорӣ. Фарҳангӣ ашъори Ҳофиз, Текрон, 1370, саҳ. 267.

қалб ва мӯчиби тӯғени вучуду ҳол аст. Аз ҳамин ҷиҳат онро тамоми фирқаҳои тасаввуғӣ қабул доранд ва меписанданд. Мусикии форам, нағмаи гуворо, алфози расо, суханҳои асрорангези фалсафӣ, садои ҳуши овозҳон, рақси ништовар, пойқӯбӣ, кафзани ва амсоли инҳо аҷзои самӯй буда, дар маҷмӯй отифоти сиришти инсониро таҳрик медиҳанд.

Нуқтаи дигаре, ки доир ба он баҳс пайвастани ҳастем, тафсири мағҳумҳои муҳаббат ва ишқ дар шеъри форсист. Ағлаб ин ду мағҳум якҷоя ва ҷун муродифи ҳам истифода мешаванд, ки дар асл аз яқдигар тафовут доранд. Маънни «муҳаббат» дӯст доштан аст. Вале он зинаи нахустини дӯст доштан аст, ки ё баъди замоне ва муддате нест мешавад ва ё батадриҷ тараққӣ пазируфта, ба ишқ табдил мегардад. Муҳаббат муштақ аз «ҳабба» ё «ҳибба» аст, ки донаи тухми ҳубботест, ки ба замин мекоранд. Онро зери ҳоҳ пинҷон мекунанд, вале оҳиста-оҳиста нашъунамо меёбад, ошкор мешавад, мерасад ва мепазад. Ҳуб дар дили инсон низ шабҳи ҳамин аст, ки асли ҳаёти он ҷинс аст. Агар он дар дили инсон маскан гирад, зиёд пинҷон намемонад, дар ниҳоят ошкор мешавад. Мувоғиқати табъ, майл ва қашиши рӯзафзун басӯйи муҳиб аз дарбоистҳои ҳатмии муҳаббат аст. Аммо вақте, ки шахси соҳиби муҳаббатро пурра ба коми ҳуд қашида, ба ҷуз муҳиб ҳама ашёи дигарро дар назари ўночизу нописаанд ва беарзиш ҷилва медиҳад, муҳаббат ба ишқ табдил меёбад. Ин ҳолат барои ҳамагон муштарак аст. Лекин танҳо ҳоси сӯғӣ бошад, мумайизоти дигаре қасб намуда, баъди он ки ба қамол мерасад, ба фано дар зоти маъшук, ки оғаридгори мутлақаст, ваҳдат бо он, яъне омезиш бо ҳам пазируфта, ягонаву лоятчаззо гардидани ишқ, ошиқ ва маъшук хотима меёбад. Дард, фироқ, интизорӣ, висол ҳама падидаҳои гуногуни як ҳакиқат буда, дигар ба ғазабу ҳашим, ҳасаду қина, адовату нифоқ ҷой намемонад, ҷаҳони моддӣ дар назари ошиқ заррае қадру арзиш надорад. Чунин ишқатои ҳудовандӣ буда, дигар максади ниҳойии ошиқ, ҷароғи роҳи ўқувваи дил ва нури ҷашмони вай аст.

Чанд сол пеш дар рисолаи «Чомӣ – шоъири ғазалсаро», дар фасле, ки «Чомӣ ва Қамол» унвон дорад, мо як миқдор

ғазалҳои Чомиро дар муқоиса бо ғазалҳои Камоли Ҳучандӣ таҳлил намуда, мумайизоти онҳоро аз лиҳози сучет, таносуби лафзу маънӣ, ороишу суханпардозӣ ва амсоли инҳо ба тарзи мушаххас оварда будем.¹ Ҷомӣ ғазале дорад, ки бо матлаъи «Чашми ту «сад» асту сари зулф «дол», - Бо ҳуд аз он ҳар ду маро сад ҳаёл» шурӯъ мешавад. Он ҷо ҷашми маъшуқа ба ҳарфи «сад» ва зулфи ў ба «дол» ташбех дода шудааст, ки дар назми форсии тоҷикӣ маъмул мебошанд. Навигарие, ки Камол иҳтироъ кардааст, он аст, ки аз «сад» ва «дол» вожаи «сад» ҳосил шуда, «сад ҳаёл»-ро ҳеле шоъирона ифода мегардонанд. Дар ин маврид сабки матлаъи Ҷомӣ ба сабки байтҳои зерини Камол наздик аст:

*Ба ҳиҷрон ҷанғҳо дорем бе зулфу даҳони ту,
Аз он «мим»-у ду «дол» имрӯз мебояд мадад моро!*

Ва:

*Доли зулфу алифи қомату мими даҳанаш
Ҳар се доманду бад-он сайд ҷаҳоне чу манаш!*

Дар баробари ташбехқунандай зулфу даҳон ва қомат будани «дол»-у «мим»-у «алиф», дар байти аввал аз васли онҳо «мадад» ва дар байти дувум «дом» ҳосил мегардад /Ҳамон рисола, саҳ.102/. Ҷиҳати оғариномези ин сухантироӣ дар ҷист? Таваҷҷӯҳ фармоед: қомати маҳбуба мисли алиф рост, зулфи ў монанди дол ҳамгашта ва даҳонаш, гӯё, ки ҷашми мим, яъне ҳеле ҳурд аст. Аз омезиши ин ҳарфҳо «дом» пайдо мешавад, ки матлаби байти дувум аст. Сурати ташбехи байти аввал ҷунин аст: д+о+м. Ҷунин устодона бозӣ дорандани ҳарфҳо ва навишти қалимаҳо ба алифбои арабӣ дар ғазалҳои Камол боз ҳам пайдо мешавад, мисли:

*Гашт шайдои қадат зоҳиду ин нест, аҷаб
З-он ки бо шайд чу пайваст алиф, пайдо шуд.*

¹ Аълоҳов Афқаҳзод. Ҷомӣ - шоъир и ғазалсаро, Душанбе, 1989, саҳ. 95-109.

«Шайд» найрангу қаллобӣ гуфтан аст. Дар «Фарҳанги Нафисӣ» шарҳи «шайд» аз «шайдо» ҷунин омадааст: «Шайд - зарқу солус, фиребу мақр». «Шайдо - девона ва поъяқил». «Алиф» - қади ёр асту ба оҳири қалимаи «шайд» пайваста гардад, он қалимаи «шайдо» мешавад. Латофати қомати ёр, ҳатто, зоҳидро ҷунон мафтун кардааст, ки иҳтиёро аз даст дода, мафтуни ў гаштааст.

Дар байти зайл абруйи маҳбуба ба «ду «нун» ташбех дода шудааст, ки он дар ҳусну малоҳат сад бор аз моҳ бештар аст:

*Фузун зи моҳи нав аст абруяш ба сад ҳубӣ,
Ки сад бувад, чу бигиранд дар ҳисоб «ду» нун.*

Моҳи нав, яъне ҳилол низ ташбехқунандай абруйи дилбар аст. Вале афзалиятии абрувони маъшуқа аз ҳилол дар он аст, ки моҳи нав, яъне ҳилол, факат якто мебошад, аммо абрувони маҳбуба дуто мебошанд ва, бар замми ин, он абрувон дар ҳамидагӣ ба «нун» ҳам мушобиҳанд. Вақте ки «нун» ду бор сабт шавад, ҳосили он дар ҳисоби абҷад «сад» мешавад, зоро дар абҷад ифодаи рақами ҳарфи «нун» 50 аст, яъне $50+50=100$.

Байти дигар:

*Ошиқон дар мактабат чун лому бе
Карда дандон тез ҳамчун син ҳама!*

Ҳарфи «син» ташбехқунандай дандон аст. Аз «лом» ва «бе» қалимаи «лаб» ба даст меояд.

Боз як байти дигар:

*Дида то мими даҳону нуни абруйи ту дид,
Нақши он бастам ба дил, чун буд ҳар ду нақши ман!*

Ташбехқунандай даҳону абру будани «мим» ва «нун» дар фавқ гӯшзад шуд. Дар ин байти аз ҳарфҳои «мим» ва «нун» пайдо шудани вожаи «ман» бори иловагии шоъир сувари ҳаёли шоъир аст. Ҳамчунин, «дида» ва «дид» таҷниси ноҳис аст. Дар байти дигаре қади ҳуд /ошиқ/-ро ба ҳарфи «дол» ташбех дода, зулфи

ёрро ба «лом» монанд карда, аз он «дил» натича мегирад, ки хеле моҳирона ва дидани сурат гирифтааст.

Дар чойи дигар иброз медорад:

*Гар бибинӣ даҳани тангу қади ёр, Камол,
Бӯса даҳ ҳоҳу бигӯ: «Сифру алиф даҳ бошад!».*

Қади ёр ба «калиф» ва даҳони танги ў ба «сифр» монанд карда шудааст, ки аз таркиби сифру алиф, ки аломати рақами як низ мебошад, рақами даҳ /10/ ҳосил мешавад. Бинобар ҳамин, Камол аз ҷонона даҳ бор бӯса ҳостан, яъне бӯса ситонданро салоҳ медонад. Махбубаро ағлаби дилбоҳтагон чун маҳ тасаввур мекунанд. Лафзи «маҳ» дар навишти форсӣ аз ҳарфҳои «мим» ва «ҳе» таркиб меёбад, ки мисолаш болотар ҷандин бор зикр шуд. Аммо як дағъа Камол ба ҳарфи «ҳе» -и дучашма монанд будани ҷашмони ба ҳайрат наззоракунандай ошикро дар олами ҳаёл падид овардааст, ки ба назар иҳтироъу ибтикори беназири шоъирона менамояд:

*Монда бар «мим» -и он даҳон ҳайрон
Чашми наззорагӣ чӯ дидай «ҳе»!*

Мусаллам аст, ки бисёри гуфтаҳои Камоли Ҳучандӣ таҳти таъсири оёту аҳодис, мақолоти урафо ва ҳикматҳои арабӣ пайдо шудаанд. Донишманди ҳамзамони зронӣ Саййид Абдулҳамид Ҳайрати Саҷҷодӣ дар китоби тадвинкардаи худ «Гузиде аз таъсири Қуръон ба назми форсӣ» намунаҳоеро аз ашъори Камоли Ҳучандӣ ҳам дарҷ намудааст.¹ ки матлаби моро собит менамоянд. Аз ҷумла Камол ифодаву ибораҳои Қуръониеро, мисли «Ва сукухум раббухум шаробан таҳуро» /72.21/-«Ва парвардигорашон онҳоро аз шароби пок бинӯшонад» /«Аз «сақрӯм раббухум» ибриҳост, - То ба лаб пеши лаби мову шумост!»/ бори амонатро ба дӯши одам ниҳодани Аллоҳи таъоло /33, 72/ ки онро Ҳофиз низ ба кор бурдааст /«Гар бихонӣ ба масал ояти ҳамлаш бар кӯҳ, - Бо ҳама сангдилӣ нола барояд

¹ Саййид Абдулҳамид Ҳайрати Саҷҷодӣ. Гузиде аз таъсири Қуръон ба назми форсӣ, Техрон, 1371, сарҳ. 15, 16, 17, 50, 74, 108, 116, 174, 175, 176, 281, 389, 407, 665, 939 ва 1009.

зи ҷибол!»/; «Ношикебо будани Зулайҳо» /12, 31/ ва «аз маъшук густоҳона талаби васл кардани ў» /«Аз ҳолати Зулайҳо он бӯ барад, ки чун гул - Пироҷани сабурӣ сад ҷо дарида бошад!»/ ва «аз ҷамоли Юсуф дар ҳолати шигифти дастҳои худро буриданӣ занони Миср» /«Дуздида ҳусни Юсуф диданду каф буриданӣ, - З-ин шева дасти дуздон доим бурида бошад!»/, ки хеле машҳур аст /«Мо рӯйи ту дидему зи ҷон миҳр буридем, - Наззорагии Юсуф агар даст бурида!»/, ва г. ҳамчун василаи тасвири бадеъ устодона кор бурдааст, ки ғазалиёташро рангину намакину хотирнишин соҳтаанд:

*Юсуф бибину ҳусн, мабин корд дар миён,
Ин теги гамза буд, ки кафҳо бурида буд!*

Маълум аст, ки оятҳои зиёде дар Қуръон сабтанд, ки муваҳдату муҳаббат ва үлфату үнс бо оғарандаро ташвиқ намуда, ба ҳаққонияти рӯзи қиёмат ва баргаштани инсонҳо ба сӯйи Ҳудованд далолат мекунанд, мисли «Инна ило раббука-р-руҷъо» - Бегумон, бозгашт ба сӯйи парвардигори туст» /96, 8/, ки байти «Рӯзи ҳисоб ғам нахурад аз гунаҳ Камол, - Гар иқди зулфи ёр бувад дастгири мо!» дар ҳамон поя соҳта шудааст. Қиссаю ривоятҳои, ки дар Қуръон оид ба ҳазрати Одам /«Одам ҳуд биҳишт нангӣ биҳишт, - Мурд бояд ба ҳиммати падарат!»/, Сулаймону мӯр /«Ғами ту лашкари Сулаймон аст, - Ки чу мӯрам ба зери по күштаст!»/, Яъқуб /«Мекунад бо ту шикебойии Яъқуб, Камол, - Ки ҷамилий туви сабр аз ту бувад сабри ҷамил!»/, Юсуф /«Дидӣ руҳи Юсуф, зи чӣ бар ҳарфи Зулайҳо - Ангушт ниҳӣ дам ба дам, ай дастбурида!»/ ва амсоли инҳо, ки дар заминай мазмуни байтҳои Камоли Ҳучандӣ қарор гирифтаанд. Баъзан Камол порае аз оётро айнан ба арабӣ иқтибос мекунад, ки хоси шеъри даврони классикии форсии тоҷикист:

*Ифтитоҳи сухан он биҳ, ки кунанд аҳли камол
Ба санои маликулмулк ҳудои мутаъол!*

Ҷ:

*«Ба ҳунрезам ишорат чист?!» – гуфтӣ,
Иҷозат дӯҳ, ки бисмиллаҳ ҳамин дам!*

Ё ин ки:

*Гар лабат бӯсам, зи бисмил чора нест,
К-ифтитоҳи милҳаз бисмиллаҳ аст.*

Гоҳе Камол чун талмех ба оятҳои Қуръон ишорат карда, вазъи худро дар иртибот бо мазмунҳои қаломи раббонӣ ифода менамояд, ки идроки он мазмунҳо фақат барои донандагони Қуръони мачид дастрас аст. Ишораҳо ба *пули сирот* /«Зоҳид ба рӯзи ҳашр пулу ҷой карда гум, - Майхора ҷаста аз пулу бигзашта аз сирот!», «иҳдина - с - сирот» / «Дорем, соқиё, ҳаваси ишрату нишот, - Ҷӯёни роҳи майкадаем, иҳдина - с - сирот!», «Алҳамд» /«Фаромӯшам наҳоҳад шуд чу «Алҳамд», - Дар он дам, ки ба тақбیر оварӣ ёд!», «лайлат-ул-қадр» / «Лайлат-ул-қадре, ки дар вай буд ҳалқа - ҳалқа рӯҳ, - Ҷӯтам, онҳо ҳама дар ҳалқаҳои мӯйи ўст!»/ ва амсоли онҳо намакест, ки аз лаззати ашъори Камол, ки бозтоби вачӯу ҳоли ўст, ҷошнӣ медиҳад.

Боз ҷанд мисоли дигар мөорем, ки аз мазмунҳои Қуръонӣ бунёд шудаанд:

*Дорӣ сари Юсуф, бибур аз ҳар чи азиз аст,
К-он васл ба як даст буридан натавон ёфт!*

Ё:

*Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,
Ба лутфу раҳмати ўҳаст умедвории мо!*

Ё ин ки ишора ба пӯшиши рӯ аз номаҳрамон, ки чун масал ба ҳар будани рақиб далолат мекунад, дар ин асно малек афтодааст:

*Бистонд рақибат сари зулфат зи кафу рафт,
Дил наъразанон шуд, ки фалон рафту расан бурд!*

Ва иқтибос аз ояти 18, 17 «Ман яҳдиллоҳу ва ҳува-л-муҳтадӣ ва ман юзди-л-фа лан таҷида лаҳу валлиян муршидан» - Ҳар

касро худо ҳидоят ёфтааст ва ҳар киро бероҳ кард, пас ҳаргиз дӯсти иршодкунандае барояш наёбӣ:

*Гар талабгорӣ, нашав дур аз Камол,
«Лам таҷид баъдӣ валиян муршидо!».*

Абӯлаҳаб /«Рақиби мо бимурд, алҳамдулиллаҳ, - Бихон бар Бӯлаҳаб «Таббат», на «Ҷесин»/, Қорун /«Зи лаб гар ваъда фармудӣ, ки бӯсе бо ту бифрӯшам, - Чу Нӯҳам умру чун Қорун зари бисёр бойистӣ!»/ ва Абӯҷаҳл /«Фақеҳам тавба фармояд ба шаръи Мустафо аз ту, - Абӯҷаҳл инчунин нодон, агар бошад, аҷаб бошад!»/ дар эътиқодоти аҳли ислом аз ҷеҳраҳои зишт, тимсоли нодонӣ, намунаи ҷаҳолат, мӯчассамаи адоват ва ҳайкали дурӣ аз файзу баракат шинохта шудаанд. Камоли Ҳучандӣ низ ин симоҳои нафраторарро дар ғазалҳои худ чун инъикоскунандаи бадӣ, сияҳкорӣ ва бӯе набурдан аз ҳайру саҳоват истифода бурда, рақибу мухолифони дигари мағкуравии худро ба онҳо ташбех медиҳад. Ҷеҳраҳои дигари Қуръонӣ, аз ҷабили ҳазрати Одам, Нӯҳи Набӣ, Иброҳими Ҳалилуллоҳ, Мӯсой Калимуллоҳ, Ҷабраил, Ҳизр, Ризвон, Сулаймон, Исои Масеҳ, Яъкуб, Юсуф, Ҳорун ва гайра низ чун талмеху ташбех истифода шуда, мақсаду матлаби шоъирро фаҳмотар ба ҷилва медиҳанд:

*Нури ҷашме бари соҳибназаре меояд,
Пеши Яъқуб зи Юсуф ҳабаре меояд!*

Ин ҷо ишора ба ҳамон лаҳзаи қиссаи Яъқубу Юсуф аз Қуръон аст, ки Яъқуб дар фироzi Юсуфи гумгаштааш кӯру нобино шуда, ҳабари зинда будани Юсуфро шунавида, пироҳани ўро бӯйида бино гардида буд. Ё ин ки «Валлайл» /шаб/ ва «Кавсар», ки ҷонбонҳо аст, чун ташбехкунандаи зулфи сиёҳи маҳбуба ва лаби нӯшини ўкорбаст шудаанд:

*Барам пеши лабу зулфи ту саҷда,
Чу ҳонам ояти «Вал-лайл»-у «Кавсар»!*

Мазмунҳои аҳодиси Пайғамбари акрам низ дар ашъори Камол ҷо – ҷо ба назар мерасанд, ки ғоҳо айнан ва ғоҳо ба тақозои қонунҳои шеърӣ мазмунан ба кор бурда мешаванд. Ҳадиси Пайғамбар «Ҳубб-ул-ватанӣ мин-ал-имонӣ», яъне «дӯст доштани ватан аз имон аст»-ро аз ҳурдӣ бисёр мешунидем. Бобоям мегуфтанд, ки ҷаноби Расули ҳудо ин ҳадисро вакти ҳичрат аз Макқаи мӯъazzама ба Мадинаи мунаввара ба сӯйи зодгоҳи ҳуд нигарон ва бо дили қашол ба забон оварда будаанд. Камол ин ҳадисро ҷунин корбаст менамояд:

*Ҳоки поят дӯст дорад рӯии ман,
Нест айб, ай дӯстон, ҳубби ватан!*

Ҳазрати Пайғамбар ба завҷаи азизи ҳуд Ойша бинти Абӯбакр мегуфтааст: «Калламинӣ, ё Ҳумайро!» яъне «Бо ман сухане бигӯ, ай Ҳумайро ман!». «Ҳумайро» маъни «сурҳак» ё «сурҳинарӯ»-ро дорад. Камол ҳамин гуфти ҷаноби сарвари қонитро дар як байти ҳуд ҷунин иқтибос кардааст:

*Ин тақалуфҳои ман дар шеъри ман
«Калламинӣ, ё Ҳумайро!»-и ман аст!*

Ҷанд газали Камол дорои сухани сӯфии ошуфта ва шӯрида Мансури Ҳаллоҷ «Ана-л-ҳақ!» аст, ки даъвои восил шудан ба ҳақ ва фонӣ гардидан дар онро дорад.

Ҳонанда ҳақ дорад бипурсад, ки муаллифи рисола нуктае эрод карда буд, ки сухан дар бораи ба забони ноби тоҷикӣ эҷод шудани ашъори Камоли Ҳуҷандӣ мерафт. Аммо дар ҷандин саҳфа паёлай роҷеъ ба нуғузӣ суханбозӣ ва тақалуфоте таваққуф менамояд, ки дар пояти ҳуруфоти арабӣ, маъниҳои Қуръонӣ, мазмунҳои аҳодиси Ҷаноби Пайғамбар ва амсоли ин соҳта шудаанд. Ҷунин савол мантиқӣ ва бачост. Вале он падидаҳое, ки зикр шуданд, дар гуфтори Камоли Ҳуҷандӣ нодир буда, дар ҷеҳраи зебони девони шоъир ҳолҳоро мемонанд, ки ҳусни онро меафзоянд. Мутолиҷаи девони Камол ба исбот мерасонад, ки шоъир дар бунёди ашъори ҳуд ба вожаҳои

саддай якrezagӣ дар маъни аслӣ бештар рӯ оварда, истилоҳоту мағҳумҳои ирфониро низ ба кор мебарад. Ғоҳе айни як лаға ҳам ба маъни аслӣ, ҳам ба маъни маҷозӣ, ҳам мутобии истилоҳоти ирфонӣ, дар шакли иҳом, қиноя, таъну танз, тобишҳои мухталифи маънавӣ ва ғайра корбаст мешавад. Лекин зиёдтар вожаҳое истеъмол мешаванд, ки аз ду қалимаи сода таркиб ёфтаанд, мисли мусталиҳоти сӯфиёнаи ҳумҳона, майхона, шаробхона, бутхона, беморхона, дорухона, шифохона, тарабхона, майкада, оташкада ва ғайра. Ин навъ вожаҳо дар шеъри Камол фақат маъни маҷозӣ доранд ва ҷун истилоҳоти аҳли тасаввӯф сиришту ҷазаботи ишқу ирфонро амиқ ифода менамоянд. Сарвқад, шӯҳчашм, соғдил, пистадаҳан, мӯрҷамиён, синағигор, шавқнома, суратнигор, ахтаршинос, соҳибкулоҳ, соҳибқаромат, ҳикматфурӯш, суроҳишикан, ташнапарвар, балопарвард, ҳушқдимон ва амсоли инҳо вожаҳое мебошанд, ки ҳар қадоме дар зеҳни қас воқӣяе, ҳодисае, ҳолат ва муҳаббату нафраторо илқо мекунанд. Қӯзагару суратгар на танҳо қасбу кори муайянро ба хотир меоранд, балки гуфтори Умарӣ Ҳайём, фалсафаи ў ва анъанаҳои вайро дар назар зинда мегардонанд. Шиша, шишагар ва ҳору ҳора нозуқ, пуръазоб, пурбин ва маҳуф будани роҳи пӯяндагони ишқ, ҷӯяндагони ҳақиқат ва тарикат солиқро таҷассум менамоянд. Вожаи «шабистон» ҳамроҳи рақиб, босифати «нокас», таркиби «пирӣ маломатгар», масдари «олудан», феълҳои «напойидан» ва «мӯйидан», сифати «ҳечкора», исмҳои маъни «сарзаниш», «ҷӯшиш», «хунрезиш» ва ғайра дар ашъори Камол мағҳуму ҳадафғир садо медиҳанд. Қалимаҳои рақсон, доманкашон, ҳурӯшкунон, боданӯшон, сарҳушон /«Чун ба қарашмае, зи ту ҷумла шудем сарҳушон!/, синағигорон, мӯрҷамиёнон, ҷигарсӯҳтагон, ситамрасидагон, ҳонавиштахонон, маҷлисиён ва қолабҳои мисли инҳо ба шеър оҳанг, шаҳомат ва шуқӯҳи ҳос мебахшанд. Дар ғазалҳои Камол «кошиқнокуши», «нодарвеш» ва «муриди нодарвеш» низ вомехӯранд, ки гуфтори ўро ҳадафрастар гардонидаанд:

*Ба дасти ғамза равонтар равона кун тире,
Ки сабри он ҳакунад дил, ки баркашӣ аз Кеш!*

*Ба ҳалқаҳоу гуломӣ маро гарон шуд гӯш,
Чунин нашнавам ин бор панди некандеш!
Дило, бибоз дилу ҷон ба расми дарвешӣ,
Ки бемуъомила ояд муриди нодарвеш!*

Шеъри Камол аз суханҳои хоси гӯйиши тоҷикони Мовароуннаҳр шодоб аст. «Ҷистон» /тавонистон, ғайрат кардан/, «хорӣ кардан» /дашном додан/, «бемалол» /осуда будани ташвиш ва тарсу ваҳм/, «сӯҳтаний» /навъе аз заҳми пӯст/, «зиёнзада» /каме девона, камакак саръӣ/, «бар қашидан» /вазн кардан ба тарозу/, «умрбод» /тамоми умр, то оҳири умр/, «мӯрӣ» /дудбаро/, «ҳофиз» /сароянда/, «боронӣ» /ҷакмани сабук, болопӯши баҳорӣ/ ва амсоли инҳо аз он қабил мебошанд:

*Ҳамеша мардуми ҷашмам баражна бар мегашт,
Надонам, ин ҳама боронӣ аз кучо овард??*

Шамъу парвона ҷуфтестанд, ки шамъ ба сари худ месӯзаду парвона дар оташи он гудохта нобуд мешавад. Онҳо аз маҳбубтарин рамзҳои ишқи ирфониянд, ки ошиқ чун парвона бояд дар оташи шамъ сӯҳта хокистар гардад. Камол низ ҷандин бор ба ин образҳо рӯ меорад:

*Шуд ҷунон гарм ба руҳкори худ он шамъи чигшл,
Ки ба парвонадилон нест дигар парвояш!*

Баъзе таркибҳо дар ашъори Камол фақат як бор ба мушоҳида мерасанд, аммо шоистаи таваҷҷӯҳанд:

*Ҳонаи банда бандахонаи туст,
Ҳайра мақдам, хуш омадӣ, фармоӣ!*

Кӯшиши Камоли Ҳуҷандӣ дар роҳи инсонпарварона ҷилва додани шеъри хеш бар ҳадар нарафтааст. Вай, ҳатто, ба ҷойи одамдустӣ ва инсоният дар ашъори худ бъяди Саъдии Шерозӣ լафзи одамиятро баргузida, бо эҷодиёти волоғояи худ дар назми ҳуманистии ҷаҳон саҳми арзандae гузоштааст.

Дар кор фармудани ибораҳои рёхта ва истеъмоли мақолу зарбулмасалҳо низ Камол хеле забардаст. Қарib дар тамоми ғазалҳои ў як-ду, ҳатто се – ҷаҳор, мақолу зарбулмасал истифода шудааст, ки дар ғазали ягон адиби ғазалнавис ин миқдор истеъмол нашудааст. «Ба поян бузургӣ нарасанд ҳудисандон», «Аёнро чӣ ҳоҷат ба баён», «Мардуми мастро адаб набувад», «Ҳонаро ҷун дуст бону, лоҷаром, норуфта аст», «Ростӣ, растӣ!», «То ҳӯшаҳо ба даст орӣ, донае бикор!», «Аз илм мурод ҷуз амал нест!», «Рӯй бину ҳол пурс!», «Илм ҳасану ҷаҳл қабеҳ!» /«Камол, кӯш, ки илми назар зиёда қунӣ, - Ҷаро ки илм ҳасан гӯфтаанду ҷаҳл қабеҳ!»/, «Девор гӯш дораду ағёр ҷашм», «Бе талҳае аз баҳрҳо гавҳар намеояд бурун», «Мастӣ сифати мардуми озода набошад», «Бемор зи пурхӯрдан шарт аст бипарҳезад», «Некӯйи қуну афқан дар об!», «Чоми нозуқ чу шикастанд, нағирад пайванд», «Ҳуфта нобино бувад», «Ҳиммати ҷӯянда ҳар чӣ буд, ҳамон ёфт», «Қаҷ дору марез», «Як хона ду меҳмон нагунҷад», «Дарахти хушк зи оби равон надорад ҳаз», «То бод набошад, дарахт намечунбад!», «Ҷӯянда - ёбандада» /«Дар ҷустуҷӯят зонам, ки бошад – Ҷӯянда ту ёбандад ту!»/ барин мақолу зарбулмасалҳо дар ашъори Камол мөҳирона истифода шудаанд. Байтҳои поён ҳам маҳорати Камолро дар ин ҷода нишон медиҳанд:

*Дил зи зулфи ҳоли ҳубон тираву ошуфта аст,
Ҳонаро ҷун дуст бону, лоҷаром, норуфта аст!».*

*Бистонд рақибам сари зулфат зи кафу рафт,
Нав шуд масали кӯҳна, ки «ҳар рафту расан бурд!».*

*Ё дӯст гузин, Камол, ё ҷон,
«Як хона ду меҳмон нагунҷад!».*

*Ба зоҳид ин сухани тар асар накард, Камол,
«Дарахти хушк зи оби равон надорад ҳаз».*

То имрӯз таъбири париро бо сеҳру ҷоду ба шиша андохтан ва ё аз зарф берун кардан дар байни бисёр ҳалқои дунё

маъмул аст. Бибинед, Камоли Хучандӣ аз ин масал ё тамсил чи гуна устодона истифода кардааст.

*Дил шишаест ҷои ҳаёли ту, ай парӣ,
Кардӣ парӣ ба шиша, ҳамин аст соҳирӣ!*

«Парӣ» истиъораи маъшуқа, «шиша» ташбеҳқундаи дили ошиқ буда, соҳирии маъшуқа дар он аст, ки ҳаёли худро, ки парист, дар шиша, яъне дили ошиқ, ҷои гирондааст. Ҳикмате машҳур аст: «Шишаи бишкастаро пайванд кардан мушкил аст». Камол ин маъниро басе нозук ва дилчашп ба қалам медиҳад:

*Дили садпора ба марҳам нашавад ҷорапазир,
Ҷоми нозук чу шикастанд, нагирад пайванд.*

Газалҳои Камол аз таъбирҳои ҳалқӣ, ибораҳои рехта ва ифодаҳои маҷозӣ саршор буда, таркибҳои маҷозии ҷашмони чор, пой дар гил будан, дӯғ бар ҷон ниҳодан, ҷашм паридан, ҳоки пойи қасе будан, ҳок ғаштан, ҳок дар даҳан, орзу шикастан, ҷонро сӯзондан, сар ба осмон расидан, меҳр /офтоб/-ро ба зарра нуҳуфтан натавонистан, бо даҳони боз мондан, асли ҳавас рондан, ба ҷашм намудан, сурҳ шудан, дуздида нигоҳ кардан, як зарра парвои олам надоштан, об ба ҷӯ овардан, турфатулъайн /яъне дар фосилаи як ҷашм задан/, дар як ҷашм задан, ангушти надомат ба дандон газидан, ангушти ҳасрат газидан, об аз сар гузаштан, порсойӣ фурӯҳтан ва амсоли инҳо аз ин қабил ҳастанд, ки ҳалқияти ашъори Камолро афзун мегардонанд. Барои мисол сабти як-ду намунаро басанда медонем:

*Маро гӯянд: «Чун бинӣ, зи давраш бехабар афтӣ!»,
Ду ҷашмам ҷор шуд, то кай ба он маҳваш дучор афтам!*

Ё:

*Ҳаргиз набурам зи теги ту миҳр,
Гар корд расад ба устухонам!*

Ё ин ки:

*Ин ки гуфтӣ зи паяш беш марон асли ҳавас,
Бо қасе гӯй, ки дар даст иноне дорад!*

Ашъори Камол бо соддагиву равонӣ, балоғату малоҳат ва мазмуни баланду санъати олӣ имрӯз ҳам вирди забонҳо буда, ҳонандай худро мафтун мегардонад, ба дилҳо сурӯ ба дидоҳо зиё мебахшад. Аз ин ҷиҳат, аз ғазалҳои камолона дар давоми асрҳо Ҳофиз, Ҷомӣ, Лутфӣ, Насимӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ, Фузулӣ, Мушғиқӣ, Сайидо, Бедил, Шоҳин, Айнӣ, Лоҳутӣ, Лоӣ барин суханварони бузург файз бурда, ин суннати шойистаро сипосгузорона давому ривоҷ додаанд, ки тасдиқи дигари устоди беҳамтои мактаби ҳоси ғазалсароӣ будани Шайх Камоли Хучандӣ мебошад.

ОХИРСУХАН

Камоли Хучандӣ, ки соҳиби маънавиёти баланд, инсонияти ойлӣ ва мавқеъи устувори ғоявӣ буд, дар бисёр ғазалҳояш озодии хешро бо оҳанги ифтиҳор баён мекунад ва чун марди ҳамдард бо мардуми тиарарӯз афкори пешқадам ва ақоиди мутаракқӣӣ даврони худро аз мақоми орифи комил, шахси мунавварфикр, олими мутафаккир ва адиби беназир тарғиб менамояд. Ба оламу одам аз дидгоҳи ошики содиқ менигарад, меҳоҳад купли руҳдодҳои зиндагӣ зебо ва инсондӯстона бошанд. Ҳубиҳову зиштиҳоро бо ҳамин меъёр санҷида, ба онҳо аз ҳамин мавқеъ баҳо медиҳад. Гуфтори ў дар он тиравшабони қуруни вусто соиқавор дураҳшида, синаи тирагиро мешикофт, мисли ҷашмаи афсонавӣ ранҷу қулфат, олоишу кудурат, буғзу адоват ва зиштиҳои дигарро аз дилҳо месутурд. Аз ин ҷиҷат, бе ҳеч шакку шубҳа, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик Камоли Хучандӣ соҳиби мақоми мумтозест, аммо ҳамин имтиёзи ў то кунун ба тарзи бояду шояд бозтоб нашудааст. Тамоми мақолаву рисолаҳое, ки то имрӯз роҷеъ ба ҳаёту эҷодиёт ва маҳорати нигорандандагии Камол таълиф шудаанд, мин ҷумла рисолаи ҳозир ҳам, ҳукми пажӯҳишҳои ибтидой ва дастовардаҳои муқаддимотиро доранд. Барои исботи мақоми ҳоси Камоли Хучандӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик, ҳусусан дар таърихи ғазалнависии форсӣ, даставвал бояд матни интиқодии хуб тасҳеҳгардидай девони шоъир дар асоси қадимтарин нусхаҳои қаламии дар ҷаҳон мавҷуд бо равиши комилан илмӣ тадвин гардад. Дар он матн тамоми таҳриру тағйирот ва то ҷое имкон бошад, таърихи эҷоди шеърҳои алоҳидаро аз рӯйи мадраку ҳуҷҷатҳо, ки боқӣ мондаанд, барқарор кардан зарур аст. Он гоҳ, дар пояи чунин матни комилан илмӣ, луғати ҷандомади вожаву ибораҳои осори Камол ва фарҳанги басомади сувари ҳаёли ўро тартиб додан лозим аст. Сипас, воҷиб аст, ки соҳтор, маъно ва тобишҳои шаклӣ ва маънавии вожаҳо, таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои ашъори шоъир мавриди таҳқиқу тадқиқ қарор дода, авзӯни вазну қофия ва санъатҳои маънавию лафзии шеъраш аз нигоҳи анъанаву

214

навоварӣ баррасӣ гардад. Ниҳоят, шарҳи пурраи сатр ба сатр ва қалима ба қалимаи девони Камолро дар муқоиса ба гуфтори аслофи ў, сухантиrozони пешин ва идомаи суннати адиб дар асрҳои баъдина навиштан мебояд. Он гоҳ метавон собит намуд, ки оё дуруст мефармояд ё на:

*Камол, бар ту сухан ҳатм шуд бад-ин хубӣ,
Ки ҳадди ҳусн ҳамин бошаду ниҳояти лутф!*

Душанбе,
30.04.1995.

215

КИТОБНОМА

1. Абдуллоҳи Кобули. Тазкират – ут – таворих, дастнависи № 2093 АФ Ӯзбекистон.
2. Амин Аҳмади Розӣ. Ҳафт иқлим, ч.1-3, Техрон, 1340.
3. Айнӣ Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик, Москва, 1926.
4. Айнӣ Садриддин. Камоли Ҳуҷандӣ. Куллиёт, ч.11, кит.1. Душанбе, Нашрдавлтоҷ, 1963.
5. Афсаҳзод Аълоҳон. Камоли Ҳуҷандӣ, Душанбе, «Дониш», 1976.
6. Афсаҳзод Аълоҳон. Ҳуҷандиям//Дар сафи бузургон, Душанбе, «Ирфон», 1986.
7. Афсаҳзод Аълоҳон. Ҷомӣ ва Камол//Ҷомӣ – шоъири ғазалсаро, Душанбе, «Маориф», 1989.
8. Афсаҳов Анзор. Сайфи Фарғонӣ, Душанбе, «Дониш», 1976.
9. Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365г. Соч., т.2., ч. 2, Москва, «Наука», 1964.
10. Гулчини Маъюнӣ Аҳмад. Феҳристи кутуби ҳаттии Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ, ч.7, шумораи 4769.
11. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шӯъаро, Техрон, 1337.
12. Деҳотӣ Абдусалом. Камоли Ҳуҷандӣ. Куллиёт, ч.5, Душанбе, 19.
13. Зеҳнӣ Турақул. Санъати сухан, Душанбе, «Ирфон», 1979.
14. Ибни Юсуфи Шерозӣ. Феҳристи китобхонаи Мадрасаи олии Сипаҳсолор, мӯҷаллади 2, Техрон, 1314 – 1318.
15. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, дастнависи № 849 АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон.
16. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, дастнависи № 611 АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон.
17. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, дастнависи № 4739 Китобхонаи Остони Қудси Разавӣ.
18. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, Табрез, 1337.
19. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, дар 2 ҷилду 4 китоб, Москва, 1975.
20. Камоли Ҳуҷандӣ. Девон, дар 2 ҷилд, Техрон, «Суруш», 1374.
21. Клавихо Гонзалес. Сафарнома, тарҷумаи М.Раҷабниё.

Техрон, 1344.

22. Клавихо Гонзалес. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура /1403 – 1405/. Перевод со староисламского И.С. Широковой, М., «Наука», ГРВЛ, 1990.
23. Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дервешской теософии, т.Ш, М., 1912.
24. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. Куллиёти девони Шамси Табрезӣ, Техрон, 1371.
25. Мақсадов Бадриддин. Нигоҳе ба девони Камоли Ҳуҷандӣ //«Садои Шарқ», 1988, №11.
26. Мақсадов Бадриддин. Рӯзгор ва осори Камоли Ҳуҷандӣ, Душанбе, 1994.
27. Миннегулов Ҳатип. Татарская литература и восточная классика, Казань, Издательство Казанского университета, 1993.
28. Мирзоев Абдулғани. Камол ва як шарти муҳимми омӯҳтани ў//Сездаҳ мақола, Душанбе, «Ирфон», 1977.
29. Мирзозода Ҳолиқ. Үнсурҳои ақоиди риндӣ дар ашъори боғимондаи Рӯдакӣ// Ёдбуди Устод Рӯдакӣ, ч.1. Душанбе, «Дониш», 1978.
30. Муҳаммадалии Табрезӣ. Райҳонат-ул – адаб, ч.2, Техрон, 1338.
31. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома, ч.1, Праҳа, 1937.
32. Навоӣ Алишер. Ҳамсат-ул-мутаҳайирин, интиҳоб ва тарҷимаи А.Маниёзов. Нашрдавлтоҷ, Сталиnobod, 1961.
33. Озар Лутфалибек. Оташкада, баҳши 2, Техрон, 1337.
34. Озарӣ Ҳамза. «Ҷавоҳир – ул – асрор, дастнависи № 1916, Китобхонаи миллии Тоҷикистон ба номи Абулқосими Фирдавсӣ.
35. Окончательное исследование местности Сарай с очерком следов Даشت – Кипчакского царства Александра Терещенко // Учёные записки Импер. Акад. Наук по первому и третьему отделениям, САБ, т.2, 1854.
36. Путешественники об Азербайджане. Баку, изд. АН АССР, т.1, 1961.
37. Рашид-ад-дин. Переписка //Пер., введ. и коммент. И.А. Фалиной, М., «Наука», ГРВЛ, 1971.
38. Рейнер М.Л. Эволюция классической газели на фарси /Х-ХV вв/, Москва, «Наука», 1989.

39. Ричой Аҳмади Бухорой. Фарҳанги ашъори Ҳофиз, Техрон, 1370.
40. Сафо Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон, ч.3, баҳши 2, Техрон, 1353.
41. Саъдий Шерозӣ. Куллиёт, Техрон, соли 2536 шоҳаншоҳӣ.
42. Саҷҷодӣ Сайид Абдулҳамиди Ҳайрат. Гузиде аз таъсири Куръон бар назми форсӣ, Техрон, 1371.
43. Сомӣ Шамсуддин. Қомус – ул – аълом, ч.5, Исломбул, 1314.
44. Тақиуддини Кошонӣ. Ҳулосат – ул - ашъор ва зубдат – ул - афкор, дастнависи № 402, Китобхонаи оммавии Санкт-Петербург ба номи Салтыков-Щедрин. (Ленинград).
45. Фёдоров – Давыдов Г.А. Новый Сарай по раскопкам 1963 -1964гг., «Советская археология», 1966, №2.
46. Ҳондамир. Ҳабиб – ус – сияр, ч.3, ҷузви 3, Хиндустон, 1283.
47. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам фӣ маъйорӣ ашъор – ил – аҷам, Душанбе, «Адиб», 1991.
48. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африки с 1394 года по 1427 год, Баку, «Элм», 1984.
49. Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, китоби якум, Душанбе, «Ирфон», 1983.
50. Ҳидоят Ризокулиҳон. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ч.4, Техрон, 1339; ч.6, Техрон, 1340.
51. Ҳидоят Ризокулиҳон. Риёз-ул-орифин, Техрон, 1316.
52. Ҳофизи Шерозӣ. Девон, Техрон, 1347.
53. Ҳофиз Ҳусайнӣ Карбалойии Табрезӣ. Равзот-ул-чинон, ҷузъи 1, Техрон, 1344.
54. Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ. Наштари ишқ, ч.4, Душанбе, «Дониш», 1986.
55. Ҳусайнӣ. Мачолис – ул – ушшоқ, Кампур, Навил Кишур, 1897.
56. Ҳусейнзода Шарифҷон. Камоли Ҳучандӣ// Камоли Ҳучандӣ. Ғазалҳои мунтакаб, Сталинобод, Нашрдавлтоҷ, 1955.
57. Ҷомӣ Абдураҳмон. Баҳористон, Душанбе, 1966.
58. Ҷомӣ Абдураҳмон. Баҳористон, Душанбе, 1972.
59. Ҷомӣ Абдураҳмон. Баҳористон, Масқав, «Наука», ГРВЛ, 1987.
60. Ҷомӣ Абдураҳмон. Нафаҳот-ал-унс, Техрон, 1336.

МУНДАРИЧАИ РИСОЛА

Аввалсухан	3
Саргузашти Камоли Ҳучандӣ	13
Осори Камоли Ҳучандӣ	61
Аслофи эҷодии Камол	75
Мӯҳтавои ғазалиёти Камол	97
Вижагиҳои ғазалиёти Камол	139
Бадеъияти ғазалиёти Камол	154
Забони ашъори Камол	198
Охирсухан	214
Китобнома	216

39.
Тех
40.
бах
41.
42.
тасъ
43.
Исл
44.
- аф
Пете
45.
-1964
46.
47.
- ача
48.
Афр
49.
миё
50.
1339
51.
52.
53.
чуз
54.
«До
55.
189
56.
Ху
57.
58.
59.
60.

Аълохон АФСАҲЗОД

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ
- устоди ғазал

Тахияи
Аббоси АФСАҲЗОД

Муҳаррир
Асрори РАҲМОНФАР

Ба чор 10.10.2005 таҳвил шуд. Когаз ва чори оғсет.
Андозан 60x84^{1/8}. Чузъи чорӣ 13,75 Алади нашр 500 нусха.
Супориши №11.

ЧДММ «Анчумани Деваштич»
ш.Душанбе, хиёбони «Дӯстӣ ҳалкҳо», 47
Тел: 23-56-66, 27-61-47
E-mail: devashtich@tojikiston.com